

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

MAXMUDOV E.X. ISAKOV M.YU.

KORXONA IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

TOSHKENT – 2006

Maxmudov E.X. Isakov M.YU. «Korxonalar iqtisodiyoti» (O`quv qo`llanma) - T.: TDIU, 2006

Korxonalar - milliy iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo`g`inidir. Demak, korxonalar iqtisodiyoti asoslarini bilish malakali mutaxassislar tayyorlashning zaruriy sharti qisoblanadi. Mazkur ma`ruzalar matni korxonalar iqtisodiyoti bo`yicha muayyan bilimlarni egallashga ko`maklashadi.

Bozor iqtisodiyoti va raqobatchilik sharoitlarida korxonalar faoliyatini amalga oshirishni ta`minlovchi zamonaviy iqtisodiy mexanizm, kadrlar potentsiali va kadrlar siyosati, meqnatga qaq to`lash, resurslar va ulardan foydalanish, ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish, investitsion va innovatsion faoliyat, xarajat, daromad va rentabellik, baqoni shakllantirish, korxonaning tijorat siri va iqtisodiy xavfsizligi kabi masalalar bayon etilgan.

Qo`llanma talabalar, aspirantlar va o`qituvchilarga, shuningdek, korxonalar iqtisodiyoti bilan qiziquvchilarga mo`ljallangan.

Mas`ul muxarrir: TDIU «Iqtisodiyot va statistika» fakul'teti dekani, i.f.n.
dots. Qayitov A.B.

Taqrizchilar: i.f.d., professor Tursunxodjaev M.L.;
i.f.n., professor Ortiqov A.A.

MUNDARIJA

KIRISH.....	6
.....	
I MAVZU. «KORXONA IQTISODIYOTI» KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI.....	8
.....	8
1.1. Iqtisodiyot fan va ishlab chiqarish faoliyatining soqasi sifatida.....	11
.....	
1.2. «Korxonada iqtisodiyoti» – iqtisodiy fanning tarkibiy qismi va bilimlar soqasi tarkibiy qismi.....	14 17
1.3. «Korxonada iqtisodiyoti» kursining mazmuni, vazifalari va boshqa fanlar bilan aloqasi.....	18 18
Qisqacha xulosalar.....	18
Tayanch iboralar.....	20 20
Nazorat va muqokama uchun savollar.....	24 27
Tavsiya adabiyotlar.....	etiladigan 31 32
II MAVZU. KORXONA – MUSTAQIL XO`JALIK YURITUVCHI BOZOR SUB`EKTI.....	32 33
2.1. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o`rni va roli.....	34
2.2. Korxonaning belgilari, funksiyalari va vazifalari.....	
2.3 tasniflash.....	Korxonalarni 35 35
2.4. Korxonada tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.....	36
Qisqacha xulosalar.....	37 38
Tayanch iboralar.....	39 40
Nazorat va muqokama uchun savollar.....	40 40
Tavsiya adabiyotlar.....	etiladigan 42 42
III MAVZU. KORXONANI TASHKIL QILISH VA UNING FAOLIYATINI TUGATISH.....	42 46
3.1. Korxonani tashkil qilish tamoyillari.....	51
3.2. Ta`sis qujjatlari	58
3.3. Korxonalarning davlat tomonidan ro`yxatga olinishi.....	
3.4. Korxonalarni tugatish va qayta tashkil qilish.....	61
Qisqacha xulosalar.....	62 62
Tayanch iboralar.....	63 64
Nazorat va muqokama uchun	

savollar.....		65
Tavsiya	etiladigan	
adabiyotlar.....		65
IV	MAVZU.	KORXONANI
BOSHQARISH.....		67
4.1. Boshqaruv zamonaviy korxonalar faoliyatida ob`ektiv zaruriyat sifatida.....		72
.....		75
.....		80
4.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonani boshqarishning tamoyillari maqsad va vazifalari.....		82
.....		83
4.3. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari va funktsiyalari.....		83
4.4. Korxonani boshqarishning o`ziga xos xususiyatlari.....		83
4.5. Korxonani boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari.....		85
.....		
Qisqacha		85
xulosalar.....		87
Tayanch		
iboralar.....		91
Nazorat	va	muqokama
uchun		
savollar.....		94
Tavsiya	etiladigan	
adabiyotlar.....		95
V MAVZU. KORXONA FAOLIYATINI REJALASHTIRISH VA BASHORAT QILISH.....		
5.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida rejalashtirish va bashorat qilishning iqtisodiy tabiati va ob`ektiv zaruriyati.....		97
5.2. Korxonada rejalashtirishning uslubiy asoslari, tamoyillari va vazifalari		97
.....		
5.3. Korxonalarda rejalashtirish va bashorat qilish.....		100
5.4. Rejalashtirish texnologiyasi va korxonalar rejalari tuzilmasi.....		
5.5. Biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi.....		106
Qisqacha		109
xulosalar.....		111
Tayanch		111
iboralar.....		112
Nazorat	va	muqokama
uchun		
savollar.....		112
Tavsiya	etiladigan	
adabiyotlar.....		114
VI MAVZU. ISHLAB CHIQRISHNING IQTISODIY VA IJTIMOVIY SAMARADORLIGI.....		117
6.1. Samaradorlik – korxonalar ishlab chiqarish faoliyatida muqim o`lchov birligidir.....		120
.....		127
6.2. Xo`jalik yuritish samaradorligining mezoni va ko`rsatkichlari.....		128
6.3. Korxonalar faoliyati samaradorligini oshirish yo`llari va		129

omillari.....	130
.....	130
Qisqacha	132
xulosalar.....	132
Tayanch	135
iboralar.....	138
Nazorat va muqokama uchun	140
savollar.....	140
Tavsiya etiladigan	140
adabiyotlar.....	141
VII MAVZU. KORXONANING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB	
CHIQRISH QUVVATI (mavzu ilg`or pedagogik texnologiyalar va axborot	142
texnologiyalarini qo`llangan qolda o`tiladi)	142
.....	
.....	144
7.1. Asosiy fondlarning moqiyati va ularning korxonada faoliyatidagi	147
o`rni.....	149
.....	150
7.2. Korxonalarda asosiy fondlarning eskirishi, ularni baqolash va	150
ta`mirlash.....	150
.....	152
7.3. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo`llari va	
ko`rsatkichlari.....	152
.....	
7.4. Korxonaning ishlab chiqarish	153
quvvati.....	156
Qisqacha	161
xulosalar.....	162
Tayanch	162
iboralar.....	162
Nazorat va muqokama uchun	165
savollar.....	
Tavsiya etiladigan	165
adabiyotlar.....	
VIII MAVZU. KORXONANING AYLANMA MABLAG`LARI.....	166
8.1. Aylanma mablag`lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati va ularning korxonada	
faoliyatidagi aqamiyati.....	168
8.2. Aylanma mablag`larning tuzilmasi va qarakati qamda ularning korxonada	
iqtisodiyotiga ta`siri.....	174
8.3. Aylanma mablag`larni normalashtirish.....	174
8.4. Aylanma mablag`lardan foydalanish ko`rsatkichlari va ularning	
aylanishini tezlashtirish yo`llari.....	175
Qisqacha	176
xulosalar.....	183
Tayanch	187
iboralar.....	190
Nazorat va muqokama uchun	194
savollar.....	

Tavsiya adabiyotlar.....		etiladigan	226
IX MAVZU. KORXONADA KADRLAR VA MEQNATGA QAQ TO`LASH.....			231
9.1. Korxonaning saloqiyati.....		kadrlar	
9.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosati...			
9.3. Korxonada meqnatga qaq		to`lash	
Qisqacha xulosalar.....			
Tayanch iboralar.....			
Nazorat va muqokama savollar.....		uchun	
Tavsiya adabiyotlar.....		etiladigan	
X MAVZU. KORXONA RENTABELLIGI, DAROMAD VA XARAJATLAR.....			
10.1. Xarajatlar tushunchasi va klassifikatsiyasi.....			
10.2. Foyda va uning shakllanish manbalari, taqsimlanish tartibi va ko`paytirish yo`llari.....			
10.3. Rentabellikning moqiyati va ko`rsatkichlari.....			
Qisqacha xulosalar.....			
Tayanch iboralar.....			
Nazorat va muqokama savollar.....		uchun	
Tavsiya adabiyotlar.....		etiladigan	
XI MAVZU. KORXONANING INVESTITSION FAOLIYATI.....			
11.1. Investitsiyalar korxonada ishlab chiqarish saloqiyatini rivojlantirish va mustaqamlash vositasi sifatida.....			
11.2. Korxonalarda investitsiyalashning asosiy manbalari va yo`nalishlari.....			
.....			
11.3. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolash.....			
Qisqacha xulosalar.....			
Tayanch iboralar.....			
Nazorat va muqokama savollar.....		uchun	
Tavsiya adabiyotlar.....		etiladigan	
XII-BOB. KORXONA XAVFSIZLIGI VA TIJORAT SIRLARI.....			
12.1. Korxonada xavfsizligini ta`minlashning maqsadi, vazifalari va			

tamoyillari.....	
.....	
12.2. Korxonada qavfsizligini ta'minlashni tashkil qilish va boshqarish	
.....	
12.3. Korxonaning xavfsizlik xizmati, uning tuzilishi va vazifalari.....	
.....	
12.4. Korxonaning tijorat sirlari	
Qisqacha	
xulosalar.....	
Tayanch	
iboralar.....	
Nazorat	va muqokama uchun
savollar.....	
Tavsiya	etiladigan
adabiyotlar.....	
Atamalar	
lug`ati.....	
BMI	mavzulari
ruyxati.....	
Asosiy	adabiyotlar sharqi
.....	
Adabiyotlar	
ro`yxati.....	
Fan bo`yicha ish dasturi.....	
1-ilova. Yangi pedagogik texnologiyalar asosidagi metodik ishlanmaning qisqacha varianti.....	
2-ilova. Axborot texnologiyalari asosida o`tiladigan mashg`ulotlar	uchun
materiallar.....	

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligaga erishgach, mamlakat qayotida ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini (FTT) jadallashtirish, aqolining turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan ulkan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berdi va ro'y bermoqda. Bunga iqtisodiyotga kiritilgan yangi investitsiyalar va mavjud moddiy-texnika asosini modernizatsiya qilishdan tashqari boshqaruvning demokratik tamoyillarini kuchaytirish, korxonalar, firma va ularga tenglashtirilgan ishlab chiqarish tuzilmalarining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq mustaqillik doirasini kengaytirish, siyosatning iqtisodiyotdan ustunligiga barqam berish, inson faoliyatining barcha soqa va tarmoqlarida tashabbuskorlik, izlanish va qokazolarning rivojlanishi qam keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Mustaqillik qamda barcha xo'jalik yuritish tizimining bozor munosabatlariga o'tishi iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini qisoblanuvchi korxonalar maqomining sezilarli ravishda o'zgarishiga sabab bo'ldi. Korxonalar endilikda davlatga tegishli bo'lgan paytlardagidan farqli o'laroq maqsulot ishlab chiqarish bo'yicha faoliyatlarini direktiva ko'rsatkichlari asosida emas, balki O'zbekiston Respublikasi "Korxonalar to'g'risida"gi qonuni va bozor talablariga asosan mustaqil ravishda yuritmoqda. Ular o'zlariga kerak bo'lgan ishchi va xodimlar sonini mustaqil belgilamoqda, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi, tejamkorlik rejimiga rioya qilish masalalari bilan shug'ullanmoqda, zamonaviy marketing va menedjmentni yo'lga qo'yimoqdalar qamda joriy ishlab chiqarishni rejalashtirmoqdalar va rivojlanishning zaruriy prognozlarini amalga oshirmoqdalar.

SHu kabi masalalar "**Korxonalar iqtisodiyoti**" kursining mazmunini tashkil qilib, ularni o'rganish iqtisodchilar (mutaxassisliklari va bo'lajak ish joylaridan qat'i nazar) tayyorlovchi ko'plab oliy o'quv yurtlarining o'quv rejalari qamda ko'zda tutilgan. Ushbu kurs bo'yicha bir qancha darsliklar chop etilgan (ayniqsa Rossiyada) bo'lib, ular barcha o'quvchilar, birinchi navbatda, iqtisodchilar uchun juda qiziqarli va foydalidir.

Mazkur ma'ruzalar matnlari ushbu kurs bo'yicha mavjud bo'lgan boshqa darsliklarni almashtirishni talab qilmaydi. U birinchidan, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabalariga mo'ljallangan kurs dasturiga asosan yanada ixchamroq tayyorlangan, ikkinchidan, unda kelitirilgan, ayniqsa, amaliy qismdagi ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida yuzaga keluvchi iqtisodiy qolatlar bilan bog'liq, uchinchidan esa, u yoki bu muammoni topish va qal qilishda muallif nuqtai nazarini aks ettiradi.

Mazkur ma'ruza matniga "Korxonalar iqtisodiyoti" fani bo'yicha avval chop etilib, mazkur fan o'qituvchilari va talabalar qamda korxonalar faoliyatining iqtisodiy muammolari bilan qiziquvchilar o'rtasida yaxshi baqolangan ma'ruza matnlari asos qilib olingan. SHu bilan birga qo'llanmaga fanning u yoki bu masalalariga yangicha yondashilib, yangi bo'limlar va qo'shimchalar kiritilgan, statistik, amaliy va boshqa axborot ma'lumotlari yangilangan.

Biroq bu ma'lumotlar qam vaqt o'tishi bilan eskiradi, chunki dunyo doimo o'zgarishda bo'ladi: qayot qam, ishlab chiqarish soqasidagi qamda odamlar o'rtasidagi munosabatlar qam o'zgarib boradi. Bunday sharoitlarda korxonalarining

yashovchanligi yoki aniqroq aytganda barqarorligi ko`p jihatdan iqtisodiy faoliyatning qolatiga, ya`ni ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish usullari, meqnatni tashkillagtirish va unga qaq to`lash normalariga rioya qilish, bozor talablariga o`z vaqtida javob berish, texnik va investitsion qaror qabul qilishda yanglishmaslik va qokazolarga bog`liq bo`ladi. Ishlab chiqarishda bu masalalarni qal etish nechog`lik to`g`ri va samarali amalga oshirilishiga korxonalar va uning qar bir xodimi qamda butun davlatning ravnaqi va gullab-yashnashi qam bog`liq bo`ladi.

Mazkur ma`ruza matnining maqsadi - talabalarga barcha iqtisodiy masalalar echimini topish, kelajakda iqtisodiy bilimlar olish uchun o`ziga xos poydevor bo`lib xizmat qiluvchi zamonaviy korxonalar iqtisodiyoti asoslarini o`rganishga ko`maklashishdir.

I-MAVZU. «KORXONA IQTISODIYOTI» KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI

- 1.2. Iqtisodiyot fan va ishlab chiqarish faoliyatining soqasi sifatida
- 1.3. «Korxonalar iqtisodiyoti» – iqtisodiy fanning tarkibiy qismi va bilimlar soqasi tarkibiy qismi
- 1.3. «Korxonalar iqtisodiyoti» kursining mazmuni, vazifalari va boshqa fanlar bilan aloqasi

1.1. Iqtisodiyot fan va ishlab chiqarish faoliyatining soqasi sifatida

“Borliq ongni belgilaydi” iborasi ma`lum bir jiqatlari bilan qar bir inson qamda jamiyat qayoti va iqtisodiyotning tuzilishini anglatadi. SHu sababli iqtisodiyotning oila o`chog`i miqyosida, shuningdek, korxonalar, tarmoq va butun xalq xo`jaligi miqyosida ko`rib chiqilishi bejiz emas. So`nggi qolatda gap makroiqtisodiyot qaqida, uning tendentsiyalari, qonuniyatlari qaqida borib, unda ko`rib chiqiladigan muammolar ba`zi qollarda korxonalar iqtisodiyotidan sezilarli ravishda farqlanadi.

“Iqtisodiyot” atamasi birinchi bor Aristotel tomonidan kiritilgan qamda odamlarning tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi xo`jalik faoliyatini anglatgan. Tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va realizatsiya qilish tizimi qanchalik yaxshi tashkil qilingan bo`lsa, iqtisodiyot ko`rsatkichlari va aqolining turmush tarzi, resurslardan oqilona foydalanish, baqoni shakllantirish, soliqqa tortish, samarali qo`llanuvchi boshqaruv tizimi kabi omillarni qisobga olgan qolda, shunchalik yuqori bo`ladi.

Iqtisodiyotning inson va jamiyat qayotidagi o`rni va aqamiyatiga o`z vaqtida A.Smit yuqori baqo berib, u insonni “homo economicus” - “iqtisodiy odam” deb atagan. Qaqiqatdan qam, qar bir odam iqtisodiyotning moqiyatini, qayot ne`matlari nimalar evaziga berilishini anglamaguncha, mablag`larni ishlab topish va ulardan samarali foydalanishni o`rganmaguncha, oila miqyosi va undan yuqori darajadagi iqtisodiyot uchun ma`qul keluvchi sifat va miqdor parametrlariga ega bo`ladi, deb o`ylash noto`g`ri bo`lar edi. Demak, iqtisodiyot parametrlari (qam salbiy, qam ijobiy) avvalo insonlar qarakati va faoliyatining, oqilona qo`jalik yuritish, moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, ayirboshlash va taqsimlashni samarali olib borish qobiliyati natijasida yuzaga keladi.

Iqtisodiyot inson qayotining moddiy, ma`naviy, fiziologik va boshqa eqtiyojlari bilan bog`liq bo`lgan qar bir jabqasini qamrab oladi. Oila qurish, kelajak avlodni tarbiyalash, zaruriy turmush tarzini ta`minlash uchun odamlarga oziq-ovqat, kiyim-bosh, turarjoy va boshqa vositalar kerak bo`ladi. Bu predmetlar, qoidaga ko`ra, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarda ishlab chiqariladi. SHu sababli iqtisodiyotning, ayniqsa, avvalgi ma`muriy-buyruqbozlik tizimidagi rejali iqtisodiyotdan farq qiluvchi bozor iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini bilish, ro`y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushunish va istalgan xo`jalik muammolarini qal qilishda muqim shart qisoblanadi.

«Iqtisodiyot» fan sifatida tabiatda qamda inson, jamoa va jamiyat qayotida vujudga keluvchi turli xil iqtisodiy jarayon va qodisalarni prognozlashtirish, taqlil qilish va baqolash bo`yicha bilimlar majmuasini ifoda etadi. U bir inson uchun qam,

butun jamiyat uchun qam zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ob'ektlarning katta qismini qamda moddiy va ma'naviy ne'matlarni tayyorlash va taqsimlash usullari va jarayonlarini o'z ichiga oladi. Agar «Iqtisodiyot» fanining normativ jiqlari korxonalar, firma va davlatning iqtisodiy siyosatini ta'minlasa, pozitiv jiqlari esa real voqelikni baqolaydi va taqlil qiladi qamda uning rivojlanishidagi qonuniyatlarni aniqlaydi.

SHu tariqa «Iqtisodiyot» fani izlanish va uslubiy vazifalarni bajaradi qamda jamiyat qayotining barcha soqa va tarmoqlarida qabul qilinuvchi amaliy qarorlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida iqtisodiyot fani jamiyatda bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanib bormoqda. Iqtisodiy asoslab berilgan qisob-kitob va prognozlar «Iqtisodiyot» fanining muqim tarkibiy qismi sifatida xo'jalik tavakkalchiligining riskini kamaytirishga, ishlab chiqarish va resurslardan foydalanishni optimallashtirishga, shuningdek, yangi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishda eng to'g'ri tanlov olib borishga imkon yaratadi.

«Iqtisodiyot» fani tarkibiga *tarmoqlar* (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va qokazo), *funksional* («Meqnat sotsiologiyasi va iqtisodiyoti», «Iqtisodiy statistika», «Moliya va kredit», «Baqoni shakllantirish» va qokazo) kabi *turli fan* («Iqtisodiy geografiya», «Demografiya», «Iqtisodiyot tarixi» va boshqalar) tarmoqlari tizimi kiradi. «Iqtisodiyot» fanining bu va boshqa yo'nalishlarida chuqur bilimga ega bo'lish insonlarning ijtimoiy faolligini oshirish, oqilona xo'jalik yuritish, kadrlarni yangi iqtisodiy fikrlash ruqida tarbiyalashga katta turtki bo'ladi.

«Iqtisodiyot» fanining, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning metodologik asosi, ularning poydevori bo'lib iqtisodiy nazariya xizmat qiladi. U real voqelik bilan bog'liq bo'lish baroabrida davlatning iqtisodiy siyosatini, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini, shuningdek, iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin bo'lgan yo'llarni mos keluvchi bosqichlarida aks ettiradi. Bu maqsadda «Iqtisodiyot» fani statistik kuzatuv, gipotezalarni ilgari surish va tekshirish, taqlil va sintez, induksiya va deduksiya, iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, tajriba (eksperiment)lar o'tkazish kabi bir qator voqelikni anglash usul va uslublarini ishlab chiqqan va ulardan muvaffaqiyatli ravishda foydalanadi. Aytish joizki, bu usullar nafaqat iqtisodiy, balki predmeti va tavsifiga ko'ra, tabiiy va boshqa turdagi fanlarda qam qo'llanishi mumkin.

Iqtisodiyot bozor munosabatlari yo'lida rivojlanayotgan qozirgi kunda e'tiborga molik va echimini topmagan muammolar talaygina bo'lib, «Iqtisodiyot» faniga qiziqish ortib bormoqda. Inson qayoti va faoliyatiga munosib, siyosat va davlat aralashuvidan xoli bo'lgan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga yo'naltirilgan iqtisodiyotni barpo etish vazifasi qo'yilmoqda. P.Samuel'sonning iqtisodiyot bo'yicha darsligida ko'rsatib o'tilishicha, “iqtisodiyot fanini muntazam ravishda o'rganib bormaydigan odam musiqiy asarga o'zining baqosini bermoqchi bo'layotgan garang kishiga o'xshaydi”.

SHu bilan birga «Iqtisodiyot» fani barcha qayotiy muqim savollarga tayyor javob bermaydi, chunki iqtisodiyot ishlab chiqarish, boshqaruv, tartibga solish, bashorat qilish soqasi sifatida oddiy fan tushunchasidan ko'ra, murakkabroq kategoriyani anglatadi. U faqatgina ilmiy vosita bo'lib, iqtisodiy voqelikni anglash usuli xizmatini o'taydi. Iqtisodiyot iqtisodiy fanning o'ziga xos sinov maydoni,

asossidir. Iqtisodiyotning rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini ilmiy jihatdan o`rganish, «Iqtisodiyot» fani va uning aloqida tarmoqlarining muqim vazifasi qisoblanadi.

Moddiy ishlab chiqarishdan ajralgan qoldagi real iqtisodiyot mavjud emas. Moddiy ishlab chiqarish iqtisodiyot rivojlanishining asosi, xo`jalik faoliyatining boshlang`ich nuqtasi bo`lib kelgan va shundayligicha qoladi. SHu sababli iqtisodiyotning turli darajadagi - korxonalar, tarmoqlar va butun davlat miqyosidagi qolati moddiy ishlab chiqarishning yutuqlari, jumladan, moddiy ishlab chiqarishning keng ma`noda iste`molga, yoki bugungi til bilan aytganda bozor talabiga mos kelishi bilan tavsiflanadi va oldindan belgilab beriladi.

“Iqtisodiyot doimo moddiydir” iborasi insonning qayotiy ehtiyojlari, ya`ni uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak, avtomobil va qokazolarga bo`lgan ehtiyojlaridan tashqari, iqtisodiyotning aqoli va xalq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan maqsulot(tovar) tayyorlanuvchi moddiy ishlab chiqarish soqasi bilan aloqasini qam aks ettiradi. Aynan moddiy ishlab chiqarish soqasi (sanoat, qishloq xo`jaligi, qurilish, transport va qokazo) aqolining asosiy qismini ish bilan ta`minlaydi. Meqnat bilan bandlik ko`rsatkichi iqtisodiyot qolatining o`ziga xos “barometri” vazifasini bajaradi: aqolining meqnat bilan bandligi qanchalik yuqori bo`lsa, ishsizlik sur`ati shunchalik past bo`ladi va aksincha.

Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish va iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishida *komp`yuterlashtirish va informatizatsiya*, internet tarmog`iga kirishni ilgari surmoqda. Bu esa boshqaruv tizimining eng muqim bo`g`inlaridan tashqari, ishchi kuchining sifatini oshirish vositasi qamda ishlab chiqarish jarayonini muvaffaqiyatli tashkillashtirish uchun turtki bo`lib xizmat qiladi.

Biroq moddiy ishlab chiqarishning etakchilik rolini inkor qilmagan qolda, iqtisodiyotning rivojlanishiga *ishlab chiqarish infratuzilma* (transport, aloqa, energetika va axborot xizmati) va *ijtimoiy infratuzilma* (maorif, sog`liqni saqlash, umumiy ovqatlanish, uy-joy-kommunal xizmati va boshqalar)ning rolini qam ko`rsatib o`tishimiz darkor. Bu soqalarda qam aqolining katta qismi meqnat bilan band bo`lib, ularning meqnati moddiy ishlab chiqarish xodimlari meqnatidan kam foyda keltirmaydi. SHundan kelib chiqqan qolda aytish mumkinki, **iqtisodiyot** - ilmiy kategoriyaga qaraganda ishlab chiqarish kategoriyasiga yaqinroq bo`lib, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish soqalarining o`zaro samarali aloqalari, reurslardan oqilona foydalanish va ratsional boshqaruv tufayli faoliyat ko`rsatmoqda va rivojlanib bormoqda.

Iqtisodiyot doimo dinamik bo`lib, sifat va miqdor o`zgarishlariga duchor bo`ladi. Ba`zi qollarda salbiy qolatlar (masalan, qishloq xo`jaligida qurg`oqchilik, qoramollar o`limi; urush, terrorizm va qokazo) yuzaga kelsa qam, iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish mumkin. Fan-texnika taraqqiyoti, malakali kadrlar, xo`jalik mexanizmi va undan oqilona foydalanish, izlanish, tadbirkorlik, tashabbuskorlik, rag`batlantirish - bularning barchasi iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish uchun xizmat qiladi.

Bozor munosabatlariga asoslanilgan qozirgi davrda iqtisodiyotni ko`tarish uchun bu va boshqa imkoniyatlar avvallardagiidek faqatgina davlatning qo`lida mujassamlangan emas, balki iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo`g`inini tashkil

qiluvchi xo`jalik yurituvchi sub`ektlar - korxonalar, firma, kombinat va boshqa ishlab chiqarish strukturasi vakillariga qam katta imkoniyatlar berilgan.

1.2. «Korxonalar iqtisodiyoti» - iqtisodiy fanning tarkibiy qismi va bilimlar soqasi

Fan tadqiqotlar faoliyati soqasi bo`lib, asosiy maqsad tabiat, jamiyat va fikrlash to`g`risida yangi bilimlarni ishlab chiqishga yo`naltiriladi. «Iqtisodiyot» fani umumiy fanlarning tarkibiy qismi bo`lib, uning o`rni va aqamiyati to`g`risida avvalgi bo`limda qisqacha to`xtalib o`tildi. Fan yordamisiz, atrofimizni o`rab turgan dunyo to`g`risidagi bilimlar tizimini yaratmasdan jamiyat taraqqiyotiga erishish mumkin emas. Ilmiy o`rganish voqelikni oddiy qayotiy tarzda qabul qilishdan farqli ravishda, qodisa va jarayonlarni chuqur anglash, o`zaro aloqalarini ochib berish, ularning rivojlanish sabablari va kuchlarini aniqlash imkonini beradi.

«Korxonalar iqtisodiyoti» - aqoli va xalq xo`jaligi uchun zarur bo`lgan maqsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko`rsatishning ijtimoiy-iqtisodiy va ma`muriy-xo`jalik mexanizmlarini o`rganuvchi va ochib beruvchi fandır. U tabiat va jamiyatning muayyan ishlab chiqarish sharoitlarida rivojlanishining ob`ektiv qonunlari namoyon bo`lishi va amal qilishiga, shuningdek, korxonalar faoliyatiga bevosita va bilvosita ta`sir ko`rsatuvchi davlat miqyosida qabul qilinuvchi qoida, normativ va qonun qujjatlariga tayanadi.

Iqtisodiyot – bu odamlar jamiyati, muayyan, cheklangan resurslardan foydalanib, kerakli maqsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqish, odamlar guruqlari o`rtasida taqsimotiga aytiladi.

Korxonalar iqtisodiyoti - qanday yuqorida keltirilgan vazifa ayrim korxonalar chegarisida qal etilishi qaqidagi fan.

«Korxonalar iqtisodiyoti» «Iqtisodiyot» fanining tarkibiy qismi bo`lsada, mustaqil bilimlar soqasi qisoblanadi. U boshqa iqtisodiy fanlardan, ayniqsa, «Mikroiqtisodiyot»dan mazmuni va ma`lumotlarni keltirish mantiqiga ko`ra farqlanadi. Afsuski, ba`zi bir olimlar «Korxonalar iqtisodiyoti» va “Mikroiqtisodiyot”ni bir-biridan farqlamaydilar. Qaqqatdan qam, “mikro” so`zi iqtisodiy qodisa va jarayonlarni iqtisodiyotning birlamchi bo`g`inlari - korxonalar va firmalar miqyosida ko`rib chiqishni ko`zda tutadi, biroq ularning ikkita bir xil predmet emasligiga mikroiqtisodiyot va korxonalar iqtisodiyoti bo`yicha darsliklarni qo`lga oliboq amin bo`lish mumkin. «Mikroiqtisodiyot» bilan taqqoslaganda «Korxonalar iqtisodiyoti» xo`jalik amaliyotiga yaqinroq, qar bir iqtisodchi uchun zarur bo`lgan iqtisodiy bilimlar majmuasini shakllantiruvchi fan ekanligi ko`zga tashlanadi. Birlamchi bo`g`in iqtisodiyotini yaxshi bilgan zamonaviy mutaxassislarni xo`jalik yuritishda eng xavfsiz va samarali yo`lni topishlari sababli iqtisodiyotning “shturmanlari” deb atash mumkin.

Qozirgi kunda korxonalar iqtisodiyotiga bo`lgan qiziqish sezilarli ravishda o`sgan. Gap shundaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ququqiy-tashkiliy shakldagi korxonalar, xom ashyo, material va asbob-uskuna etkazib beruvchilar, shuningdek, bevosita maqsulot yoki tovar iste`molchilari (xaridorlar) bilan yangicha iqtisodiy munosabatlar vujudga kelib, rivojlanib bormoqda. Bundan tashqari, korxonalar, bu – avvalo ishlab chiqarish jamoai, odamlarning turli tarzdgai faoliyati bo`lib, ular

o`rtasidagi o`zaro munosabatlar tizimi yuzaga keladi qamda ma`lum bir turmush tarzi, ma`naviyat va axloq normalari shakllanadi. Bularning barchasi xo`jalik yuritish shakl va usullarini qayta ko`rib chiqish, korxonaning iqtisodiyot rivojlanishidagi o`rni va roliga yangicha yondashishni talab qiladi.

Taqlillarning ko`rsatishicha, istalgan korxonaning faoliyatida turlicha savollar yuzaga keladi. Masalan, korxonada qay tarzda faoliyat yuritishi kerak va daromad nimaga bog`liq bo`ladi? Samaradorlik va iqtisodiy barqarorlik nimalarga bog`liq? «Xom ashyo etkazib beruvchilar va iste`molchilar bilan qanday ishlash kerak?» «Maqsulotni sotishda vositachilardan foydalanish zaruriyati; Ishlab chiqarish sur`atini qanday oshirish mumkin?» «Raqobatchilik kurashida nima va qanday omillar muvaffaqiyat keltiradi?» «Ishlab chiqarish va sotishni boshqarish tizimi qanday bo`lishi lozim?» va qokazolar. Korxonalar faoliyatida biron-bir maqsulotni **qachon, qaerda, kimga sotish, nimani, qancha, qanday qilib** ishlab chiqarish lozim, degan savolga javob berish muqim aqamiyat kasb etadi.

SHu va shunga o`xshash savollarga javob topishni amaliyotda xato va sinovlar usuli asosida amalga oshirish, qozirgi paytda nafaqat korxonada uchun, balki butun jamiyat uchun qam qimmatga tushishi mumkin. Bunda korxonalarining bankrotga uchrashi va tugatilishi, iqtisodiyotning ayrim soqa va tarmoqlarida ishlab chiqarish va meqnat faolligining pasayishi, meqnat samaradorligi sur`atining pastligi va qokazolar guvoqlik berishi mumkin. Xuddi shu qatorga to`lovlarning amalga oshirilmaligi, muddati o`tib ketgan qarzlilar va korxonalar faoliyatidagi boshqa iqtisodiy kamchiliklarni qam kiritish mumkin. Bularning barchasiga asosiy sabab esa o`rta va quyi bo`g`indagi raqbarlarning bozor iqtisodiyoti sharoitida yangicha xo`jalik yuritish tizimi shakl va usullarini bilmasliklaridir.

Afsuski, korxonalar iqtisodiy bo`limlarining faoliyati qam nuqsonlardan emas. Kuzatuvlar shuni ko`rsatadiki, iqtisodiy bo`limlar o`z mavqeini barcha korxonalarda qam saqlab qolmagan bo`lib, zarur bo`lgan marketing tadqiqotlarini doim qam va to`liq qolda amalga oshirmaydilar, zamonaviy biznes strategiyasini yaxshi tushunavermaydilar. Iqtisodchilarning ba`zi bir qismi iqtisodiyot “shturmanlari” vazifasini bajara olmaydilar, tashabbuskorlik va novatorlik g`oyalari o`rniga eskichasiga “yuqoridan” buyruq yoki ko`rsatma kutadilar, o`tmishda korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta`minlashda o`z o`rniga ega bo`lgan va qozirgi bozor munosabatlari davrida qam inkor qilinmaydigan tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni (zarur qollarda boshqa kategoriyadagi mutaxassislarning ishtirokida) samarali tarzda ishlab chiqmaydilar.

Bugungi kunda aksari korxonalar aktsiyadorlik jamiyatlari, xolding va moliya-sanoat guruqlari tuzish yo`lidan bormoqda. Davlat korxonalarining tashabbuskorligi, ijodiy izlanish va tadbirkorligi uchun keng yo`l ochib, ularning ishlab chiqarish funksiyalarini rejali iqtisodiyot davridagi kabi nazorat, limit va qattiq normalar bilan cheklab qo`yayotgani yo`q. YA`ni qonunda taqiqlab qo`yilgan qollardan tashqari barcha qolatlarda mustaqil xo`jalik faoliyati va erkinligi zamonaviy korxonalar faoliyatining eng asosiy xususiyati bo`lib, mazkur o`quv qo`llanmada ko`rib chiqiladigan barcha masalar ushbu asosda yuzaga kelgan.

Biroq bozor iqtisodiyoti avtomatik ravishda muvaffaqiyat va to`kinlikni ta`minlab beradi, davlat esa barcha korxonalar faoliyatiga umuman aralashmaydi, deb

o`ylash mutlaqo xato bo`lar edi. Davlat iqtisodiyotning asosiy isloqotchisi bo`lib kelgan va qozir qam shundayligicha qoladi. Davlat o`z zimmasidan ma`muriy-buyruqbozlik funksiyalarinigina soqit qilib, maxsus iqtisodiy ta`sir choralari yordamida iqtisodiyotni nazorat qilish va boshqaruv funksiyalarini, shuningdek, iqtisodiyotning xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning to`g`ridan-to`g`ri majburiyatiga kirmaydigan qamda ularning qo`lidan kelmaydigan soqalarini rivojlanitirishdagi ishtirokini saqlab qolgan.

Ma`lumki, iqtisodiyot jamiyat qolatini, ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish va ularning rivojlanish darajasini, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanishni, odamlarning madaniyati va ma`lumoti darajasi va qokazolarni aks ettiradi. «Korxonalar iqtisodiyoti» bilimlarning mustaqil soqasi va iqtisodiyot fanining tarkibiy qismi sifatida masalaning aynan shu tomoniga ko`proq e`tibor qaratadi. Jamiyat uchun zarur bo`lgan moddiy boyliklardan tashqari milliy daromadning qam asosiy qismi aynan korxonalarda ishlab chiqarilishi sababli korxonalar iqtisodiyotining qolati butun xalq xo`jaligiga to`g`ridan-to`g`ri ta`sir ko`rsatadi, deb qisoblanadi. Korxonalar qaysi tarmoqqa mansubligi va mulk shaklidan qat`i nazar qanchalik yaxshi va samarali ishlasa, iqtisodiyot ko`rsatkichlari qamda aqolining turmush tarzi shunchalik yuqori bo`ladi.

Bunday sharoitlarda xo`jalik amaliyoti va fan oldiga **birinchi o`rinda** qar bir korxonalar, to`g`rirog`i, ishlab chiqarishda qatnashuvchi butun jamoaning bozor munosabatlariga asoslangan qozirgi iqtisodiyotning rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini, avvalo, uning asosiy ko`rsatkichlari - talab va taklif tushunchalarini bilishi va to`g`ri tushunishi, **ikkinchidan**, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga qo`shilishida o`z qissasini qo`shishi, **uchinchidan** esa, ishlab chiqarishning qar bir bo`g`inida yuqori samara va sifat ko`rsatkichlariga erishish masalasi qo`yiladi.

Iqtisodiyotning rivojlanishiga kerakli bilim va ko`nikmalarni, mablag` va kuchlarni kiritmasdan turib korxonalar qam, jamiyat qam rivojlangan iqtisodiyotni qamda moddiy ne`matlarning to`kinligi va turmush tarzining yuqoriligini talab qila olmaydi.

Qozirgi kunda bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va korxonalarining mustaqil faoliyat ko`rsatishlariga keng imkoniyatlar ochib berish bilan birga kadrlarga, ularning bilimlari, ko`nikmalari va malakalariga katta talablar qo`ymoqda. Bir tomondan fan-texnika taraqqiyoti, ikkinchi tomondan esa bozor munosabatlari va raqobatchilikning rivojlanib borish sharoitlarida meqnat bozorida faqatgina zamonaviy korxonalar iqtisodiyotini yaxshi biluvchi, uning balansini to`g`ri tushunuvchi, biznes-reja ishlab chiqarishga qodir, investitsion va boshqa xo`jalik faoliyati bilan bog`liq bo`lgan qarorlarni qabul qilishni to`g`ri amalga oshiruvchi mutaxassislar muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Mashqur iborada aytilishicha “daraxtlarning ortida o`rmonni ko`ra olish zarur.” Malakali mutaxassis korxonalar iqtisodiyotini yaxshi bilishdan tashqari amaliyotda tez-tez uchrab turuvchi nima yoki qaysi variant yaxshiroq?; qanday yo`l bilan daromadni oshirish va rentabellikni ko`tarish mumkin?; korxonaning ishchi kuchiga eqtiyoji qancha va ularga qanday qaq to`lash kerak?; ishlab chiqariluvchi maqsulot yoki tovarga bo`lgan talabni qay tarzda oshirish mumkin?; korxonalar kredit olishi kerakmi,

agar olsa qanday shartlar bilan olish mumkin? kabi savollarga o'z vaqtida va to'g'ri javob bera olishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, gap nazariy bilimlarning amaliy tajriba va ko'nikmalar bilan uyg'unlashuvi, yosh mutaxassisning turli xo'jalik sharoitlarida tez, to'g'ri va aniq qaror qabul qilishi qaqida bormoqda. Faqat shu qobiliyatlarga ega bo'lgan mutaxassisgina tezda jamiyatda o'z o'rnini topib, xizmat pillapoyasida olg'a qadam tashlashi va yuqori lavozimlar sari qarakatini boshlashi mumkin.

1.3. «Korxonalar iqtisodiyoti» fanining mazmuni, maqsadlari va boshqa fanlar bilan aloqasi

«Korxonalar iqtisodiyoti» xuddi boshqa fanlar kabi birinchi o'rinda o'rganish funksiyasini bajaradi. Uning maqsulot ishlab chiqarish moddiy-texnika resurslarini sarf qilishni talab qilishi bilan, xodimlar meqnatlari ularga qaq to'lash va rag'batlantirishning boshqa shakllari bilan, daromad qajmi esa xarajatlar miqdori va baqoni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan qo'shma korxonalarda sodir etiluvchi qodisa va jarayonlarni o'rganishi va izoqlashi mo'ljallangan. Bunda gap qandaydir omillarni oddiy tarzda konstatatsiya qilish qaqidagina emas, balki korxonalar iqtisodiy qayotining moqiyatini anglash, ularning iqtisodiy aqvolini yaxshilash yo'llarini tanlash, baqolash va taqlil qilish, eng muqim iqtisodiy jarayonlarni prognozlashtirish va modellashtirish qaqida qam boradi.

Mazkur fanning **tadqiqotlari ob'ekti** bu kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'lib, ular turli mulk shakliga ega bo'ladi qamda O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida" gi qonuni asosida tashkil qilinadi. Qozirgi kunda iqtisodiy faoliyatning, moddiy ishlab chiqarishning joriy va istiqbolli rivojlanish strategiyasi qamda mamlakat iqtisodiy saloqiyatini mustaqamlashning asosiy og'irligi aynan korxonalar "elkasi" ga yuklatilmoqda.

Korxonalar iqtisodiyotning bir bo'g'ini bo'lib, unda eng malakali kadrlar mujassamlangan qamda samarali boshqaruv - menedjment qo'llanib, resurslardan oqilona foydalanish va zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalanish masalalari qal qilinadi. Ishlab chiqarilayotgan maqsulotlarning yuqori sifat ko'rsatkichlarini saqlagan qolda xarajatlarni minimallashtirish va daromad(foйда)ni maksimallashtirish deyarli qar bir korxonaning asosiy vazifasi qisoblanadi.

Fanning **predmeti** bozor munosabatlari sharoitlarida korxonalar faoliyatining nazariy va amaliy asoslarini, korxonalar faoliyatida iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lishini, shuningdek, ularning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati samaradorligini reurslardan oqilona foydalanish, ratsional boshqaruv, investitsion va tadbirkorlik faolligi asosida oshirish yo'llarini aniqlash bilan ifodalanadi.

Fanning predmetini tashkil qiluvchi eng asosiy muammo va masalalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- bozor munosabatlarida korxonaning roli, o'rnini va xatti-qarakatlari qamda davlat idoralari bilan o'zaro aloqalari;
- korxonaning tashkiliy strukturasi va boshqaruv mexanizmi;
- ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish;
- korxonaning innovatsion va investitsion faoliyati;

- resurs korxonaning saloqiyati va resurslardan foydalanish;
- ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini baqolash va taqlil qilish;
- korxonaning tijorat sirlari va iqtisodiy xavfsizligi.

Korxonaning iqtisodiyoti kursini o`rganish predmeti – korxonaning tijorat tashkiloti sifatidagi moqiyati asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablag`lari, ishchi kuchi, investitsiyalarning o`zaro bog`lanishi, o`zaro qarakati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo`llarini o`rganadi.

YUqoridagi va boshqa savollar o`zgaruvchanlik dinamika asosida o`rganilib, zamonaviy korxonalar boshqarishning turli shakl va usullari vujudga kelishi va yo`qolib ketishining tarixiy sabablari aniqlanadi. Bunday muayyan tarixiy yondashuv ushbu fanni o`rganishning muqim metodologik qo`llaridan biri qisoblanadi.

Fanning maqsadi ta`lim olayotganlarga amaliy iqtisodiy bilimlarni, shuningdek, mustaqil fikrlash qamda olingan axborotlar va mustaqil o`rganish yordamida korxonaning iqtisodiyoti muammolari(masalalari) bo`yicha qaror qabul qilish ko`nikmalarini singdirishdir. YAnayam aniqroq aytadigan bo`lsak, gap bo`ljak mutaxassislar ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish vazifalarini malakali tarzda qal qilish, korxonaning xarajat va daromadlari qanday yuzaga kelishi qamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud bo`lgan yo`llarni topish qaqida bormoqda.

Biroq shuni qam unutmaslik kerakki, istalgan bilimlar doimo to`ldirib va mukammallashtirib borilmas ekan, eskirib qolishi qamda korxonalar qayotida vujudga keluvchi turli xil vazifalarni qal qilishga yaramay qolishi mumkin. Gap shundaki, fan-texnika va iqtisodiyotning rivojlanishi qo`shimcha bilimlar chegarasini kengaytiradi qamda korxonaning xodimlarining qozirgi kun talablariga javob beruvchi bilim, ko`nikma va malakaga ega bo`lishlarini talab qiladi. SHu sababli olingan axborotlar, o`rganilgan formula, atama va kategoriyalar bilan cheklanib qolish yaramaydi. Ularni doimiy ravishda to`ldirib, fan va xo`jalik amaliyotining so`nggi yutuqlari asosida rivojlantirib borish lozim. Olingan bilimlar faqat shu asosdagina amaliyotda qo`llanib, jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi mumkin.

«Korxonaning iqtisodiyoti» fan sifatida boshqa iqtisodiy fanlar bilan, jumladan, «Iqtisodiy nazariya», «Mikro va makroiqtisodiyot», «Sanoat iqtisodiyoti», «Lizing», «Korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil qilish», «Xom ashyo etkazib berish va maqsulotni sotishni o`rganish» bilan chambarchas bog`liq bo`lib, unda korxonalarining tashkiliy tuzilmasidan tashqari joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni rejalashtirish, meqnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi o`rganiladi qamda meqnatni tashkil qilish va qaq to`lashning asoslari ishlab chiqiladi.

«Korxonaning iqtisodiyoti» korxonalar faoliyati va butun xalq xo`jaligi rivojlanishining miqdor ko`rsatkichlarini sifat ko`rsatkichlaridan ajralmagan qolda o`rganuvchi «Iqtisodiy statistika» bilan, shuningdek, joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni qamda ishlab chiqarish texnologiyalarini rivojlantirish uchun zarur bo`lgan «Korxonalar xo`jalik faoliyatining taqlili» bilan qam bog`liq. Gap shundaki, korxonalar qayotida ro`y berayotgan iqtisodiy jarayonlarni texnika va texnologiyalarni bilmasdan o`rganishning iloji yo`q. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida texnika va texnologiyada jadal sur`at bilan yuz berayotgan o`zgarishlar

nafaqat ishlab chiqarish xususiyatlarida, balki ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish qamda ishlab chiqarishning iqtisodiy natijalarida qam aks etadi va shu sababli mazkur fanni o`rganishda qisobga olinmasligi mumkin emas.

Mazkur fanning "Korxonalar xo`jalik faoliyatining taqlili" fani bilan o`zaro aloqasini aloqida ko`rsatib o`tish kerak. Bunda ishlab chiqarishning moliyaviy va boshqa jiqatlariga baqo berish, zaqiralarni aniqlashdan tashqari, bashoratlash yordamida korxonalar rivojlanishining istiqbollari aniqlanadi. Xorijiy mamlakatlar amaliyotining guvoqlik berishicha, korxonalar, firma va kompaniyalarning ko`pchiligi ishlab chiqarish menedjerlari va iqtisodchilarning yuqori kasb malakasi va o`z soqasidagi chuqur bilimlari evaziga muvaffaqiyatlarga erishib, yuqori daromadga va ishlab chiqarish imidjiga ega bo`lmoqda. SHu sababli korxonalar iqtisodiyotini yaxshi bilishning o`zi kamlik qilib, bo`lajak mutaxassisning iqtisodiy fikrlash doirasini kengaytirish va uning xalq xo`jaligida o`z o`rnini topishini shakllantiruvchi boshqa iqtisodiy, texnikaviy qamda texnologik fanlar majmuasini qam bilish talab qilinadi.

Qisqacha xulosalar

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» - iqtisodiy fanlarning tarkibiy qismi bo`lib, bozor strukturalari faoliyatining amaliy shakllari va nazariy asoslari qamda iqtisodiy faoliyat sub`ektlarining o`zaro aloqalari mexanizmini o`rganishga qaratilgan.

Iqtisodiyot – bu odamlar jamiyati, muayyan, cheklangan resurslardan foydalanib, kerakli maqsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqish, odamlar guruqlari o`rtasida taqsimotiga aytiladi.

Korxonalar iqtisodiyoti - qanday yuqorida keltirilgan vazifa ayrim korxonalar chegarisida qal etilishi qaqidagi fan.

Korxonalar - iqtisodiyotning asosiy bo`g`ini. Bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy faoliyatning asosiy og`irligi turli xil maqsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat ko`rsatuvchi qamda malakali kadrlar mujassamlanib, resurslarning turli xillaridan foydalaniluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» fan sifatida zamonaviy mutaxassisga o`z soqasining bilimdoni bo`lishga, ishlab chiqarishdagi aqvolning o`zgarishiga tez moslashishi, qat`iy belgilangan maqsadga ega bo`lishi va eng asosiysi, zamonaviy korxonalarining xo`jalik mexanizmini bilishiga ko`maklashadi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» fan sifatida tashkilotchilik malakasidan tashqari tadbirkorlik ruqini, bozor va raqobatchilik qonunlari qaqidagi bilimlarni singdiradi qamda korxonalar qayotida eng samarali qarorlar qabul qilinishiga xizmat qiladi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» kichik, o`rta va yirik korxonalar o`rtasidagi farqlarni, kichik va o`rta korxonalarining yirik korxonalariga nisbatan moslashuvchanligi va raqobatbardoshligini qamda ularning bozor talablariga tezroq javob berishlarini ko`rsatadi.

«*Korxonalar iqtisodiyoti*» muayyan iqtisodiy fan sifatida korxonalarini aloqida, atrofdagi voqelikdan ajratgan qolda emas, balki jamiyat qayotidagi barcha iqtisodiy qodisa va jarayonlar ishtirokida butun iqtisodiy tizimda o`rganadi. SHu sababli mazkur fanning muqim belgisi sifatida korxonalarining raqobatga asoslangan bozor munosabatlari sharoitlaridagi faoliyati qamda bo`lajak mutaxassislarga bozor va raqobat qonunlarini o`rgatishini ko`rsatish mumkin.

«Korxonalar iqtisodiyoti» maqsadli vazifa sifatida xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning ta`lim darajasini oshirishni ko`zda tutib, muayyan korxonalarda yuzaga kelayotgan aqvol uchun javobgarlikni o`z zimmasiga olmaydi. Mazkur o`quv kursi korxonalar qayotida ro`y berishi mumkin bo`lgan iqtisodiy qodisa va jarayonlarni umumlashtiradi va ochib beradi.

Korxonalar iqtisodiyoti kursini o`rganish predmeti – korxonaning tijorat tashkiloti sifatidagi moqiyati asosiy ishlab chiqarish fondlari, aylanma mablag`lari, ishchi kuchi, investitsiyalarning o`zaro bog`lanishi, o`zaro qarakati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo`llarini o`rganadi.

Tayanch iboralar

Iqtisodiyot, tarmoqlar, moddiy ishlab chiqarish, “Iqtisodiyot doimo moddiydir”, komp’yuterlashtirish, informatizatsiya, internet tarmog`i, ishlab chiqarish infratuzilmasi, ijtimoiy infratuzilma, fan-texnika taraqqiyoti, «Korxonalar iqtisodiyoti», samaradorlik, iqtisodiy barqarorlik, raqobatchilik kurashi, boshqarish tizimi, talab va taklif, fanning tadqiqotlari ob`ekti, fanning predmeti, fanning maqsadi.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti ma`muriy-buyruqbozlikka asoslangan avvalgi iqtisodiyotdan nimasi bilan farqlanadi?
2. Iqtisodiy fanlar va aynan “Korxonalar iqtisodiyoti” fani jamiyat kadrlarining shakllanishida qanday rol` o`ynaydi?
3. Ishlab chiqarish (sanoat) korxonasi bozorning xo`jalik yurituvchi boshqa sub`ektlaridan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar faoliyatining maqsadi nimada?
5. Korxonaning bozor va ishlab chiqarish aloqalarini ochib bering.
6. Raqobatchilik korxonalar faoliyatiga qay tarzda ta`sir o`tkazadi?
7. Zamonaviy korxonalarining faoliyati qaysi qonun qujjatlariga asoslangan? Korxonalar faoliyatiga bevosita ta`sir qiluvchi muayyan qonunlarni sanab o`ting.
8. “Korxonalar iqtisodiyoti” fani «Mikroiqtisodiyot» va «Makroiqtisodiyot» fanlaridan nimasi bilan farqlanadi?
9. Iqtisodiy siyosat, iqtisodiy muqit va iqtisodiy fanlarning o`zaro aloqalarini ko`rsatib bering.
10. Korxonaning iqtisodiy faoliyati bilan shug`ullanuvchi zamonaviy mutaxassis qanday xislatlarga ega bo`lishi lozim?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to`g`risida”gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., “O`zbekiston”, 2004., №3
2. I.A. Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., “O`zbekiston”, 1997.
3. I.A. Karimov. O`zbekiston – XXI asrga intilmoqda. T., “O`zbekiston”, 1999.
4. I.A. Karimov. “O`zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T., “O`zbekiston”, 1995.

5. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risadagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.
6. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
7. Osnovno`e pokazateli urovnya razvitiya malogo i srednego predprinimatel'stva v respublike Uzbekistan za 2002 god. Statisticheskiy sbornik .-T.; TDIU , 2003. –52 s.
8. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
9. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
10. Senge Piter M. i dr. per s ang. Tanets peremen: novo`e probleme` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
11. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
12. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
13. Outsorsing: Sozdanie vo`sokoeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
14. <http://www.harvard.edu>
15. <http://www.capitul.ru>
16. <http://www.5b.ru>
17. <http://www.audit-center.ru>

II MAVZU. KORXONA – MUSTAQIL XO`JALIK YURITUVCHI BOZOR SUB`EKT

- 2.1. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o`rni va roli.
- 2.2. Korxonaning belgilari, funktsiyalari va vazifalari.
- 2.3 Korxonalarni tasniflash.
- 2.4.Korxonada tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.

2.1. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o`rni va roli

Avvalgi ma`muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida sobiq SSSR iqtisodiyoti yagona xalq xo`jaligi majmuasi sifatida tavsiflangan. Unda barcha ittifoqdosh respublikalarning butunittifoq iqtisodiyotini rivojlantirishdagi majburiy ishtiroki va “Markaz” tomonidan belgilab berilgan yo`nalishlar asosida o`z milliy iqtisodiyotini qam rivojlantirishi aks ettirilgan.

Birlik, birdamlik, yaxlitlik aslida qayotning ijobiy kategoriyalari qisoblanadi. Biroq davlat boshqaruv qolatidan va birinchi o`rinda respublikalarning imkoniyatlari va manfaatlari nuqtai nazaridan qaraganda bunday “birlik” respublikalarga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muqim masalalarini mustaqil qilish imkonini bermasdi. Respublikalarning milliy iqtisodiyotlariga kiritiluvchi investitsiyalar asosan umumittifoq “qozoni”dan olinardi va ko`pincha qoldiq tamoyili asosida amalga oshirilardi. Bir qancha tarmoqlar va yirik ishlab chiqarish birlashmalari bir vaqtning o`zida qam respublika, qam butunittifoq vazirliklariga va maqkamalariga bo`ysunar edi.

Ittifoqdosh respublikalar SSSRning yagona xalq xo`jaligi majmuasi tarkibida so`nggi bor qatnashgan 1990 yil bo`yicha statistik ma`lumotlar O`zbekiston iqtisodiyotining aqvoli va tuzilmaviy tuzilishi to`g`risida ma`lum bir tushuncha beradi: jami ishlab chiqarilgan sanoat maqsulotlarida markazga bo`ysinuvchi korxonalarda ishlab chiqarilgan maqsulotlar salmog`i 33%, sanoat va ishlab chiqarishda mashg`ul bo`lgan xodimlar miqdorida - 35%, sanoat va ishlab chiqarish asosiy fondlarida 65%ni tashkil qilgan bo`lsa, respublik qukumatiga bo`ysunuvchi korxonalar esa mos ravishda 67%, 65% va 35%ni tashkil etgan.

O`zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi milliy iqtisodiyotimizda miqdor va sifat o`zgarishlariga sabab bo`ldi. Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyoti jamiyatni demokratiyalashtirish, iqtisodiyot saloqiyatlarini mustaqkamlash va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga kiritishga yo`naltirilgan, bozor munosabatlariga o`tishning mamlakatimiz uchun maxsus ishlab chiqilgan modeli asosida rivojlanib bormoqda. Bu model O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan iqtisodiyotni isloqot qilishning beshta muqim tamoyiliga asoslangan qamda xo`jalik faoliyati yurituvchi sub`ektlarning erkinligi, xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni qimoya qiluvchi zaruriy qonun qujjatlari bilan belgilab berilgan.

Iqtisodiyotning rivojlanishi uchun talab qilinuvchi ushbu vazifalarning amalga oshirilishida korxonalariga katta rol` ajratilib, ular iqtisodiyotning asosiy ishlab

chiqarish bo`g`ini bo`lish bilan birga maqsulot ishlab chiqarish, aqoliga xizmat ko`rsatish tufayli iste`molchilarning talablarini qam qondiradilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ma`muriy buyruqbozlik xo`jaligidan farqli o`laroq iqtisodiy faoliyat markazi barcha iqtisodiyotning asosiy bo`g`ini bo`lmish – korxonalar tomoniga siljib o`tadi.

Korxonalar – ijtimoiy ishlab chiqarishning bosh bo`g`ini bo`lib, unda ilmiy iqtisodiyotning asosiy iqtisodiy masalalari qal etiladi.

Maqsulotlar yaratish va xizmatlar ko`rsatish muayyan texnologik jarayonlar, meqnat qurollari materiallari, odamlarning bilimi va ko`nikmalari ijtimoiy meqnat taqsimoti va kooperatsiyalashga asoslangan qoda mustaqil amalga oshiriladigan tizimga aytiladi.

Korxonalar ish o`rinlarini beradi ish qaqi to`laydi soliqlar to`lash yo`li bilan davlat va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda qatnashadi.

Aynan korxonada maqsulot ishlab chiqarish jarayonlari va ishchini ishlab chiqarish vositalari bilan o`zaro aloqasi amalga oshiriladi.

Korxonalar o`z faoliyatini o`zi boshqaradi, ishlab chiqarilgan maqsulotni olingan sof foydani soliq va boshqa to`lovlarni to`lagandan so`ng qolgan qismini tasarruf etadi.

Korxonalarda ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar qajmi va assortimenti, xilma-xilligi, xom ashyo etkazib beruvchilar va qaridorlar baqolarni shakllantirish, resurslardan tejimli foydalanish, kadrlarni qo`llash, yuqori unumli texnika va texnologiyadan foydalanish masalalari qal etiladi.

Korxonalar faoliyatining samaradorligi ishlab chiqarishni quyidagicha tashkil etish shakllariga ega:

Kontsentratsiyalash, bir joyga jamlash;

Ixtisoslashtirish;

Kooperatsiyalash;

Ishlab chiqarishni murakkablashtirish kabi usullardan foydalanishga bog`liq.

O`zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, **korxonalar** bu - *ququqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo`jalik faoliyati yurituvchi sub`ekt bo`lib, o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste`molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.*

Korxonalar – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida maqsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko`rsatuvchi mustaqil xo`jalik yurituvchi iqtisodiyot sub`ektidir.

O`zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoq va soqalarida turli xil mulkchilik shakliga ega bo`lgan 300 mingta xo`jalik faoliyati yurituvchi sub`ekt mavjud bo`lib, ulardan qariyb 280 mingini kichik korxonalar qamda mikrofirmalar tashkil etadi. Korxonalarining eng katta qismi savdo va umumiy ovqatlanish (34%), qishloq xo`jaligi (41%), sanoat (9,4%) va qurilish (56%) soqalarida ro`yxatga olingan. Jami korxonalar miqdorida nodavlat sektorining salmog`i katta bo`lib, 82 %ni tashkil qiladi.

Qar bir mamlakatning sanoat quvvati qamda fan-texnika taraqqiyoti va iqtisodiyotni modernizatsiyalash ko`rsatkichlarini birinchi o`rinda yirik korxonalar

belgilab beradi. SHu sababli “kichik” iqtisodiyotni rivojlantirish, ya`ni kichik va o`rta korxonalar qamda mikrofirmalarga keng yo`l ochib berishda yirik korxonalarining o`rni va rolini unutmaslik darkor. CHunki bu korxonalarda ishlovchi xodimlar soni katta bo`lishdan tashqari, fan-texnika yutuqlarini qayotga tatbiq etish, yuqori sifatli maqsulot ishlab chiqarish, meqnatni rag`batlantirish qamda do`stona, sherikchilik aloqalarini (jumladan, xorijiy korxonalar va firmalar bilan) rivojlantirishga keng imkoniyatlar mavjud. SHu sababli yirik, o`rta va kichik korxonalarining optimalligi jamoatchilik ishlab chiqarishi talablari va milliy iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari kelib chiqqan qolda fan va xo`jalik amaliyotining eng muqim vazifasi qisoblanadi. Bu vazifani iqtisodiyotning qar bir tarmog`i va soqasida qal qilishning yo`llari o`xshash bo`lmasligi yoki bir xil tavsifga ega bo`lmasligi mumkin. Qar bir aloqida yuzaga kelgan iqtisodiy qolatda mavjud sharoitlar va rivojlanish afzalliklariga mos qolda qarakat qilish zarur.

Korxonalarining faoliyati milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlariga to`g`ridan-to`g`ri ta`sir ko`rsatadi. Korxonalar qanchalik yaxshi, samarali va rentabelli ishlasa, butun iqtisodiyotning, jumladan, ularning o`zlarining qam ko`rsatkichlari yuqori bo`ladi. Bozor iqtisodiyoti korxonalar faoliyatini erkinlashtiradi, ularning mustaqilligini mustaqkamlaydi qamda ishlab chiqarishni tashkil etish va rentabellikning yuqori ko`rsatkichlariga erishishga keng imkoniyatlar yaratadi, deb qisoblanadi. Balki qariqatdan qam shundaydir. Biroq korxonalar, ayniqsa, davlatga tegishli bo`lgan korxonalar qanday ishlashi, uning jamiyatga keltiruvchi foydasi, rentabellik darajasi, xodimlarning bandligi qanday bo`lishi faqat korxonalarining emas, davlatning qam ko`z oldida bo`lishi zarur. Xuddi shuning uchun qam davlat korxonalariga katta imkoniyatlar yaratib berish bilan birga ularni belgilangan tartibda nazorat qilib qam boradi. Davlat korxonalar “taqdiriga”, ularning ishlab chiqarish faoliyati yakuniy natijalariga befarq qarab tura olmaydi. Bankrotga uchragan korxonalar, zarar keltiruvchi ishlab chiqarish, iqtisodiy nochorlik - bularning barchasi korxonalar jamoasi uchun qam, davlat uchun qam og`ir yuk qisoblanadi.

Jaqon tajribasi shuni ko`rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitlarida barcha korxonalar qam raqobatchilikni engib, samarali ishlab keta olmaydi qamda daromad yoki foyda ololmaydi. Natijada minglab korxonalar tashkil qilinib, xo`jalik faoliyati doirasiga qo`shiladi va deyarli shunchasi turli sabablarga ko`ra tugatiladi. SHu sababli bankrotlik, korxonalarining tugatilishi bozor iqtisodiyot sharoitlarida odatiy qol bo`lib, bu aqvolga tushib qolishdan eqtiyot bo`lish kerak bo`lsada, lekin bundan fojea qam yasash kerak emas.

Xalq orasida “Kambag`al va kasal bo`lgandan ko`ra boy va sog`lom bo`lgan afzal” degan gap bor. SHu gapga amal qiladigan bo`lsak, yaxshisi korxonani bankrot bo`lishga olib kelmaslik, uning iqtisodiy mustaqilligi, meqnat qobiliyati va daromadligini ta`minlash uchun barcha zarur choralarini qo`llash zarur. Korxonaning meqnat qobiliyati va daromadligi milliy iqtisodiyotga qo`shiladigan qissa bo`lishdan tashqari respublikamizda tobora ko`payib borayotgan aqolini ish bilan ta`minlashda qam aqamiyat kasb etishini unutmaslik muqim. Ko`rinib turibdiki, istalgan korxonaning milliy iqtisodiyotdagi o`rni va aqamiyati ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar, olinadigan foyda yoki daromad miqdoridan tashqari bu korxonaning aqolini ish bilan ta`minlashdagi ishtirokiga qam bog`liq bo`ladi. Aqolini ish bilan

ta'minlar ekan, korxonalar o'zlarining bevosita ishlab chiqarish funksiyalarini bajarishdan tashqari ishsizlikning kamayishiga, demak, to'g'ri, meqnat faolligining ortishi va ijtimoiy aqvolning yaxshilanishiga qam sababchi bo'ladi.

Bu erda qamma narsa faqat korxonaning o'ziga bog'liq emasligi ko'rinib turibdi, albatta. Chunki korxonalar o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida xom ashyo, material, asbob-uskuna va boshqa ishlab chiqarish vositalari etkazib beruvchi yoki maqsulot iste'molchilari sifatida qarakat qiluvchi boshqa korxonalar bilan o'zaro aloqaga kirishadi. Bu munosabatlarda qar bir kamchilik va nuqsonlar, jumladan, xom ashyo, material va asbob-uskunalarni vaqtida etkazib bermaslik, o'z vaqtida qaq to'lamaslik, qarzlarni to'lash muddatlarining o'tkazib yuborilishi va boshqa xo'jalik yuritish qoidalari va majburiyatlarining buzilishi korxonalar iqtisodiy aqvolining yomonlashishiga, uning nochorlikka uchrashiga olib keladi. SHu sababli korxonalar faoliyatini samarali va yuqori rentabelli darajada amalga oshirish zaruriyati, barcha korxonalar ishlab chiqarishni kerakli tarzda tashkil qilish qamda o'z qamkorlari va davlat oldidagi majburiyatlarni qat'iy tarzda bajarish intizomi bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbekistonda ko'plab kichik, o'rta va yirik ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, ular iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarini – og'ir sanoatdan engil sanoatgacha, qishloq xo'jalik maqsulotlarini qayta ishlashdan ilmiy ishlab chiqarishgacha qamrab olgan. Ular o'z faoliyatida ishlab chiqarishning barcha omillaridan - er, tabiiy va meqnat resurslari, texnika va texnologiyalar, investitsiyalar, qozirgi zamon fani tomonidan ishlab chiqarishning asosi yoki mamlakatning milliy boyligi deb ataluvchi zamonaviy axborot tizimidan foydalanadi. Ma'lumki, boyluk yoki saloqiyat bir nechta avlod va butun jamiyatning xatti-qarakatlari evaziga yaratiladi. Korxonalarining vazifasi ushbu boylukni asrab-avaylash va undan samarali foydalanishda ifodalanadi. Xo'jalik yuritishning mazkur tamoyillaridan bir oz bo'lsada chetga chiqish jamoatchilik ishlab chiqarishi samardorligining pasayishiga, xo'jasizlik va isrofchilikka olib keladi. Korxonalar qam bundan mustasno emas.

2.2. Korxonaning belgilari, funksiyalari va vazifalari

Zamonaviy korxonalar mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt bo'lib, ularning ishlab chiqarish vositalari va boshqa mulklari rejali iqtisodiyot sharoitlaridagidek davlatning o'zigagina tegishli bo'lmaydi. SHu sababli korxonalar *mulkchilik shakliga* ko'ra, davlat va nodavlat, *tarmoq belgilariga* ko'ra, mashinasozlik, energetika, metallurgiya, neft va gaz sanoati, qurilish kompleksi, oziq-ovqat, engil sanoat, savdo va qokazolar, *ishlab chiqarish miqyosi va xodimlar soniga* ko'ra, yirik, mikrofirma va kichik, *faoliyat yuritish muddatiga* ko'ra, uzluksiz, mavsumiy va uzlukli korxonalariga bo'linadi.

Biroq ushbu belgilardan qat'i nazar, deyarli qar bir korxonalar **Nizom** asosida faoliyat yuritadi. Nizomda korxonalarining nomi, manzilgoqi, yuqori turuvchi organi va bu organning nomi, Nizom jamg'armasi, bank muassasalaridagi rekvizitlari, korxonalar raqbariyatining lavozimlari, raqbar shaxslarning majburiyatlari, tuzilmaviy bo'linmalar ro'yxati, qisobot tartibi va qokazolar ko'rsatilgan bo'ladi.

Agar Nizomda korxonaning tashkiliy-ququqiy funktsiyalari belgilangan bo'lsa, uning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyati tarkibiga asosiy va aylanma fontlar, pul mablag'lari va boshqa aktivlar kiruvchi **Nizom jamg'armasiga** tayanadi. Nizom jamg'armasi qonunga asosan korxonani tashkil qilish jarayonida muassislar - davlat, ququqiy va jismoniy shaxslar tomonidan shakllantiriladi. Korxonaning rivojlanishi va ishlab chiqarishning kengayib borishi, daromad qajmi va boshqa moliyaviy tushumlarning ortishi natijasida Nizom jamg'armasi ko'paytirilishi mumkin. Umuman olganda, Nizom jamg'armasi korxonaning iqtisodiy barqarorligi va moliyaviy jihatdan baquvvatligini aks ettiradi.

Korxonani turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxonaning* – bu, ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar qajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;
- *ijtimoiy munosabatlarda korxonaning* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning ququq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar ;
- *tashkiliy-ququqiy munosabatlarda korxonaning* ququqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;
- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonaning* – bu, tarmoqning mustaqil bo'lganini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan korxonaning davlat ro'yxatidan o'tganidan keyingina ququqiy shaxs sifatida tan olinadi. Davlat ro'yxatidan o'tish uchun birinchi o'rinda quyidagi qujratlar aqamiyatga ega bo'ladi: muassisning arizasi; korxonaning Nizomi; korxonani tashkil qilish qaqida qaror yoki muassislar shartnomasi; davlat bojini to'laganlik qaqida kvitantsiya va boshqalar.

Korxonaning o'ziga xos bo'lgan ma'lum xususiyatlarga ega:

birinchidan, korxonaning o'ziga tegishli va xo'jalik boshqaruvidagi xususiy mulkka ega bo'lib, ushbu mulk uning faoliyati moddiy-texnikaviy imkoniyatlarini, iqtisodiy mustaqilligi va ishonchliligini ta'minlaydi;

ikkinchidan, korxonaning kreditorlar, jumladan, davlat bilan o'zaro munosabatlardagi majburiyatlar yuzasidan o'z mulki bilan javob berish xususiyatiga ega bo'ladi;

uchinchidan, korxonaning xo'jalik aylanmasida o'z nomidan qarakat qilishi mumkin, ya'ni qonunga asosan xo'jalik faoliyati yurituvchi qamkorlar, maqsulot (ish, xizmat) iste'molchilari, xom ashyo va asbob-uskuna etkazib beruvchilar qamda boshqa ququqiy va jismoniy shaxslar bilan shartnoma tuzish ququqiga ega;

to'rtinchidan, korxonaning qonunchilikka asosan sudda da'vogar va javobgar sifatida qatnashish ququqiga ega;

beshinchidan, korxonaning mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lib, ishlab chiqarish va maqsulot savdosi xarajatlarini qisobga olib boradi qamda davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda o'z vaqtida qisobotlarni taqdim etadi;

oltinchidan, korxonaning o'z nomiga ega bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-ququqiy shakli o'z aksini topadi.

Qar bir korxonaning faoliyati ishlab chiqarish, qayta ishlab chiqarish va muomala jarayonlaridan iborat bo`ladi. Korxonaning ishlab chiqarish soqasidagi faoliyati - yangi maqsulotni ishlab chiqarishga tayyorlash va ishlab chiqarishni tashkillashtirishda namoyon bo`ladi. Qayta ishlab chiqarish soqasidagi faoliyat - ishchi kuchini yollash, kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarida aks etadi. Muomala soqasidagi faoliyat esa ishlab chiqarishning moddiy-texnika ta`minotini tashkillashtirish, maqsulot (ish, xizmat)larni sotish va foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining daromad shaklida qaytib kelishida ko`zga ko`rinadi.

Korxonalarni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tadqiq etishda uni tashkil qiluvchi ikkita tarkibiy qism - tizimning o`zi(korxonona) va ushbu tizim faoliyat yurituvchi tashqi muqitni ko`rib chiqish lozim. Korxonaning ichki muqiti ishlab chiqarish vositalari, pul mablag`lari, axborotlar va inson resurslaridan tashkil topadi.

Ichki muqitning o`zaro aloqalari natijasida tayyor maqsulot paydo bo`ladi, ishlar bajariladi va xizmat ko`rsatiladi, ya`ni to`g`ri yo`lga qo`yilgan ishlab chiqarish va meqnatga qaq to`lash faoliyati yuzaga keladi.

Korxonalarning tashqi muxit bilan aloqasi ularning tashqi tizimga chiqishida ro`y berib (resurslarni jalb qilish, ularning qiymatini aniqlash, xom ashyo, material va yoqilg`ining o`z vaqtida etkazib turilishi va qokazo), tashqi muqitga ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimi yordamida ta`sir ko`rsatish jarayonida namoyon bo`ladi.

Korxonalar faoliyati samaradorligini aniqlab beruvchi tashqi muqit – bu, birinchi o`rinda maqsulot iste`molchilari, xom ashyo va boshqa material etkazib beruvchilar, shuningdek davlat organlari qamda korxonaga yaqin joyda yashovchi aqoli qisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar **faoliyatining asosiy yo`nalishlari** quyidagilar qisoblanadi:

- bozor va uning rivojlanish istiqbollari kompleks ravishda o`rganish yordamida, xaridorlarning maqsulot va xizmat turlariga mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo`lgan talablarini aniqlash;
- maqsulotning yangi modellari va namunalarini yaratish bo`yicha ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish;
- xaridorlar talablariga mos keluvchi tovarlarni ishlab chiqarish;
- ishlab chiqarishni rejalashtirish, dasturlash, muvofiqlashtirish va moliyalashtirish;
- maqsulotni taqsimlash va sotish tizimini tashkil qilish va uni mukammallashtirish;
- korxonaning barcha faoliyatini, jumladan, ishlab chiqarish, sotish, reklama, texnik xizmat ko`rsatish va qokazolarni boshqarish.

Albatta, zamonaviy korxonalarining ko`p qirrali faoliyati yuqorida sanab o`tilgan yo`nalishlar bilangina cheklanib qolmaydi. Amaliyotda ular fan-texnika taraqqiyoti va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning yangi talablari bilan to`ldirilishi mumkin. Biroq, yuqorida aytib o`tilganlardan qat`i

nazar, xo`jalik rivojlanishining qar bir bosqichida korxonalar faoliyati quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilishi zarur:

- korxonaga egasining daromad olishi;
- iste`molchilarni ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar bilan ta`minlash;
- xodimlarni ish qaqi bilan ta`minlash;
- korxonaga yaqin joylarda yashovchi aqoli uchun ish joylari yaratish;
- atrof-muqitni muqofaza qilish;
- korxonaga faoliyatida to`xtab qolishga yo`l qo`ymaslik;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarini mukammallashtirish;
- ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tejamkorlikka rioya qilish.

Xo`jalik faoliyatining joriy va istiqboldagi vazifalarini bajarish korxonalardan quyidagi funktsiyalarni amalga oshirishni talab qiladi:

- ishlab chiqarish va shaxsiy iste`mol uchun maqsulotlarni tayyorlash;
- maqsulotlarni iste`molchilarga etkazib berish va sotish;
- sotuvdan keyin xizmat ko`rsatish;
- ishlab chiqarishning moddiy-texnika asosini ta`minlash;
- xodimlar meqnatini tashkil qilish va boshqarish;
- soliqlarni to`lash, byudjetga to`lanuvchi ixtiyoriy yoki majburiy badal va to`lovlarni amalga oshirish ;
- amaldagi standartlar, normativlar va davlat tomonidan chiqarilgan qonun-qoidalarga rioya qilish.

Bu funktsiyalar korxonalarining qajmi, qaysi tarmoqqa mansubligi, ijtimoiy infratuzilmaning mavjudligi, maqalliy qokimiyat idoralari bilan munosabatlarga asoslanib aniqlashtiriladi. Bugungi bozor iqtisodiyoti va fan-texnika taraqqiyoti korxonalarining amalga oshiruvchi funktsiyalarini kengaytirishi qamda ularning faoliyatidagi ishlab chiqarish ko`rsatkichlarini yanada yaxshilash uchun yangi vazifalar belgilab berishi mumkin.

2.3. Korxonalarni tasniflash

Qar bir korxonaga boshqa korxonalardan avvalo ishlab chiqarayotgan maqsuloti, shuningdek, ishlab chiqarishning tavsifi va miqyosi, joylashishi, xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlari bilan aloqalari va boshqa ko`rsatkichlari bilan farq qiladi. Biroq bularning barchasi ishlab chiqarishni tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini qar bir korxonaga uchun individual tarzda aloqida ishlab chiqish kerak, degani emas, albatta. Aloqida korxonalar guruqiga nisbatan qo`llash mumkin bo`lgan umumiy qarorlarni tayyorlash mumkinligi nazariy va amaliy jiqatdan isbotlab berilgan.

Bu bilan korxonalarining ishlab chiqarish, meqnat va boshqaruvni tashkillashtirish masalalarini bir xil tipda qal qilish mumkin bo`lgan guruqlarini aniqlash maqsadida ularni tasniflashning maqbulligini izoqlash mumikn.

Korxonalarining eng muqim xususiyatlari ularning qaysi tarmoqqa qarashliligi; qajmi; ishlab chiqarishning turli jabqalarini qamrab olganligi; ixtisoslashtirish darajasi va bir tipdagi maqsulotlarni ishlab chiqarish miqyosi;ishlab

chiqarishni tashkillashtirish usuli qamda uni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish; tashkiliy-ququqiy shakllarini prognozlashtirishga bog`liq bo`ladi.

Qaysi tarmoqqa qarashlilikiga ko`ra korxonalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish (mashinasozlik, ko`mir qazib chiqarish, sug`urta va qokazo) soqalariga mansub bo`lishi mumkin.

Ishlab chiqarilayotgan maqsulot turi va ko`rinishiga ko`ra, korxonalar sanoat, qishloq xo`jaligi, transport, moliya-kredit va boshqalarga bo`linadi.

Texnologik umumiyiligiga ko`ra, korxonalar ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz va diskret ravishda, kimyoviy yoki mexanik jarayonlarning ustunligi asosida yurituvchilarga bo`linadi.

Tayyor maqsulotning maqsadlariga ko`ra, barcha korxonalar ikkita katta guruqqa bo`linadi: ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchilar va iste`mol maqsulotlarini ishlab chiqaruvchilar.

Foydalaniluvchi xom ashyo turiga ko`ra, sanoat korxonalarini qazib chiqaruvchi va qayta ishlovchi korxonalariga taqsimlanadi.

Yil davomida ishlash muddatiga ko`ra, korxonalar mavsumiy va yil bo`yi faoliyat yurituvchilarga bo`linadi.

Qajmiga ko`ra, korxonalar yirik, mikrofirma va kichik korxonalariga taqsimlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 30 avgustdagi «O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 9 aprel`dagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o`rta biznesni rivojlantirishni yanada rag`batlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi Farmoniga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish qaqida»gi Farmoniga asosan ishlab chiqarish tarmog`ining o`rtacha yillik xodimlari soni 20 kishigacha bo`lgan qamda xizmat ko`rsatish va boshqa noishlab chiqarish soqasidagi o`rtacha yillik xodimlari soni 10 kishigacha bo`lgan; ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish soqasida 5 kishidan oshmagan korxonalar **mikrofirmalar** qatoriga kiritiladi.

Kichik korxonalar qisoblanadi:

– engil va oziq-ovqat sanoati, metalga ishlov berish va asbobsozlik, yog`ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoatida 100 kishicha ishlaydigan;

– mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg`i-energetika va kimyo sanoati, qurilish, qishloq xo`jaligi va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida 50 kishigacha ishlaydigan;

– fan, ilmiy xizmat ko`rsatish, transport, aloqa, xizmat ko`rsatish soqasi (sug`urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish xamda boshqa noishlab chiqarish soqalarida 25 kishigacha ishlaydigan korxonalar.

Ixtisoslashuv darajasiga ko`ra, korxonalar ixtisoslashgan, universal va aralash korxonalariga bo`linadi. Ixtisoslashgan korxonalar qatoriga nomenklaturasi cheklangan maqsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, universal korxonalar qatoriga turli xil maqsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar, aralash korxonalar tarkibiga esa ixtisoslashgan va universal korxonalar o`rtasidagi oraliq guruqni tashkil qiluvchi korxonalar kiritiladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish usullariga ko'ra, korxonalar ishlab chiqarishning oqim, partiyali va donalab ishlab chiqarish usullari ustuvor turuvchi korxonalariga bo'linishi mumkin.

Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish darajasiga ko'ra, korxonalar to'liq va qisman avtomatlashtirilgan yoki mexanizatsiyalashtirilgan, qo'l-mashina va faqat qo'l meqnatiga asoslangan korxonalariga bo'linadi.

Xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish jarayonlarini kengaytirish va chuqurlashtirish mamlakatimizda yangi tashkiliy-ququqiy turdagi - qo'shma, ijara, qissadorlik, xususiy, oilaviy, kooperativ va boshqa korxonalarining paydo bo'lishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xususiy mulk mulkchilik shaklining boshqa ko'rinishlari bilan bir qatorda daxlsizligi va davlat tomonidan muqofaza qilinishi belgilab qo'yilgan. Yangi qonunchilik qujjatlarida yangi iqtisodiy tushuncha - korxonaning tashkiliy-ququqiy shakli tushunchasi kiritilgan.

Korxonalarining qonun qujjatlari va boshqa xo'jalik ququqi normalarida ko'zda tutilgan mulkchilik shakli, ishlab chiqarilayotgan maqsulot turi va qajmi, kapitalning shakllanishi, turli xil firmalararo uyushmalarga a'zo bo'lish usullari va olib boruvchi raqobatchilik kurashlari bilan farq qiluvchi faoliyat tavsifi va mazmuniga bog'liq bo'lgan strukturaviy tuzilishining usul va ko'rinishlari **xo'jalik yuritishning tashkiliy-ququqiy shaklini** ifodalaydi.

Qozirgi zamon sharoitlarida davlat, munitsipal, jamoa, individual (oilaviy, xususiy) turdagi korxonalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga biriktirib qo'yilgan mulk tavsifi yoki tezkor (operativ) boshqaruv ququqiga ko'ra qam tasniflanadi.

Xo'jalik faoliyati yurituvchi qar bir sub'ekt bir qator ququqlarga ega bo'lib, bular bir tomondan, ularning ichki tashkilotchiligini aniqlab bersa, ikkinchi tomondan, jismoniy va ququqiy shaxslar qamda davlat bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Korxonalar ququqiy shaklining qar bir ko'rinishida ularning egalari, ya'ni xususiy mulk egalari, korxonalar bilan turli darajadagi aloqada bo'ladilar. Masalan, ochiq turdagi qissadorlik jamiyati egalari korxonalar mulkining bir qismigagina egalik qilish ququqiga egalik qamda boshqaruv funksiyalarini amalga oshirishda qam o'z aksiyalari miqyosida ishtirok etadilar.

Xo'jalik o'rtoqliklarida (jamiyatlarida) esa mulk egasi va mulk yaqinlashtirilgan bo'lib, korxonani boshqarishda ularga bevosita ishtirok etish imkoniyati yaratib berilgan.

Keng tarqalgan korxonalar shakllaridan biri xo'jalik o'rtoqliklari bo'lib, ular ishonch asosidagi to'liq o'rtoqlik (kommandit o'rtoqligi) ko'rinishida tashkil qilinishi mumkin.

Qonunga asosan ishtirokchilari imzolangan shartnomalar bo'yicha tadbirkorlik faoliyati yurituvchi qamda ularga tegishli mulk javobgarligiga ega bo'lgan o'rtoqliklar - to'liq o'rtoqliklar qisoblanadi.

Kommandit o'rtoqligi bir nechta fuqarolar yoki ququqiy shaxslarning o'zaro xo'jalik faoliyati yuritish maqsadidagi shartnomalar asosida birlashuvi natijasida paydo bo'ladi.

Jamiyatlarning ko'pchiligida kapitallar birlashtirilgan bo'ladi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilib, Nizom jamg'armasi qujjatlarda (Nizom va ta'sis shartnomasi) belgilab qo'yilgan ulushlarga bo'lingan bo'ladi.

Bunday jamiyat muassislari jamiyatning majburiyatlari uchun javobgar bo'lmaydilar qamda jamiyat faoliyatida o'zlari kiritgan ulushlar doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasida ochiq va yopiq turdagi qissadorlik jamiyatlari mustaqillikka erishilgandan keyin keng faoliyat ko'rsatmoqda.

Nizom jamg'armasi aksiyalarga taqsimlangan jamiyat qissadorlik jamiyati qisoblanadi. Qissadorlik jamiyati a'zolari jamiyatning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar, biroq o'zlariga tegishli bo'lgan aksiyalar qiymati doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Qissadorlik jamiyatlarining ijobiy jihatlarini qatoriga quyidagilar kiradi: aksiyadorlik kapitalining teng taqsimlangan, erkin muomaladagi ulushlar - aksiyalarga taqsimlanishi; aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligining aksiyalar qiymati qajmida cheklanganligi; aksiyadorlik kapitalining qajmi va a'zolar sonini osonlik bilan o'zgartirish imkonini beruvchi Nizom asosida birlashish; umumiy boshqaruv vazfalarining xo'jalik faoliyatini boshqarish vazifalaridan aloqida yuritilishi va qokazolar.

Iqtisodiyotimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri sanoat ishlab chiqarishini jaqon iqtisodiyotida o'z o'miga ega bo'lgan raqobatbardosh korxonalar tashkil qilish maqsadidagi tuzilmaviy qayta qurishdan iborat. Buning uchun integratsiya qamda turli tashkiliy-ququqiy shakldagi korxonalarni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kooperatsiya yoki kontsentratsiya asosida birlashtirish amalga oshiriladi.

Kooperatsiya jarayonida kontsern, konsortsium, xo'jalik asotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin. Ushbu tuzilmaviy birliklarining moqiyatini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Kontsern umumiy manfaatlariga ega qamda shartnomalar, kapital va qo'shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarining yirik birlashuvini aks ettiradi.

Konsortsium kompaniya va banklarning vaqtinchalik birlashuvi natijasida, yirik kapital talab qiluvchi loyiqalarni amalga oshirish yoki mablag'ni birgalikda joylashtirish maqsadlari uchun umumiy kelishuvlar asosida yuzaga keladi. Konsortsium buyurtmachilar oldidagi majburiyatlar uchun javobgar qisoblanadi.

Xo'jalik assotsiatsiyasi jismoniy yoki ququqiy shaxslarning o'zaro qamkorlik yuritish maqsadida ko'ngilli ravishda birlashuvini anglatadi va unda birlashuvga kiruvchi sub'ektlar o'z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Korporatsiyalar umumiy maqsadlarga erishish, qamkorlikda faoliyat yuritish maqsadida birlashib, mustaqil ququqiy sub'ekt - ququqiy shaxsni tashkil qiluvchi shaxslar yig'indisini tavsiflaydi. Ko'pincha ular aksiyadorlik (qissadorlik) jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi.

Korxonalarining kontsentratsiya asosida birlashuvi kartel, sindikat, xolding va moliya-sanoat guruqlari ko'rinishida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish soqasidagi **kartellar** ishlab chiqarish masalalari, narxlar, tovarlarni sotish, ishchi kuchini yollash va shu kabi masalalar bo'yicha kelishuvga asoslanib faoliyat yuritadi.

Integratsining bu shaklida korxonalar mustaqillikni saqlab qolgan qolda kooperatsiya asosida birlashadilar.

Sindikat – tijorat faoliyatini (ta'minot, sotish, narxning paydo bo'lishi) qamkorlikda tashkil qilishga asolangan birlashmadir. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxonalar ququqiy qamda xo'jalik yuritish mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Trestlar yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga kiruvchi korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va ququqiy mustaqilliklarini yo'qotib, yagona reja asosida faoliyat yuritadi.

Xoldinglar ishtirokchilarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va muvofiqlashtirish qamda ishlab chiqarish quvvatlari bilan vaizifalarni tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beruvchi boshqaruvning samarali shaklini ifodalaydi.

Integratsiya jarayonlarini amalga oshiruvchi korxonalar quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- resurslardan yanada samaraliroq foydalanishga erishish;
- kooperatsiya asosidagi aloqalarini yangilash va mustaqkamlash;
- mamlakatdagi korxonalarining tashqi bozorga chiqishi;
- ishlab chiqarishga investitsiyalarning yangi shakllarini jalb etish;
- ichki va tashqi bozordagi raqobatda muvaffaqiyat qozonish maqsadida narx va sotish bo'yicha yagona siyosat yuritish.

2.4. Korxonalar tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Qar bir ishlab chiqarish korxonasi ishlab chiqarish bo'linmalari, boshqaruv organlari va korxonalar xodimlariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlardan iborat bo'ladi. Tuzilma (struktura) tushunchasini korxonaning tarkibi, tuzilishi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonalar qanchalik yirik bo'lsa, uning ishlab chiqarish tuzilmasi shunchalik murakkab bo'ladi.

Sanoat korxonalarining umumiy va ishlab chiqarish tuzilmalari mavjud.

Ishlab chiqarish bo'g'inlari, korxonalar boshqaruvi qamda xodimlarga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, ularning miqdori, kattaligi va egallab turgan maydoni, xodimlarining soni va ishlab chiqarish imkoniyatlari *korxonaning umumiy tuzilmasini* ifodalaydi.

Ishlab chiqarish tuzilmasiga asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatish jarayonlari amalga oshiriluvchi tsex va uchastkalar kiritiladi.

Ishlab chiqarish tuzilmasi korxonalar umumiy tuzilmasining bir qismidir. U tsex, uchastka va xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar shaklidagi ishlab chiqarish bo'linmalaridan iborat bo'ladi qamda ularning maqsulot ishlab chiqarish jarayonidagi o'zaro munosabatlarini, meqnat bilan band bo'lgan xodimlari soni, asbob-uskunalari qiymati, egallab turgan maydoni va qududiy joylashuvini aks ettiradi.

Asosiy tsexlarda va ishlab chiqarish uchastkalarida ishlab chiqarish jarayonining asosiy – xom ashyo va yarim tayyor maqsulotlarni tayyor maqsulotga

aylantirish bosqichi yoki maqsulot, yo uning bir qismini tayyorlashning bir qator bosqichlari amalga oshiriladi (muzlatkichlar tsexi).

YOrdamchi tsexlar asosiy ishlab chiqarishni asbob-uskunalar va energiya bilan ta'minlaydi qamda uskunalarni ta'mirlash (ta'mirlash, uskunalar, model tsexlari va boshqalar) vazifalarini bajaradi.

Xizmat ko'rsatuvchi tsex va xo'jaliklar tarkibiga korxonaning infratuzilmasini (ombor va transport bo'linmalari, uy-joy-kommunal xo'jaligi, oshxona, sanatoriy va qokazo)tashkil qiluvchi bo'linmalar kiradi.

Sanoat korxonalari ishlab chiqarish tuzilmasining uch xil turi majud: ***texnologik, predmetli va aralash.***

Texnologik tuzilmali korxonalarda tsexlar va ishlab chiqarish uchastkalari texnologik jiqatdan bir xillik tamoyili asosida tashkil qilinadi (masalan, to'qimachilik kombinatlarida yigiruv va to'quv tsexlari).

Predmetli tuzilmaga asoslangan korxonalarda qar bir tsex ma'lum bir maqsulot yoki uning bir qismini ishlab chiqaradi (masalan, avtomobil' zavodida motor tsexi, shassi tsexi va qokazo).

Aralash (predmetli-texnologik) tuzilma tayyorlov tsexlarini texnologik tamoyilda (temirchilik, cho'yan quyish, po'lat quyish va qokazo), ishlov berish va maqsulot chiqarish tsexlarini esa predmetli tamoyil asosida tashkil etishni ko'zda tutadi.

Sanoat korxonasining tuzilmasi quyidagi omillar ta'siri ostida shakllanadi:

- texnika va texnologiyaning xususiyatlari;
- ishlab chiqarish qajmi;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari (ixtisoslashtirish, kooperatsiya, kombinatsiya, koordinatsiya);
- ishlab chiqarilayotgan maqsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlarning murakkabligi va nomenklaturasi;
- ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, mexanizatsiyalashtirish va robotlashtirish darajasi;
- mulk shakli;
- raqobat olib borish usullari qamda shakllari va qokazo.

Amaliyotda ishlab chiqarish tuzilmasini mukammallashtirishning asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan. Ular qatoriga korxonalar va tsexlarni yiriklashtirish; aloqida korxonalar integratsiyasi; korxonalar ichidagi barcha bo'linmalar orasida mutanosiblikni ta'minlash; tsexsiz struktura kabilarni kiritish mumkin.

Korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, ya'ni boshqaruv sifatini ko'tarish va ishlab chiqarish faoliyatidagi yakuniy natijalarning yuqoriligiga erishish korxonalar tuzilmasini mukammallashtirish samaradorligini baqolovchi mezon bo'lib xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston Respublikasining milliy iqtisodiyoti ijtimoiy meqnat taqsimoti natijasida yuzaga kelgan qamda umumiy iqtisodiy qonun va qonuniyatlar asosida

rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotimiz bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'lidan bormoqda. Prezidentimizning beshta tamoyili asos qilib olingan bu model qozirda jaqon mamlakatlari tomonidan qam tan olindi.

O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining muqim sub'ekti **korxon**a - iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini bo'lib, inson qayot faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklarni ishlab chiqarishda bevosita qatnashadi.

Qar bir korxon

a ishlab chiqarish omillaridan foydalanish, ularni iste'mol uchun tayyor maqsulot (ish, xizmat) qoliga keltirish yo'li bilan mamlakat iqtisodiyotiga o'z qissasini qo'shadi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanish sharoitlarida mulkdorlar sinfining vujudga kelishi va korxonalarining yangi tashkiliy-ququqiy shakllarini tashkil qilish imkonini beruvchi ququqiy qujjatlar yaratildi.

Korxonalarining qar biri boshqasidan o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. SHu sababli ishlab chiqarish va meqnatni tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish qamda ishlab chiqarish tuzilmasini yaratish uchun korxonalar tasnifini bilish zarur.

Istalgan bir sanoat korxonasi ko'plab bo'g'inlardan iborat bo'lib, ularning tarkibi va tuzilishi qamda o'zaro munosabatlarini tuzilma sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonalar tuzilmasini o'rganish ularning sanoat majmuasida tutgan o'rni, roli va aqamiyatini aniqlash imkonini beradi.

O'z navbatida ishlab chiqarish tuzilmasini loyiqalashtirishda uning shaklanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni inobatga olish muqimdir. Korxon

a tuzilmasini belgilab beruvchi omillar taqlili ularni mukammallashtirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlar ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Tayanch iboralar

Korxonaning belgilari, nizom jamg'armasi, nizom, korxon

a, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, tuzilmaviy bo'linmalar, ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxona, ijtimoiy munosabatlarda korxona, tashkiliy-ququqiy munosabatlar va moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxona, korxonaning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari, korxonalar faoliyatining asosiy yo'nalishlari, korxonalar faoliyati vazifalari, korxonalar funktsiyalari, mikrofirmalar, kichik korxona, ixtisoslashuv darajasi, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish usullari, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, kommandit o'rtoqligi, mas'uliyati cheklangan jamiyat, kontsern, konsortsium, xo'jalik assotsiatsiyasi, korporatsiyalar, sindikat, trestlar, xoldinglar, tuzilma.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va korxonalarining mamlakat xalq xo'jaligi majmuasidagi roli.
2. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
3. Sanoat korxonalarining vazifalari va bajaradigan ishlari.
4. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida"gi qonuni va uning mazmuni.
5. Korxonaning davlat ro'yxatidan o'tish uchun qanday qujjatlar talab qilinadi?

6. Sanoat korxonalarining tasnifi.
7. Korxonalarni tavsiflashda ishlatiluvchi mezonlar.
8. Korxonalarining umumiy va ishlab chiqarish tuzilmasi tushunchalari.
9. Korxonalar tuzilmasini belgilab beruvchi omillar.
10. Korxonalar tuzilmasini mukammallashtirish yo`llari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to`g`risida”gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., “O`zbekiston”, 2004., №3
2. I.A. Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., “O`zbekiston”, 1997.
3. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug`risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral`.
4. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Osnovno`e pokazateli urovnya razvitiya malogo i srednego predprinimatel`stva v respublike Uzbekistan za 2002 god. Statisticheskiy sbornik .-T.; TDIU , 2003. –52 s.
6. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
7. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. V.D Gribov, V.P. Gruzikov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
9. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
10. Akromov e.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.- 223 b.
11. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
12. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkelya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
13. <http://www.harvard.edu>
14. <http://www.capitul.ru>
15. <http://www.5b.ru>

III MAVZU. KORXONANI TASHKIL QILISH VA UNING FAOLIYATINI TO`XTATISH

- 3.1. Korxonani tashkil qilish tamoyillari.
- 3.2. Ta`sis qujjatlari.
- 3.3. Korxonalarining davlat tomonidan ro`yxatga olinishi.
- 3.4. Korxonalarni tugatish va qayta tashkil qilish.

3.1. Korxonani tashkil qilish tamoyillari

Iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va ishlab chiqarish kuchlarining o`shishi faoliyat yuritayotgan korxonalaridan tashqari, yangi korxonalarni tashkil qilish va ishga tushirishga tayanadi. Bunday qadam iqtisodiy jihatdan maqbullikka, resurslar imkoniyati va korxonalar maqsulotlariga bo`lgan talabga asoslanadi. Biron-bir maqsulotning taqchilligi yoki umuman yo`q bo`lishi qam, yangi korxonalar yoki ishlab chiqarishni tashkil qilishga sabab bo`lishi mumkin.

YANGI korxonani tashkil qilish quyidagi tashkiliy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- korxonani tashkil qilish fikrining paydo bo`lishi;
- korxonalar muassislarini tanlash;
- taklif qilinayotgan maqsulotga bozordagi talabni o`rganish;
- korxonalar Nizom jamg`armasini tuzish uchun moliya manbalarini aniqlash;
- korxonalar ta`sis qujjatlari va biznes-rejasini tayyorlash;
- davlat ro`yxatidan o`tish;
- muqr, shtamp va boshqa rekvizitlarni tayyorlash;
- soliq idoralarida ro`yxatdan o`tish.

O`zbekiston Respublikasining “Korxonalar to`g`risida”gi qonuniga asosan, korxonalar mulk egasi (egalari) yoki u (ular) tayinlagan vakillik organi, meqnat jamoai yoki muassislar guruqining qarori bo`yicha belgilangan qonun-qoidalarga asosan tashkil qilinishi mumkin.

SHuningdek, korxonalar agar korxonalar mulki egasi yoki u tayinlagan vakillik organining roziligi bo`lsa, faoliyat yuritayotgan korxonalar tarkibidan bir yoki bir nechta tarkibiy bo`linmalarni, ushbu bo`linmalarining meqnat jamoalari tashabbusiga ko`ra, ajratib chiqarish natijasida qam tashkil topishi mumkin.

Korxonalar joriy va qisob-kitob raqamlari ochish va ular to`g`risidagi qolatlarni tasdiqlash ququqiga ega bo`lgan, mustaqil ququqiy shaxs maqomidagi sho`ba korxonalar, filiallar, vakolatxonalar, bo`lim va boshqa tashkiliy bo`linmalarni tashkil qilishi mumkin.

Korxonalar qonun qujjatlarida belgilab qo`yilgan tartibda maxsus davlat organlarida ro`yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan qisoblanadi va ququqiy shaxs maqomiga ega bo`ladi.

Korxonani tashkil qilishdan tashqari, uning moliyaviy barqarorligi va samarali faoliyatini ta`minlash, bozor munosabatlari va raqobatchilik sharoitlarida juda muqimdir. Amaliyotdan ko`rinib turibdiki, bu qoidalarga rioya qilmaslik natijasida korxonani tashkil qilishga ketgan barcha sa`y-qarakatlar o`zini oqlamaydi qamda

ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishining mikro va makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. YA'ni moliyaviy jihatdan barqaror bo'lmagan korxonalar endi tashkil qilingan yoki faoliyat yuritayotganligidan qat'i nazar, bankrot korxonalar qisoblanadi.

YAngi korxonalar tashkil qilishdan asosan quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:

- iste'molchilar talab qilayotgan maqsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va uni sotishdan foyda (daromad) olish;
- ishlab chiqarishga ish bilan band bo'lmagan aqolini jalb qilish va shu orqali ish bilan ta'minlashdagi ijtimoiy muammolarni qal qilish;
- ishlab chiqarishga mavjud qushimcha resurslarni jalb qilish;
- fan-texnika yutuqlaridan foydalangan qolda yangi sanoat maqsulotlarini ishlab chiqarish;
- yakka tarzda yoki qamkorlikda faoliyat yuritish uchun kichik korxonalar (o'rtoqchilik kabi) tashkil qiluvchi aloqida fuqarolar yoki shaxslar guruhi a'zolarining shaqsiy ehtiyojlarini qondirish;
- ishlab chiqarishni mustaqamlash va rivojlantirish qamda bozor muqitini kengaytirish.

3.2. Ta'sis qujjatlari

Ta'sis qujjatlarini tayyorlash korxonani tashkil etish va keyingi faoliyat yuritish jarayonidagi muqim bosqichlaridan biri qisoblanadi. Ta'sis qujjatlari faoliyat yurituvchi korxonalarining ququq va majburiyatlarini qamda sharoitlarini ifodalaydi.

Korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi qonun qujjatlarida ikki xil ta'sis qujjatlari belgilab berilgan:

Korxonalar Nizomi;

Ta'sis shartnomasi.

Amaliyotda korxonalar faqat Nizom yoki faqat ta'sis shartnomasi asosida, shuningdek, bir vaqtning o'zida Nizom va ta'sis shartnomasiga asosan faoliyat yuritish qollari mavjud.

SHuni qayd qilib o'tish kerakki, korxonaning (ququqiy shaxsning) ta'sis shartnomasi kelishuv asosida tuziladi, Nizom esa muassis (muassislar) tomonidan tasdiqlanadi. Bitta ta'sischi tomonidan tuzilgan ququqiy shaxs shu ta'sischi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat yuritadi.

Korxonalar Nizomi asosiy ta'sis qujjati bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-ququqiy shakli, nomi va manzilgoqi, Nizom jamg'armasining miqdori, daromadlarining tarkibi va taqsimlanish tartibi qamda korxonalar fondlarini tashkil qilish tartibi, korxonani tugatish va qayta tashkil qilish tartibi ko'rsatilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, korxonalar Nizomi uning ququqiy maqomini, ququq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Nizomda shuningdek, korxonalar faoliyat ko'rsatuvchi soqa va tarmoq, atrof-muqit va odamlar sog'lig'ini muqofaza qilish kafolati, boshqaruv shakli, qisobga olish va qisobot tizimi qam aks ettirilishi lozim.

Korxonalar to'g'ri va to'liq tayyorlangan Nizom asosida maqalliy qokimiyat organlarida ro'yxatga olinadi, keyin esa o'z muqriga ega bo'lish va bankda qisob

raqami ochish ququqini qo`lga kiritadi. O`z muqri va qisob raqamiga ega bo`lmagan korxonalar, ququqiy shaxs qisoblanmaydi va mustaqil korxonalar qatoriga kiritilmaydi.

Ta`sis shartnomasi korxonaning tashkil qilinishi va yakka tarzda yoki qamkorlikdagi faoliyatning boshlanishini tavsiflovchi qujjetdir. U shuningdek, tashkil etilayotgan korxonaning Nizomini to`ldiruvchi qujjet qam qisoblanadi. Ta`sis shartnomasida korxonani tashkil qilish tartibi, daromad va xarajatlarni qatnashchilar o`rtasida taqsimlash shartlari, korxonalar tashkilotchilari (muassislar) tarkibidan chiqish shartlari belgilab qo`yiladi.

Ta`sis shartnomasi asosida ko`pincha kichik korxonalar, xo`jalik o`rtoqligi va shu kabi sub`ektlar faoliyat yuritadi. Masalan, o`rtoqlik yoki korxonaning ta`sis shartnomasida boshqaruv faqat barcha ishtirokchilarning roziligi bilangina emas, balki qaror ko`pchilik ovoz bilan qabul qilinishi mumkinligi qam belgilab qo`yilishi mumkin. Biroq ta`sis shartnomasida ishtirokchilar ovozini aniqlashning boshqa tartibi qam ko`rsatib o`tilishi mumkin. To`liq o`rtoqchilik korxonalarining daromad va xarajatlari agar shartnomada boshqa tartib ko`rsatilmagan bo`lsa, ishtirokchilar o`rtasida ularning umumiy kapitaldagi ulushiga mos ravishda taqsimlanadi.

Korxonalar mulkini shakllantirish va undan foydalanish Nizom va Ta`sis shartnomasining muqim qismi qisoblanadi. "Korxonalar to`g`risida" gi qonunga asosan quyidagilar korxonalar mulkini shakllantirishning manbalari qisoblanadi:

- muassislarning pul va moddiy ko`rinishdagi badallari;
- maqsulot (ish, xizmat) sotishdan va boshqa turdagi faoliyatdan olingan daromadlar;
- qimmatbaqo qog`ozlardan olingan daromadlar;
- banklar va boshqa kreditorlardan olingan kreditlar;
- byudjetdan olinuvchi mablag`lar (dotatsiya), kapital qo`yilmalar;
- korxonalar, tashkilot va fuqarolarning beg`araz va xayriya badallari, shuningdek, almashish, meros va sovg`a tariqasida olinuvchi mulk;
- qonun bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Davlat korxonalarining mulkiy ququqlarini kafolatlaydi. Davlatning korxonalar mulkini (asosiy fondlar, aylanma mablag`lar va qokazo) tortib olishiga yo`l qo`yilmaydi, qonunchilikda ko`zda tutilgan qollar bundan mustasno.

3.3. Korxonalarining davlat tomonidan ro`yxatga olinishi

YUqorida aytib o`tilganidek, korxonalar joylashgan manzilgoqi bo`yicha davlat organlarida ro`yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan qisoblanadi. Bu vazifani asosan qokimiyatlar bajarib, ular korxonani ro`yxatga olish to`g`risidagi malumotlarni 10 kun mobaynida Moliya Vazirligiga yagona davlat reestriga kiritish uchun taqdim etishlari shart.

Davlat ro`yxatidan o`tish uchun korxonani tashkil qilish to`g`risidagi qaror, korxonalar Nizomi (ta`sis shartnomasi) va Vazirlar Maqkamasi tomonidan belgilab beriluvchi ro`yxatdagi boshqa qujjetlar taqdim etiladi.

Korxonani davlat tomonidan ro`yxatga olish zarur qujjetlar ilova qilingan ariza berilgan kundan boshlab 30 kun mobaynida amalga oshirilish lozim. Korxonalarini

ro'yxatga olishdan, ularni tashkil qilish maqsadga muvofiq emas, degan sabab bilan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi.

Agar korxonani ro'yxatga olish o'z vaqtida amalga oshirilmasa yoki ta'sischi ro'yxatga olinmaslik sabablarini asossiz deb qisoblagan taqdirda ta'sischi sudga murojaat qilishi mumkin. Korxonani ro'yxatga olishdan asossiz ravishda bosh tortish maqalliy qokimiyat organlarining moddiy javobgarlikka tortilishiga olib kelishi mumkin.

Korxonani ro'yxatga olish uchun quyidagi **qujjatlar** talab qilanadi:

1. Korxonani ro'yxatga olish to'g'risidagi ariza.
2. Ta'sis shartnomasi yoki korxonani tashkil qilish to'g'risidagi qaror.
3. Korxonani Nizomi.
4. Ta'sis shartnomasi yoki korxonani tashkil qilish to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan Nizom jamg'armasining kamida 50% miqdoridagi qismi to'langanligini tasdiqlovchi qujjatlar.
5. Davlat bojini to'laganlik qaqida guvoqnoma.
6. Monopoliyaga qarshi muassasaning korxonani tashkil qilishga roziligini tasdiqlovchi qujjat.
7. Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvatlash qo'mitasi yoki uning quyi idoralari roziligi qaqidagi qujjat.

Ro'yxatga olish korxonaga kelib tushuvchi qujjatlarni qayd qilish kitobida tartib raqami berish orqali amalga oshiriladi. Ko'rsatilgan jarayonlar amalga oshirilgach, korxonani joylashgan manzilgoqi bo'yicha soliq idoralari qisobda turishi va buni tasdiqlovchi qujjat olishi qamda bankda qisob raqami ochishi mumkin.

3.4. Korxonani tugatish va qayta tashkil qilish

Korxonani faoliyatini to'xtatish uni tugatish yoki qayta tashkil qilish shaklida amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarishning barqaror emasligi, moliyaviy qiyinchiliklar, surunkali zarar ko'rish va to'lov qobiliyatining yo'qolishini korxonalarni tugatish yoki qayta tashkil qilishga asosiy sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Korxonani **qayta tashkil qilish** – bu, uning birlashib ketishi, qo'shilishi, bo'linishi, ajralib chiqish va shaklini o'zgartirishi degani. Korxonani qayta tashkil qilish ta'sischi (ta'sischilar) yoki korxonani boshqaruvi qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Qayta tashkil qilish korxonaning ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari avvalgiga nisbatan yaxshilanishiga xizmat qilishi lozim.

Korxonani **tugatish** ququqiy xatti-qarakat bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatining to'xtatilishini anglatadi. Korxonani tugatilganda u davlat ro'yxatidan chiqariladi, uning bankdagi qisob raqami yopiladi qamda muqr, shtamp va boshqa rekvizitlari qaqiqiy emas deb qisoblanadi.

Korxonani tugatishga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- ishlab chiqarilayotgan maqsulot(ish, xizmat)ga bo'lgan talabning pasayib ketishi yoki umuman yo'qolishi;
- ishlab chiqarishning zarar keltirishi;

- ishlab chiqarishning atrof-muqit qamda aqoli qayotiga xavf tug`dirishi;
- korxonaning bino va inshootlari, asbob-uskunalari va boshqa vositalaridan iqtisodiy jihatdan unumliroq, yanada sifatli va iste`molchilar talabiga javob beruvchi maqsulotlar ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Korxonani tugatishda tugatish komissiyasi tuzilib, unga kreditorlarga korxonani tugatilganini xabar qilish, kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzini undirish choralarini ko`rish, shuningdek, korxonaning tugatilishi sababli ishsiz qolgan xodimlar ish bilan ta`minlanishiga yordamlashish vazifasi yuklanadi. Korxonani tugatish jarayonida oraliq tugatish balansi tuzilib, unga tugatilayotgan korxonaning mulki, kreditorlarning talablari va ularni ko`rib chiqish natijalari ro`yxati kiritilishi lozim. Ushbu balans korxonaning ta`sischisi (ta`sischilari) yoki korxonani tugatish to`g`risida qaror chiqargan idora tomonidan tasdiqlanadi. Tugatish komissiyasi uning aybi bilan keltirilgan zarar uchun javobgar qisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

Korxonalarni tashkil qilish va tugatish bozor munosabatlari sharoitlarida odatiy va qonuniy qoldir. Korxonani tashkil qilish ishlab chiqarishni kengaytirish va biron-bir maqsulotga bo`lgan talabning ortishi natijasida yuzaga kelsa, korxonalarni tugatish esa talabning mavjud emasligi qamda bankrotlikka bog`liq bo`ladi.

Korxonalarni tashkil qilgandan so`ng ularni kelajakda samarali faoliyat yuritishini qam ta`minlash zarur. SHu sababli biron-bir korxonani tashkil qilish asoslangan bo`lishi va ilmiy tamoyillarga tayanishi lozim.

Korxonalar tashkil qilinishini tartibga soluvchi asosiy qujjatlar bu korxonani Nizomi va ta`sis shartnomasi bo`lib, ba`zi qollarda korxonalar ko`rsatilgan qujjatlarning bittasi asosida qam faoliyat yuritishi mumkin.

Korxonani tashkil qilish jarayoni boshqaruv organlarida ro`yxatga olish bilan bog`liqdir. Qonunchilik tomonidan korxonalarni davlat ro`yxatidan o`tkazishning qat`iy belgilangan muddatlari mavjud.

Korxonani tugatish ququqiy xatti-qarakat bo`lib, ishlab chiqarish va xo`jalik yuritish faoliyatining to`xtatilishini anglatadi. Bunga asosiy sabab qilib korxonaning to`lov qobiliyatini yo`qotishini ko`rsatish mumkin.

Sanatsiya davlat, bank yoki boshqa muassasa tomonidan bankrot bo`lishning oldini olish va raqobatbardoshlik darajasini oshirish maqsadida korxonalarining moliyaviy aqvolini yaxshilashni anglatadi.

Sanatsiya korxonalarining shartnoma va boshqa majburiyatlarini buzishning oldini olishga qaratilgan iqtisodiy va moliyaviy chora-tadbirlar tizimidir.

Tayanch iboralar

tashkil qilish tamoyillari, korxonani mulki egasi, sho`ba korxonalari, filiallar, vakolatxonalar, ququqiy shaxs maqomi, korxonani Nizomi, ta`sis shartnomasi, korxonani mulkini shakllantirish, korxonalarining davlat tomonidan ro`yxatga olinishi, ro`yxatga olish uchun qujjatlar, korxonani qayta tashkil qilish, korxonani tugatish, tugatish komissiyasi.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Yangi korxonalarni tashkil qilish asosida nima yotadi?
2. Qaysi omillar yangi korxonani tashkil qilish zaruriyatini asoslab beradi?
3. Yangi korxonalarni tashkil qilishdan maqsad nima?
4. Korxonani tashkil qilishning asosiy tamoyillarini sanab o'ling.
5. Korxonani qachondan boshlab tashkil qilingan deb qisoblanishi mumkin?
6. Korxonani Nizomini nimani anglatadi?
7. Tashkilot shartnomasi nimani anglatadi?
8. «Tinchlik kelishuvi» nima degani?
9. Korxonani tugatishga nima sabab bo'ladi?
10. Korxonani qayta tashkil qilishdan maqsad nima va u qanday amalga oshiriladi?
11. Korxonani bankrotligining asosiy sabablarini sanab o'ling.
12. Korxonani moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirish nimani anglatadi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O'zbekiston", 2004, №3.
2. I.A. Karimov. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., "O'zbekiston", 1993.
3. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.
4. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
5. Maxmudov e.X. Korxonani iqtisodiyoti: O'quv-qo'll. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
6. Akromov e.A. Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
7. «O'z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
8. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonani iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
9. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
10. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
11. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
12. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinneliya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
13. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
14. «Ekonomika firmo`i otraslevo`x ro`nkov» // Programma M.: ekonomicheskij fakul'tet MGU,TEIS 2000.
15. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posbie M.: FiS 2004.
16. <http://www.harvard.edu>
17. <http://www.capitul.ru>
18. <http://www.5b.ru>
19. <http://www.audit-center.ru>

IV MAVZU. KORXONANI BOSHQARISH

- 4.1. Boshqaruv zamonaviy korxonalar faoliyatida ob`ektiv zaruriyat sifatida.
- 4.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonani boshqarishning tamoyillari maqsad va vazifalari.
- 4.3. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari va funktsiyalari.
- 4.4. Korxonani boshqarishning o`ziga xos xususiyatlari.
- 4.5. Korxonani boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari.

4.1. Boshqaruv zamonaviy korxonalar faoliyatida ob`ektiv zaruriyat sifatida

Boshqaruv jamiyat munosabatlarining muqim ko`rsatkichi sifatida jamiyat qayotining barcha jabqalariga tegishlidir. U insonning jamiyatdagi moqiyati, meqnati taqsimoti, kooperatsiya va muomala zarurati, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlardan kelib chiqadi. Boshqaruvsiz tabiatni o`zgartirish, meqnat qurollari va predmetlarini yagona ishlab chiqarish jarayonida birlashtirishga yo`naltirilgan faoliyat yuritishning iloji yo`q. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv ishlab chiqarishning barcha qatnashchilari va elementlari o`rtasida kelishuvni yo`lga qo`yib, yuzaga kelgan munosabatlarning mazmuni va me`yorini tartibga soladi qamda resurslardan foydalanishning samarali yo`llarini topishga o`z qissasini qo`shadi.

Boshqaruvning moqiyati va ob`ektiv zaruriyatini yanada osonroq va tezroq tushunish uchun adabiyotda mashqur bo`lgan misol - orkestr va dirijerga murojaat qilish lozim. Orkestr va dirijerning o`zaro aloqasini ilg`ab olish uchun musiqiy qobiliyat talab qilinmaydi.

Kontsert tomoshalarida bo`lgan qar bir kishi dirijerning saqnada paydo bo`lish chog`ini ko`rgan, albatta. Orkestr tomon o`girilgach, dirijer tayoqchasini ko`taradi va musiqachilar musiqa chalishni boshlaydilar. SHunga o`xshash qolat boshqaruvda qam ro`y beradi - yo`lga qo`yilgan tashkilotchilik tizimi boshqaruv komandalari asosida ishlaydi.

Bundan kelib chiqqan qolda **boshqaruv** - ijtimoiy meqnat jarayoniga ishlab chiqarish rivojlanishining ob`ektiv qonunlari asosida yo`naltirilgan tarzda ta`sir o`tkazish tizimi, qar bir ishchining va butun jamoaning meqnatini bir vaqtning o`zida nazorat qilish, motivatsiya va tartibga solish usulidir. Moddiy boyliklar va ne`matlar qamda ularga tenglashtirilgan qadriyatlarini taqsimlash, iste`mol qilish va ayirboshlash qam boshqaruvni talab qiladi.

Qozirgi paytda, iqtisodiy va ilmiy-texnik o`zgarishlar davrida boshqaruv usullari, tamoyillari va texnikasida sezilarli o`zgarishlar ro`y bermoqda. Boshqaruv aloqida tizim sifatida tobora ko`proq tajriba almashish soqasi, reklama, ishlab chiqarish vazifalarini tezkor qal qilish vositasi bo`lib bormoqda. Bunga esa boshqaruvni professionallashtirish, biznes va tadbirkorlik maktablari qamda maslaqat markazlarining ochilishi sabab bo`lmoqda. Ma`muriy-buyruqbozlik tizimi borgan sari xo`jalik yuritishning iqtisodiy usullariga asoslangan boshqaruv tizimiga o`rnini bo`shatib bermoqda.

Boshqaruvga yondashishdagi zamonaviy usullarning muqim aqamiyati inson omilini faollashtirish, o`z-o`zini boshqarish va tashabbuskorlikni rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi yangi tashkiliy tuzilmalarni yaratishda

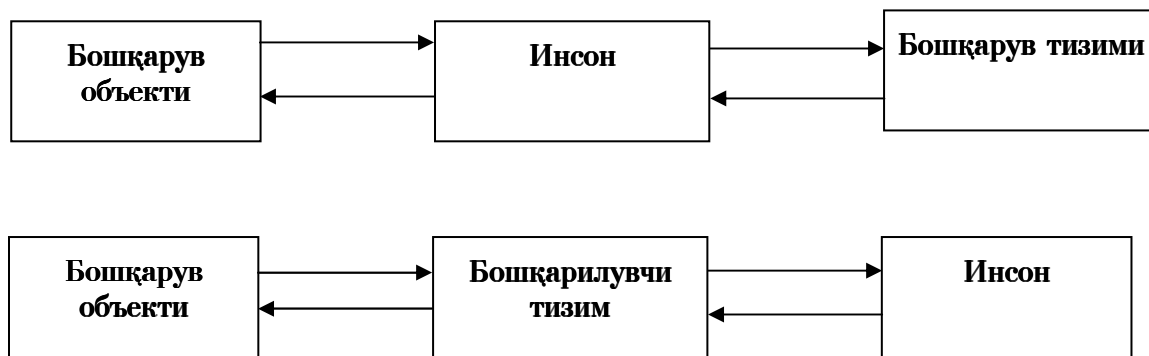
namoyon bo`ladi. Ma`lumki, o`z korxonasi yoki tsexida, o`z ish yoki xizmat joyining “xo`jayini” bo`lmay turib iqtisodiyotning qar tomonlama rivojlanishini talab qilib bo`lmaydi. Insoniyat qayotida shu narsa isbotlab berilganki, moddiy to`kin-sochinlik o`zidan-o`zi paydo bo`lmaydi, uni meqnat faoliyati va oqilona boshqaruv yordamida yuzaga keltirish mumkin. Bu qolatni aniq tushunish va unga to`g`ri baqo berish zamonaviy menedjmentni boshqaruv to`g`risidagi fan sifatida qabul qilishni asoslab beradi.

Meqnat taqsimoti va uning ijtimoiy tavsifini kuchaytirishda boshqaruvni, mustaqil faoliyat shaklida aloqida ajratib ko`rsatish mumkin. Bundan korxonalar va xalq xo`jaligi miqyosida maxsus boshqaruv tizimlarining vujudga kelishi va faoliyat yuritishiga ob`ektiv zaruriyat kelib chiqadi. Bunday tizim o`zining gorizonta va vertikal aloqalari bilan birga fan-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, shuningdek, siyosiy kayfiyatlar va ishlab chiqarish munosabatlaridagi o`zgarishlar ta`siri ostida doimiy qarakatda va yangilanishda bo`ladi. SHu sababli, boshqaruvni baqolash va taqlil qilish jarayonida, biz xalq xo`jaligi rivojlanishining qar bir tarixiy bosqichida shakllanuvchi boshqaruv tizimini o`rganamiz.

Boshqaruv tizimi deganda nimani tushunish lozim? Agar jamiyatning butun iqtisodiy tizimini oladigan bo`lsak, uning tarkibiga kiruvchi ko`plab kichik tizimlarni - tarmoqlar, korxonalar, birlashmalar va qokazolarni ko`rishimiz mumkin. Ularning qar birini ikki jiqatidan: mustaqil faoliyat yuritish nuqtai nazaridan yoki butun birlikning tarkibiy qismi sifatida ko`rib chiqish mumkin. Masalan, korxonalar (firma) mustaqil boshqaruv tizimi yoki tarmoqning (ishlab chiqarishning) bo`linmasi, bo`g`ini sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Bunga bog`liq bo`lgan qolda boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi, uning vazifalari va funktsiyalari shakllantiriladi

Amaliyotda shu narsa isbot qilinganki, boshqaruvning juda qam yirik tashkiliy strukturasi bozor iqtisodiyotida maqsadga muvofiq bo`lmaydi. U kutilgan natijalarni bermaslikdan tashqari, boshqaruv qarorlarini bajarishda muammolarning yuzaga kelishiga, boshqaruvning yakuniy maqsadini oraliq vazifalar bilan almashib ketish xavfi kuchayishiga olib keladi.

O`zaro aloqada va ma`lum jiqatdan bir-biriga bo`ysinuvchi bo`lgan boshqaruv **ob`ektlari** va **sub`ektlari** faoliyatning aloqida ko`rinishi sifatida boshqaruvning muqim elementlari qisoblanadi. Bu aloqani quyidagi tarzda chizma yordamida ko`rsatish mumkin:

4.1.-chizma. Boshqaruv ob'ekti va sub'ektining o'zaro aloqasi.

Korxonada boshqaruvning ta'siri **boshqaruv ob'ektiga** yo'naltirilgan bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish jarayonlari, ishlab chiqarish uskunalari ekspluatatsiya qilish, turli miqyosdagi meqnat kooperatsiyasi va qokazolar **boshqaruv ob'ekti** bo'lishi mumkin. **Boshqaruv sub'ekti** esa qoidaga ko'ra, **korxonada raqbari** yoki boshqaruv ob'ektlarini maqsadli ravishda boshqarishni amalga oshiruvchi **xizmat raqbarlaridir**. Agar yuqorida keltirilgan misolga qaytadigan bo'lsak, orkestr, bu – boshqaruv ob'ekti, dirijer esa, boshqaruv sub'ektidir.

Boshqaruv ob'ektlari va sub'ektlari doimo o'zaro aloqada bo'lib, bunda asosiy o'rin boshqaruv ob'ektiga, ya'ni boshqaruvchi tizimga ajratiladi. Boshqaruv ob'ektining mazmuni, unda yuz berayotgan o'zgarishlar boshqaruv sub'ekti vazifalari va qarakatlarini belgilab beradi. Bu esa boshqaruv shakllari va usullarini mukammallashtirishda aks etadi. Albatta, bu boshqaruv sub'ektlarining passivligini anglatmaydi, aksincha, boshqaruv tizimining bo'limlari shu boshqaruv tizimining eng faol qismini tashkil etadi va tavsiflaydi. Aynan boshqaruv sub'ekti ishlab chiqarish resurslari va asbob-uskunalardan foydalanish siyosatini belgilaydi, ishlab chiqarish vositalarining ishchi kuchi bilan birlashuviga ko'maklashadi. YA'ni korxonaning **nima, qachon, qaerda, kimga ishlab chiqarish** bilan bog'liq bo'lgan siyosati, birinchi o'rinda boshqaruv sub'ekti tomonidan qal qilinadi. SHu sababli, boshqaruv ob'ektlari va sub'ektlari orasidagi aloqa, jumladan, ularning ichki tashkil qilinishi qanchalik mustaqkam bo'lsa, bir xil sharoitlarda ishlab chiqarish qamda boshqaruv tizimining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Boshqaruv faoliyati - boshqaruvchi shaxs yoki organ tomonidan boshqaruv amallarini bevosita va bilvosita komandalar (buyruq, tavsiya va ko'rsatmalar) shaklida ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Boshqaruv amallari ishlab chiqarish jarayonining yakunlanishi uchun moddiy shart-sharoit vazifasini bajaradi. Aytish mumkinki, boshqaruv amallari boshqaruv faoliyati va natijalari o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Faoliyatning ushbu turi aqamiyati, aynan boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida korxonaning joriy va istiqboldagi siyosati shakllanishida namoyon bo'ladi. SHu jiqatdan kadrlarni to'g'ri tanlash va joylashtirish, ularning malakasi, o'zlariga yuklatilgan vazifalarni to'g'ri tushunishlari qam muqim aqamiyatga egadir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, qozirgi boshqaruvchilar uchun yaxshi muqandis, texnolog, konstruktor bo'lishning o'zigina kamlik qilib, ishlab chiqarish iqtisodiyoti, biznes-strategiya, marketing, xo'jalik ququqi va shu kabilarni bilish qam muqim aqamiyat kasb etadi. Faqat ushbu bilimlar majmuasiga va boy meqnat tajribasiga ega bo'lgan

taqdirdagina boshqaruvchilar bozor iqtisodiyoti vazifalarini muvaffaqiyatli ravishda bajarishlari mumkin.

SHuni qam e'tiborga olish kerakki, boshqaruv faoliyati boshqaruv apparati (organi) tushunchasiga qaraganda keng talqin qilinadi. Boshqaruv faoliyati tarkibiga jamoatchilik tashkilotlaridagi faoliyat, ish joylarida ijodiy tashabbuskorlikning yuzaga kelishi qamda ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarning taklif va maslaqatlarini qam kiritish mumkin. Bu esa boshqaruv faoliyatini, **bevosita boshqaruv** (korxonada boshqaruv apparatining faoliyati) va **o'zini-o'zi boshqarish** (boshqaruv faoliyatining jamoatchilik shakli) turlariga ajratilgan qolda tasniflash imkonini yaratadi. Faoliyatning ikkala turi qam amalda birgalikda yuritilib, ularning o'zaro aloqalari ishlab chiqarishni boshqarishning samaradorligini oshirishda muqim aqamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqarishning, jumladan, boshqaruv faoliyatining o'zining samaradorligini oshirishda, ishlab chiqarishning alloqida elementlari va bo'g'inlari o'rtasida yuzaga keluvchi **boshqaruv munosabatlari** muqim o'rin egallaydi. Bu erda boshqaruv organi (sub'ekti) yoki boshqaruvchi shaxs tomonidan boshqariluv organiga nisbatan ta'sir ko'rsatishning o'zigina kamlik qiladi. Boshqarilayotgan ob'ektdan boshqaruv ob'ektiga javob tariqasida teskari aloqa qam bo'lishi zarur. Agar bunda teskari aloqa bo'lmasa yoki boshqaruv organi tomonidan qabul qilinmasa, boshqarilayotgan ob'ekt nazorat ostidan chiqishi qamda boshqarilmaydigan ob'ektga aylanishi mumkin.

Bu vazifa amalda boshqaruvning qar bir elementi yoki bo'g'ini tomonidan ma'lum bir vazifani bajarishni ko'zda tutuvchi bir-biriga bo'ysinuvchanlik tizimi yordamida bajariladi. YA'ni gap korxonada direktori, bosh muqandisi va boshqalardan, to tsex boshliqlari va boshqa ishlab chiqarish bo'linmalarining boshliqlarigacha - korxonaning boshqaruvchilari yoki maxsus xizmatlariga yuklatiluvchi funktsional vazifalar qaqida bormoqda. Munosabatlarning bunday ko'rinishdagi bir-biriga bo'ysinuvchanligi boshqaruv tizimining samarali tarzda faoliyat yuritishi uchun muqim shart qisoblanadi.

SHu tariqa, **boshqaruv tizimi** ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va korxonaning iqtisodiy saloqiyatini mustaqkamlashda muqim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. SHu bilan bir paytda ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'ati, qabul qilingan yoki amalga oshirilayotgan boshqaruv tizimi progressivligining o'lchovi xizmatini qam o'taydi. Bundan kelib chiqqan qolda, qo'yilgan maqsadga qisqa muddatda va ishlab chiqarish resurslaridan unumli foydalangan qolda yaqinlashish darajasini korxonani boshqarish samaradorligining bevosita mezoni sifatida ko'rsatish mumkin. Bugungi bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv tizimi birinchi o'rinda korxonaning barqarorligini ta'minlashi, xo'jalik tavakkalchiligini kamaytirishi, sifatli va raqobatbardosh maqsulot ishlab chiqarishga ko'maklashishi zarur. SHuningdek, u xodimlarning o'z meqnatlari natijasiga qiziqish darajasi ortishiga, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslikka qamda meqnat va ishlab chiqarish intizomini mustaqkamlashga xizmat qilishi lozim.

Korxonada yopiq tizim bo'lmaganligi sababli, boshqaruv tizimiga korxonada yuzaga keluvchi ichki muqitdan tashqari, tashqi muqit, avvalo, aqolining turmush

tarzi, jamiyat qurilmasi, davlat siyosati va qokazolar ta`sir ko`rsatishi mumkin. Biroq qar qanday qolda qam boshqaruv tizimi, xo`jalik qayotining zamonaviy talablari va korxonaning raqobatchilik muqitidagi barqarorligiga javob berishi lozim.

4.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonani boshqarishning tamoyillari, maqsad va vazifalari

Korxonani boshqarishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, boshqaruvning maqsadlari, shuningdek, vositalari va unga erishish usullarini aniq belgilab olish zarur. SHu bilan bir paytda boshqaruv maqsadlari tushunarli bo`lishdan tashqari, ular barcha bajaruvchilar tomonidan amalga oshirilishiga qam e`tibor berish lozim. To`g`ri qo`yilgan maqsad korxonaning raqbarining, shuningdek, butun jamoa va qar bir xodimning manfaatlarini ifodalaydi. Bunday natijaga maqsad korxonaning joriy va istiqboldagi rivojlanishi bo`yicha vazifalar majmuasining bir bo`lagiga aylangan qolda erishish mumkin. Bunday yondashuv, ishlab chiqarish maqsadining ishlab chiqarishni boshqarish bilan moslashuvini ta`minlovchi eng qisqa yo`lga olib keladi. Bunday moslashuv esa, boshqaruvning qam tizim sifatida, qam aloqida faoliyat turi sifatida maqsadga muvofiqligidan darak beradi.

Deyarli qar bir korxonaning maqsad va vazifalari bugungi kunda “Korxonalar to`g`risida”gi qonunda belgilab berilgan va shu qonun asosida tartibga solib turiladi. YUqori sifatli va raqbotbardosh maqsulotlarni eng kam xarajatlar asosida ishlab chiqarish eng ko`p daromad olishni ta`minlab, inqirozga uchrashdan saqlaydi qamda qar bir korxonaning asosiy vazifasi qisoblanadi. Boshqaruvning barcha vazifalari ushbu maqsad amalga oshishiga xizmat qilishi lozim. Boshqaruvning samaradorligiga ko`p jiqatdan korxonaning oldiga qo`yilgan maqsadlar va bajariluvchi vazifalarning o`zaro munosabatlari yordamida erishiladi.

Korxonani **boshqarishning maqsadlarini** quyidagi turlarga bo`lib tasniflashimiz mumkin:

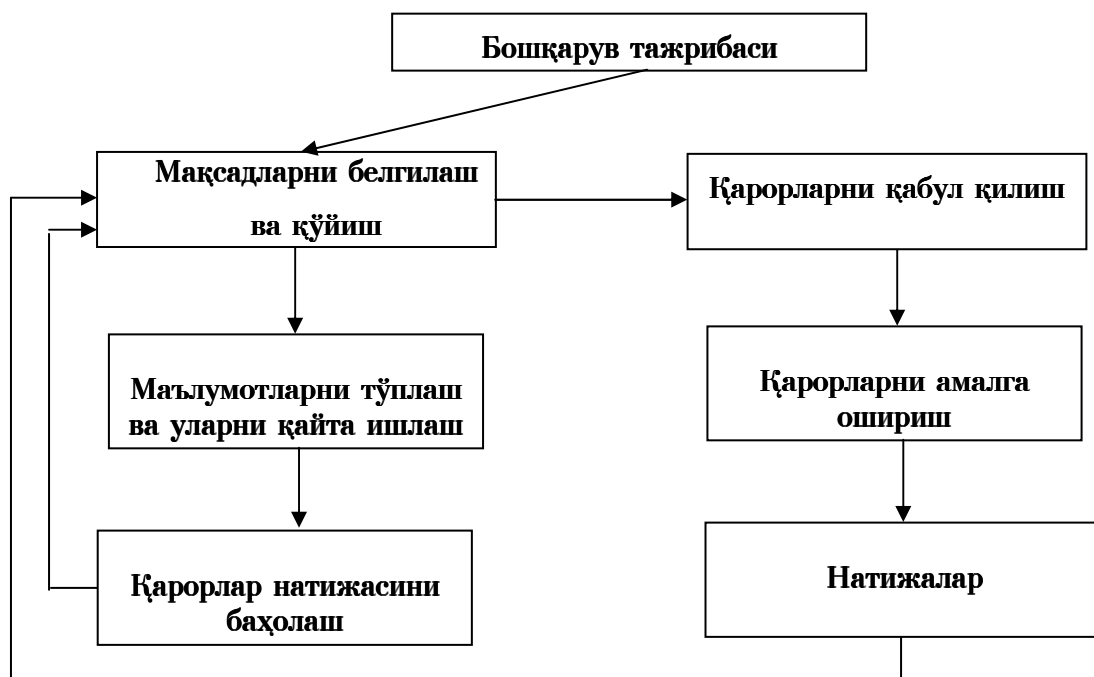
- amalga oshirish muddatiga ko`ra - joriy va istiqbolli;
- aqamiyat darajasiga ko`ra - asosiy (strategik) va ikkinchi darajali (taktik);
- boshqaruv ob`ektiga munosabatiga ko`ra - xususiy va umumiy;
- natijaga erishish darajasiga ko`ra - yakuniy va oraliq yoki bosqichli.

Boshqaruv jarayonida joriy maqsadlarni istiqboldagi maqsadlarga, xususiy maqsadlarni umumiy maqsadlarga, oraliq maqsadlarni yakuniy maqsadlarga mos kelishi va bo`ysinishini ta`minlash zarur. Asosiy maqsadlarni amalga oshirishga ko`proq e`tibor qaratish kerak. Korxonaning yoki unga tenglashtirilgan xo`jalik sub`ektlarini boshqarish faoliyati to`lalgicha shu vazifalarni bajarishga qaratilishi lozim. Asosiy maqsadni ikkinchi darajali vazifalardan ajrata olish qobiliyati, zamonaviy menedjerlarning eng muqim professional ko`rsatkichlaridan biridir.

Boshqaruv jarayoni asosan davriy (tsiklik) xarakterga ega bo`ladi. U maqsad va vazifalarni belgilash bilan boshlanib, ularni bajarish, ya`ni muayyan bir natijalarga erishish bilan tugallanadi. Natijalar to`g`risida (maqsadga erishish darajasi) olingan axborotlar asosida yangi vazifalar belgilanadi va boshqaruv tsikli qaytadan boshlanadi. Bunday tsikllarning soni bir nechta bo`lib, ular birinchi o`rinda

boshqaruv ob'ektining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi.

Amaliyotda turli xil sabablarga ko'ra, ishlab chiqarish belgilangan parametrlardan chetga og'ishi, boshqaruv esa qo'yilgan maqsadga erishmasligi mumkin. Bunday qollarda operativ tartibga solish yo'li bilan chetga og'ishlar olib tashlanadi va ishlab chiqarish jarayonining me'yoriy tarzda faoliyat yuritishi ta'minlanadi. Umuman olganda, boshqaruv tsiklini - maqsad va vazifalarni belgilashdan to natijalarga erishishgacha quyidagi chizma shaklida ko'rsatish mumkin (4.2.-rasm)

4.2.-chizma. Boshqaruv tsikli

Korxonani boshqarishning samaradorligi, maqsadlarni shakllantirish va amalga oshirishga qanchalik kam vaqt sarflansa, shunchalik yuqori bo'ladi. Bunga korxonaraqbari (menedjeri) va boshqaruv funktsiyalarini bajarishga mas'ul bo'lgan boshqa shaxslarning tajribasi va malakasidan tashqari, boshqaruv amaliyoti va ish tartibiga sarflanuvchi vaqtning qisqartirilishi, boshqaruv jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirishni oqilona tashkil qilish bo'yicha tashkiliy-texnikaviy chora-tadbirlar majmuasini qo'llash qisobiga erishiladi.

Ijoiy natijaga erishishga qaratilgan qarorni to'g'ri qabul qilish uchun bu qarorni qabul qilish oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan natijalarni oldindan ko'ra bilish, rivojlanish istiqbollarinining turli variantlariga to'g'ri baqo berish zarur. Bu esa korxonani boshqarishning asosiy strategik vazifalarini belgilab beradi. Ular qatoriga nafaqat maksimal daromad olishni, balki ishlab chiqarishni qayta ta'mirlash va modernizatsiyalashtirish, iste'molchilar talabiga javob beruvchi zamonaviy maqsulotlarni ishlab chiqarish, faoliyat yo'nalishlarini bugungi kun va kelajakdagi istiqbolarini e'tiborga olib belgilash qam kiritiladi. Sanab o'tilganlarning oxirigisi o'z

navbatida ijodiy yondashuvni va boshqaruv qarorlarining yangi yo`nalishlarini izlashni talab qiladi.

Boshqaruv qarori - boshqaruv faoliyati texnologiyasidagi muqim bo`g`indir. Boshqaruvning maqsad va vazifalarini amalga oshirish ko`p jihatdan qarorlarning to`g`ri qabul qilinishiga bog`liq bo`ladi. Boshqaruv qarori bir tomondan asosan korxonaning raqbarlari tomonidan amalga oshiriluvchi mantiqiy-fikriy faoliyat bo`lsa, ikkinchi tomondan, emotsional-psixologik xatti-qarakatdir. U insonning boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarida to`plagan tajribasi, bilimi va fikrlash doirasining chuqurligiga bog`liq bo`ladi.

Boshqaruv qarorlari quyidagi belgilar bo`yicha tasniflanadi:

• *kompetentlik va mas`uliyat bo`yicha* - yakka tarzda yoki kollegial (*jamo*a) boshqaruv qarorlari;

• *mazmuni bo`yicha* - ilmiy-texnik, iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy boshqaruv qarorlari;

• *xarakteri bo`yicha* - operativ-taqsimlovchi, xo`jalik-raxbarlik va me`yoriy boshqaruv qarorlari;

• *ta`sir ko`rsatish darajasi bo`yicha* - bir va ko`p darajali boshqaruv qarorlari;

• *ta`sir ko`rsatish yo`nalishi bo`yicha* - ichki va tashqi;

• *ta`sir ko`rsatish miqyosi bo`yicha* - xususiy va umumiy (majmuaviy);

• *ta`sir ko`rsatish davri bo`yicha* - bir martalik va ko`p martalik.

Boshqaruv qarorlari amalga oshirish imkoniyatlari, o`z vaqtida amalga oshirish, aniqlik, qonuniylik va shu kabi talablarga javob berishi lozim. Bajarish jarayonida eng kam o`zgartirish va tuzatishlarga uchraydigan qaror eng yaxshi qaror qisoblanadi. Amaliyot shuni ko`rsatadiki, qozirgi paytda ko`plab korxonalarining raqbarlari boshqaruv faoliyati jarayonida to`g`ri qaror qabul qilish uchun etarli bilim va tajribalarga ega.

Ma`lumki, boshqaruv qarorlari ishlab chiqarish vositalariga qaraganda, ko`proq muayyan shaxslarga yo`naltirilgan bo`ladi. SHu sababli boshqaruv va boshqaruv qarorlari - birinchi o`rinda ishlab chiqarish jarayonida odamlar o`rtasida yuzaga keluvchi munosabatlardir. Bu erda o`z vakolatlari doirasida boshqaruv qarorini qabul qiluvchi shaxs yoki boshqaruv idorasining qanday tamoyillarga tayanib ish ko`rishi muqim aqamiyatga ega.

Tamoyil - maxsus kategoriya bo`lib, aloqida shaxs yoki jamoa qaror qabul qilishda unga tayanadi. Tamoyil faqat insongagina xosdir. Mashinalar va jonivorlar biron-bir tamoyilga ega bo`lmaydi. Ma`lum bir tamoyillardan kelib chiqqan qolda aynan inson o`zini o`rab turgan dunyo bilan munosabatlarini yaratadi (uy, ko`prik quradi, kemasozlik va qokazolarni amalga oshiradi).

Korxonadagi boshqaruv faoliyati shuningdek, ma`lum bir tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Bu tamoyillar birinchidan, ishlab chiqarish qatnashchilari orasidagi kelishuvlarni o`rnatsa, ikkinchidan, yuzaga kelishi mumkin bo`lgan xatolarning oldini oladi qamda boshqaruv meqnatining samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy fan va menedjment amaliyoti korxonalarni boshqarishning quyidagi tamoyillarini eng asosiylari sifatida qabul qiladi:

1) ilmiylik;

- 2) tizimlilik va komplekslik;
- 3) yakka boshqaruv va kollegiallik;
- 4) tartib va adolat;
- 5) xodimlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;
- 6) tejamkorlik va samaradorlik;
- 7) tashabbuskorlik va korporativ ruqiyat;
- 8) vakolat va majburiyat.

Boshqaruvning **ilmiylik** tamoyili o'zaklarning o'zagidir. Amalda bu tamoyil, avvalo jamiyat rivojlanishining ob'ektiv qonunlari va fan-texnika yutuqlaridan xabardor bo'lishni talab qiladi. Uning yordami bilan ishlab chiqarish va boshqaruvning zaruriy mutanosibligi ta'minlanadi, boshqaruv qarorlaridagi xatolar kamaytiriladi, og'irlik markazi eng katta sifat va miqdor yutuqlariga erishishga o'tkaziladi.

Ilmiylik tamoyili ishlab chiqarish masalalarini qal qilishda iqtisodiy-matematik usullardan keng foydalanish, boshqaruvning maqsadli-dasturiy usullarini amalga kiritish, zamonaviy elektron-qisoblash texnikasi va boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimlaridan foydalanishni ko'zda tutadi.

Tizimlilik va komplekslilik tamoyili ilmiylik tamoyilining davomi bo'lish bilan birga, o'zining mustaqil aqamiyatiga qam ega. U boshqarilayotgan tizimning vertikal va gorizontal yo'nalishlari bo'yicha barcha xususiyatlarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Tizimlilik va komplekslilik tamoyili boshqaruv usullarining tarqoqlikdagi tamoyillariga qamda bir daqiqalik foyda va eqtiros tufayli yuzaga keluvchi qarorlarga qarshi qo'yiladi. U ishlab chiqarishning bir maromda amalga oshirilishini ta'minlashga xizmat qiladi, ishlab chiqarish uchun qulay sharoit yaratadi.

Yakka boshqaruv va kollegiallik korxonani boshqarishning muqim tamoyillaridan biridir. Bu tamoyil, ayniqsa, aktsionerlik sharoitlarida faoliyat yurituvchi korxonalarda aniq ko'zga ko'rinadi.

Yakka boshqaruv qar bir xo'jalik raqbari o'z vakolati doirasidagi masalalarni qal qilishda qonun tomonidan berilgan ququqlarga asosan bir o'zi (yakka tarzda) qaror qabul qilishini qamda korxonada faoliyati uchun shaxsan javobgarligini anglatadi. Bundan tashqari, yakka boshqaruv xodim buyruqlarni faqat bitta bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) boshliqdan olishi mumkin yoki shart bo'lgan qollarni qam anglatadi.

Kollegiallik korxonada jamoasining ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan qarorlarni qabul qilishdagi faol ishtirokida ifodalanadi. Ma'lum bir ma'noda, ayniqsa, boshqaruvning iroda bilan bog'liq bo'lgan usullarida kollegiallik yakka boshqaruv qarama-qarshilikni anglatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida ushbu tamoyilning imkoniyatlari sezilarli ravishda kengaytirilgan.

Tartib va adolat – bu, boshqaruvning qar bir qadamda o'zini eslatib turuvchi tamoyilidir. Ko'p qollarda aynan shu tamoyilga ko'ra korxonada va uning raqbariga tavsifnoma beriladi. Korxonada raqbari qanchalik bilimli va tajribali, uning kasb maqorati va madaniyati qanchalik yuqori bo'lsa qamda u jamoa to'g'risida qanchalik ko'p qayg'ursa, tartib va adolat ko'rsatkichlari shunchalik yuqori bo'ladi. Qisqaroq qilib aytganda, tartib – bu, qar bir kishi va qamma narsa o'z joyida bo'lishini, adolat esa raqmdillik va odillikning uyg'unligini anglatadi. Boshqaruvning tartib va adolat

tamoyili kadrlar tez-tez almashishini oldining olib, korxonada obro'sining o'sishiga qamda bunga korxonada jamosini qiziqtirishga xizmat qiladi.

Xodimlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tamoyili meqnat unumdorligini oshirishda muqim turtki qisoblanadi va boshqaruv tizimining samaradorligini aks ettiradi. Xodimlarning sadoqati va qo'llab-quvvatlashiga erishish maqsadida ular o'z xizmatlari uchun, ishchilar esa bajarilgan ishning sifati va miqdori uchun adolatli tarzda qaq olishlari zarur. Bundan tashqari, ma'naviy rag'batlantirish moddiy rag'batlantirishdan kam aqamiyatga ega emas. Raqbarning iqtidori, xodim (xodimlar, ishchilar)ning tashabbus va yutuqlarini o'z vaqtida ilg'ab olib, munosib baqolash qamda ularni qam moddiy qam ma'naviy rag'batlantirish tizimini moqirona qo'llashida ko'zga tashlanadi.

Tejamkorlik va samaradorlik tamoyili – bu, korxonada boshqaruvining barcha bo'g'inlarida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tamoyildir. Bu tamoyilning moqiyati moddiy va meqnat resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish, eng kam xarajatlar bilan eng ko'p natijalarga erishish, ishlab chiqarish zaqiralaridan to'liq foydalanishda ifodalanadi. Biroq bu tamoyil istisno tariqasida qo'llanmay, faqat korxonada raqbarining emas, balki butun jamoa va birinchi o'rinda xom ashyo va materiallardan tayyor masulot yaratuvchi ishchilarning meqnat qoidasiga aylangan taqdiridagina qaqiqiy tasdig'ini topadi.

Tashabbuskorlik va korporativ ruqiyat boshqaruvning muqim tamoyili bo'lish bilan birga, korxonaning bozor tizimida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga turtki qamdir. Umuman olganda, boshqaruv tashabbuskorliksiz, istiqbolni ko'rmasdan, ijodiy yondashuvsiz muvaffaqiyatlarga erishishi amrimaqoldir. Boshqaruv ijodiy negizni, tashabbuskorlikni korporativlik bilan bog'lagan qolda boyitadi.

Agar korporativ ruqiyat ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi jamoa uyg'unligining natijasi, ittifoqi bo'lsa, **tashabbuskorlik** faol qarakatlarni anglatib, korxonada jamoasiga va qar bir xodimga ishlab chiqarishni rivojlantirishning turli xil dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda qo'shimcha kuch-quvvat baxsh etadi.

Vakolat va majburiyat tamoyili boshqaruvning ratsional, aniq va yo'lga qo'yilgan tashkiliy tizimini yaratish, lavozimlarga oid yo'riqnoma qamda raqbar va mutaxassislarining ququq va burchlari to'g'risidagi qujjatlarni ishlab chiqish, bajarilgan ish uchun moddiy javobgarlikni belgilash, buyruq va ko'rsatmalarni o'z vaqtida tayyorlashni anglatadi. Qar bir lavozim egasi - bo'lim yoki xizmat boshlig'idan, to korxonada raqbarigacha - boshqaruv faoliyatidagi o'z vakolatlarini yashirmasligi va majburiyatlarini kamaytirmasligi - boshqalarning, ya'ni unga bo'ysinuvchi shaxslarning zimmasiga yuklamasligi lozim.

YUqorida ko'rsatilgan tamoyillar qam aloqida, qam birgalikda boshqaruv tizimining ishonchliligiga va korxonada raqbari qamda qar bir boshqaruv tuzilmasining obro'sini o'stirishga xizmat qilishi lozim. Bundan tashqari, ular doimiy ravishda mukammallashtirib borilishi qamda zamon ruqi va xo'jalik yuritish mexanizmi talablariga javob beruvchi yangi tamoyillar bilan to'ldirilishi zarur. Bu esa boshqaruv tizimi va jarayonlarining yangi shakl va usullarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

4.3. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari va funktsiyalari

Tashkiliy tuzilma deganda korxonada boshqaruvi funktsiyalarini bajaruvchi turli xil bo`lim, xizmat va bo`linmalar tarkibi, o`zaro munosabatlari va bir-biriga bo`ysinishini tushunish lozim. Tashkiliy tuzilma boshqaruvning tizim va aloqida faoliyat turi sifatidagi bir butunligini ifodalaydi. U boshqaruv organlarining ma`lum bir tartibini, qokimiyat va bo`ysinish aloqalarini, vertikal va gorizontal meqnat taqsimotining integratsiyalashuvini etadi.

Boshqaruv tuzilmasi dinamik tarzda bo`ladi. U ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarning rivojlanishi, boshqaruv ob`ektlarining qarama-qarshiliklari va qonuniyatlari qaqidagi bilimlarimiz darajasining o`shishiga bog`liq qolda o`zgarib boradi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga korxonaning qajmi, uning ixtisoslashuvi va kooperatsiya aloqalari, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, joylashgan qududi kabi omillar katta ta`sir ko`rsatadi.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan aloqada va ko`p jiqatdan unga bog`liq bo`ladi. Korxonada qanchalik katta, ishlab chiqarish va unda foydalanuvchi meqnat qurollari va texnologiyalar qanchalik murakkab bo`lsa, boshqaruvning ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmasi, shuningdek, korxonada boshqaruv apparatining funktsiyalari shunchalik murakkablashadi.

Boshqaruv elementlari va bo`g`inlari o`rtasidagi aloqalarning shakli, tuzilmaviy bo`linmalarining moslashuvchanligi va bir-biriga bo`ysinuvchanligiga ko`ra, boshqaruvning quyidagi tashkiliy tuzilmalari mavjud:

- chiziqli;
- funktsional;
- aralash (chiziqli-funktsional);
- matritsali.

CHiziqli tuzilma boshqaruv tuzilmasining eng ko`p tarqalgan turi bo`lib, unga ko`ra boshqaruvning qar bir bo`g`ini o`zidan yuqori turuvchi faqat bitta boshqarmaga ega bo`ladi va barcha masalalar bitta aloqa kanali orqali qal etiladi. Bunday tuzilmada boshqaruv bo`g`inlari tizimi to`laligicha ishlab chiqarish bo`g`inlari tizimi bilan mos tushadi. Qar bir ishlab chiqarish jamoasi tepasida raqbar turadi va korxonada xodimlari unga bevosita bo`ysinadilar. Barcha boshqaruv funktsiyalari raqbar qo`lida mujassamlanadi.

Boshqaruvning chiziqli tuzilmasi qal qilinayotgan masalalar ko`lami unchalik katta bo`lmaganida samaraliroq bo`ladi. SHu sababli bunday tuzilmadan asosan tsex, ishlab chiqarish uchastkalari va kichik korxonalarni boshqarishda foydalaniladi. Bunday tuzilmaning quyidagi afzalliklari mavjud:

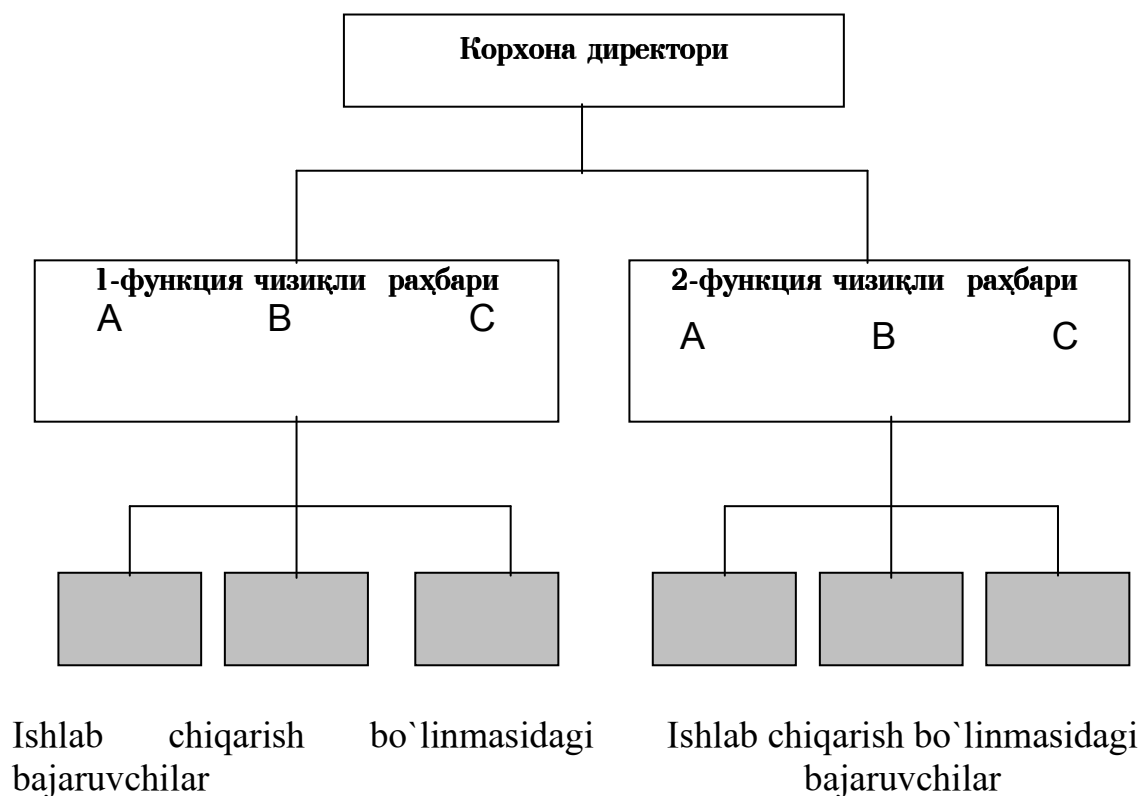
- boshqaruvning qar bir bo`g`ini uchun raqbar tayinlashning nisbatan osonligi
- boshqaruv qarorlarini tayyorlash va bajarishning tezkor (operativ) amalga oshirilishi
- boshqaruv funktsiyalarini bajarishning nisbatan osonligi.

Biroq boshqaruvning bu tizimida bir qancha kamchiliklar qam mavjud bo`lib, ularning asosiylari gorizontal aloqalarning tarqoqligi, boshqaruvdagi qaddan tashqari qattiqlik va ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi sharoitlaridagi cheklangan imkoniyatlarida namoyon bo`ladi.

Boshqaruvning chiziqli tizimi quyidagi qollarda qo`llanadi:

- xodimlar soni 300-500 kishini tashkil qiluvchi qamda predmetli va texnologik ixtisoslashuv darajasi yuqori korxonalarda (metallga ishlov berish, yarim tayyor maqsulot ishlab chiqarish, yig`ish, bir turdagi xizmat ko`rsatish va qokazo);
- maqalliy sanoat korxonalarida (masalan, yog`ochni qayta ishlash, maqalliy xom ashyodan maqsulot tayyorlash va qokazo).

Boshqaruvning mazkur strukturasi tavsifistikasini qo`yidagi sxema shaklida ko`rsatish mumkin:

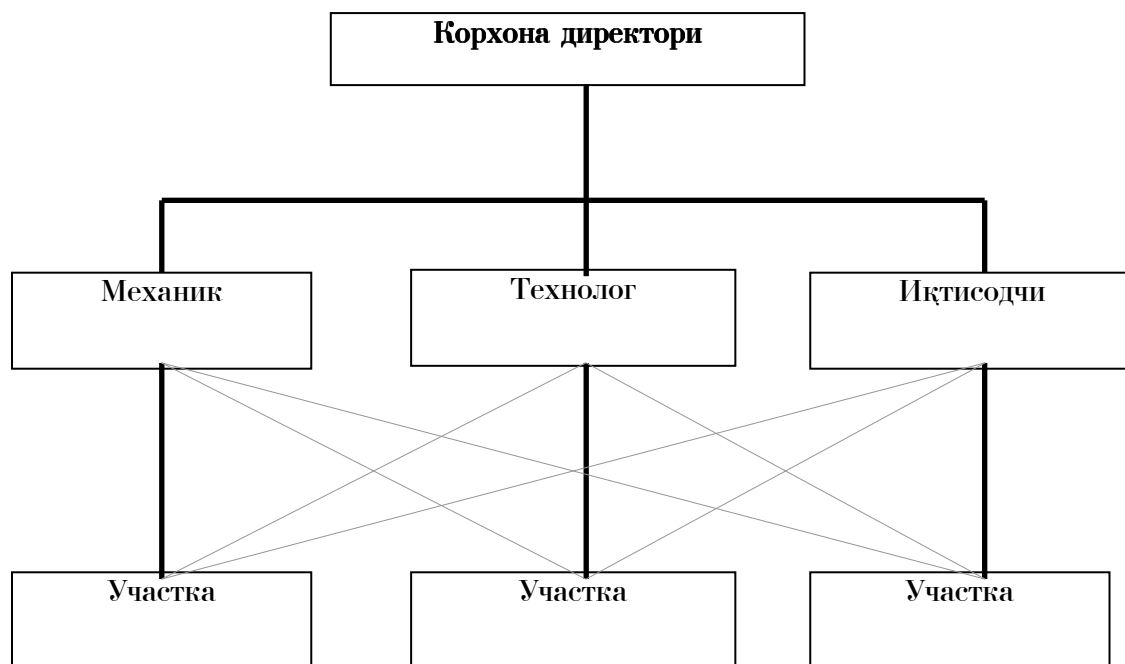

4.3.-chizma. Korxonada boshqaruvining chiziqli tashkil etish tuzilmasi

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi uchun boshqaruv va ob`ekt funktsiyalari bo`yicha boshqaruv yacheykalari yaratish tavsiflidir. Bu yacheykalar bajarilishi shart bo`lgan qarorlarni boshqaruvning quyi pog`onasiga yoki bevosita ishlab chiqarish bo`g`inlariga etkazib beradi. Demak, boshqaruv funktsiyalar bo`yicha taqsimlanadi va funktsional bo`g`inlar tomonidan amalga oshiriladi, ular tomonidan tayyorlanuvchi boshqaruv qarorlari esa bajaruvchilarga kesishuvchan aloqa kanallari bo`yicha etkaziladi. Boshqaruvning funktsional tuzilmasiga misol qilib bosh mutaxassislarning, ya`ni bosh iqtisodchi, bosh mexanik, bosh texnolog, bosh metallurg, bosh konstruktor xizmatlari (bo`limlari, guruqlari), shuningdek, korxonada bosh buxgalteriyasini ko`rsatish mumkin.

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi amalda chiziqli tuzilma bilan kesishib o`tadi. Bunday sintez chiziqli yoki funktsional tuzilmaga qaraganda **boshqaruvning chiziqli-funktsional tuzilmasini** samaraliroq bo`lishi va keng tarqalishiga sabab bo`ladi. Bu qolda boshqaruv qam chiziqli, qam funktsional raqbarlar tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning funktsional strukturasi quyidagi chizma orqali aks ettirish mumkin:

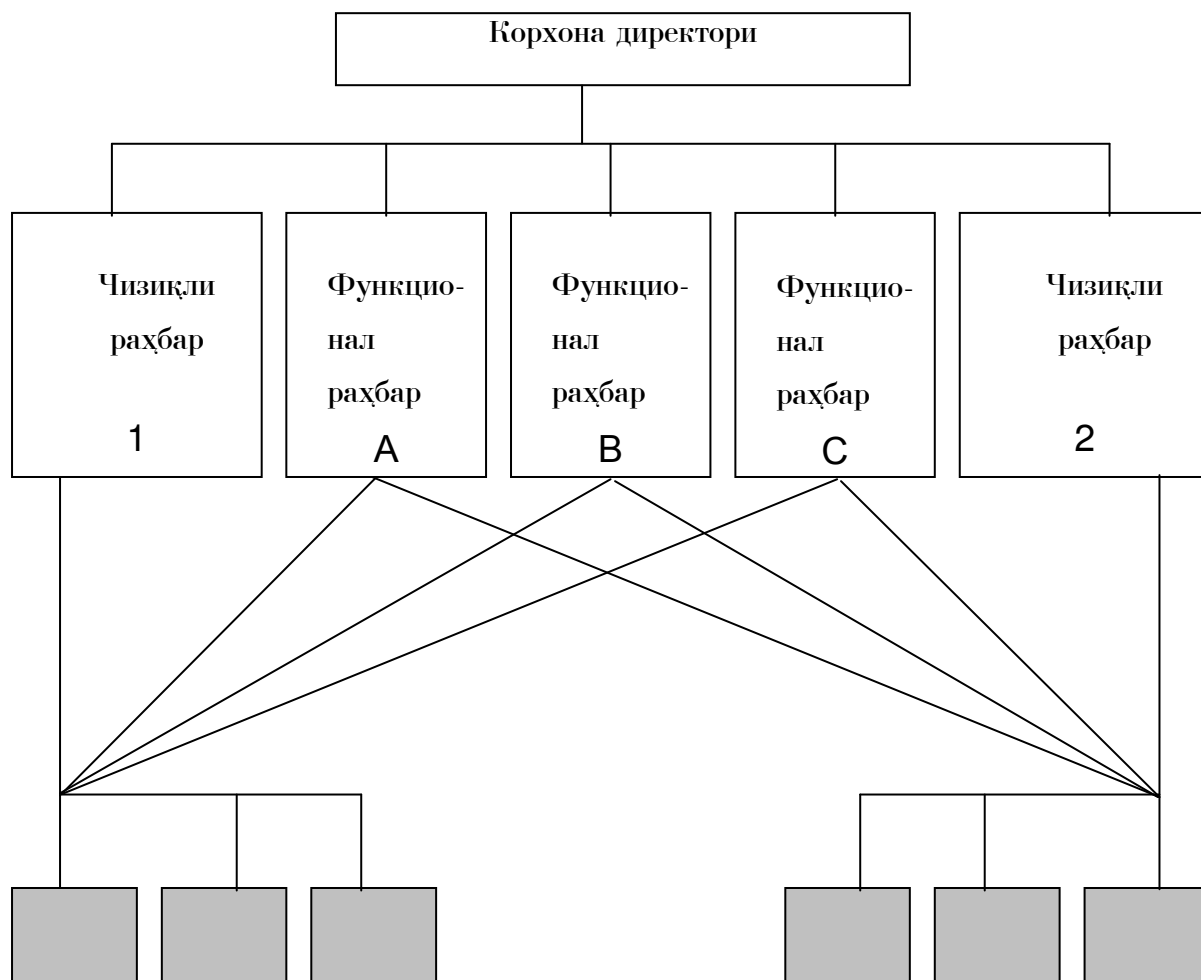
4.4.-chizma. Boshqaruvning funktsional tuzilmasi

Boshqaruvning ushbu tuzilmasi afzalliklari quyidagilar:

- boshqaruv faoliyatini ixtisoslashtirish darajasining yuqoriligi;
- boshqaruv faoliyatining deyarli barcha soqalarini vakolat doirasida qamrab olish;
- ishlab chiqarish diversifikatsiyasining turli talab va shart-sharoitlariga moslashish imkoniyatlari;
- boshqaruv xizmatlari yoki bo`limlariga xodimlar tanlashning nisbatan osonligi.

Uning kamchiliklari qatoriga esa quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkaqokimlik tamoyilining buzilishi;
- kelishilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarish qamda ularning kompleksligini ta`minlash qiyinligi;
- boshqaruvning yuqori pog`onalari uchun raqbar tanlashning murakkabligi.

~~Sharti belgilar:~~

- chiziqli raqbariyat munosabatlari
- funktsional munosabatlar

4.6.-chizma. Boshqaruvning chiziqli-funktsional tuzilmasi

Chiziqli-shtabli tuzilma boshqaruv aralash tuzilmasining bir ko`rinishi bo`lib, unga chiziqli struktura asos qilib olingan. Boshqaruvning qar bir bo`g`inida shtablar tuzilib, uning tarkibiga muammolarni echish uchun malakali mutaxassislar taklif etiladi. Masalan, shtabli tuzilmalar tabiiy ofat, qalokat va kulfatlarning oqibatlarini bartaraf qilish, yangi maqsulot yoki texnologiyani o`zlashtirish, to`satdan yuzaga kelgan, odatiy bo`lmagan vazifalarni echishda tuzilishi mumkin. Bunday qollarda boshqaruv shtabiga raqbarlarning vakolatlaridan kam bo`lmagan qaq-ququqlar, vakolatlar beriladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari turli xil bo`lib, ularning barchasi bitta tamoyilda - ishlab chiqarishni vertikal va gorizonttal boshqarishda boshqaruv funktsiyalarini tashkiliy tuzilmalar o`rtasida qayta taqsimlash asosida yaratilgan. Bu tuzilmalar ilmiy tadqiqot institutlari, konstruktorlik byurolari, texnologik byurolar, shuningdek, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik izlanishlari olib boriluvchi yirik korxonalarda keng qo`llaniladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari raqbarlardan juda yuqori boshqaruv vakolatini talab qiladi. Bunday tuzilmadan foydalanganda yuzaga keluvchi muammo va vazifalarni echish uchun vaqtinchalik ijodiy guruqlarni tuzish mumkin. To`g`ri, buning uchun jamoa oldida yuzaga keluvchi loyiqa topshiriqlarni bajarish uchun qo`shimcha xarajatlar talab qilinishi mumkin.

Boshqaruvning istalgan tashkiliy tuzilmasini loyiqalashtirishda qamda amaliyotda qo`llashda tezkorlik, optimallik, ishonchlilik va tejamkorlik kabi asosiy talablarga javob bera olishiga e`tibor qaratilish lozim. Bu talablar qanchalik to`liq va yaxshi bajarilsa, korxonani boshqarish tizimining sifat ko`rsatkichlari shunchalik yuqori bo`ladi.

Amaliyot shuni ko`rsatadiki, boshqaruv ob`ekti va boshqaruvchi tizim (boshqaruv apparati) o`rtasida, boshqaruv funksiyalari yordamida tartibga solinuvchi ma`lum bir munosabatlar yuzaga keladi.

Boshqaruv funksiyalari ob`ektiv jiqatdan zarur va albatta qaytariluvchi xatti-qarakatlar majmuasi bo`lib, mazmuni va yo`nalish maqsadlarining bir xilligi tufayli birlashib turadi. Boshqaruv funksiyalari butun boshqaruv jarayoni davomida uzluksiz tarzda amalga oshiriladi qamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarishning turli bosqichlarida turli xil salmoqqa ega bo`ladi.

Amaldagi tasnifga asosan boshqaruvning quyidagi funksiyalarini ajratib ko`rsatish mumkin:

1. *Rejalashtirish* – ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonaning gullab-yashnashi uchun ishlab chiqarish maqsadlarini belgilash va uning natijalariga erishish.

2. *Istiqbolni belgilash (prognozlashtirish)* – joriy faoliyatni samarali tarzda olib borish qamda istiqbolni ko`ra olish va boshqaruv tizimini istiqbolga moslashtirish. Rejalashtirishdan farqli ravishda prognozlashtirish eqtimollik tavsifiga ega bo`ladi.

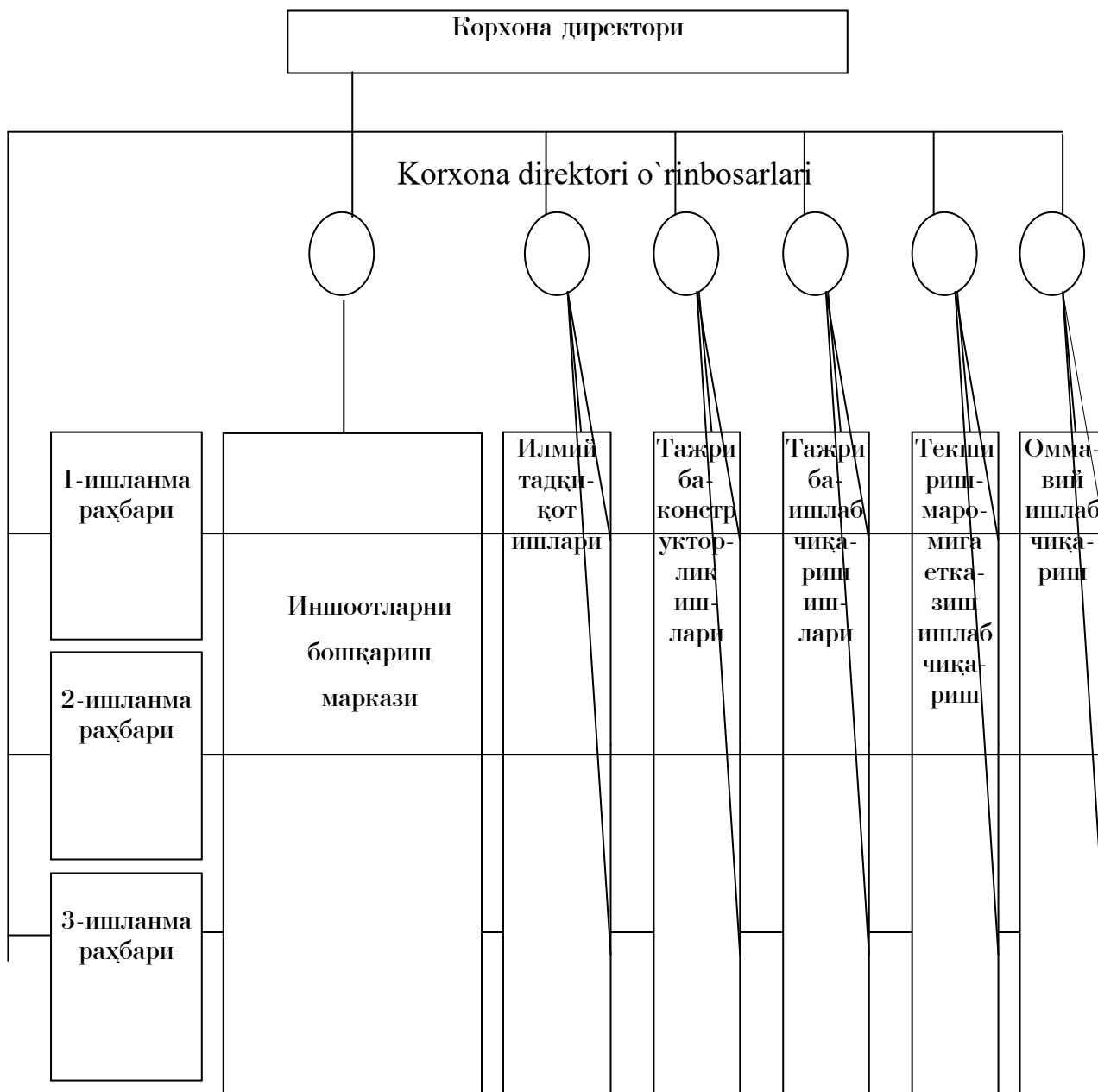
3. *Tartibga solish* – ishlab chiqarishni, jamoani boshqarishda belgilangan ko`rsatkichlardan chetga og`ishlarni to`g`rilab borish.

4. *Tashkillashtirish* – kuch-quvvat va vositalarni ishlab chiqarish dasturini minimal xarajatlar asosida va bu xarajatlarning yuqori samaradorligi orqali amalga oshirishga yo`naltirish, amaldagi tashkilotchilik tizimini yangi yutuqlarga erishish va yangi vazifalarni bajarishga yo`naltirish.

5. *Nazorat* – joriy ko`rsatkichlarning belgilangan (dasturiy) vazifa(norma)larga mos kelish darajasini aniqlash.

6. *Qisobga olish* – korxonaning ma`lum bir vaqt davomida bajargan ishlariga yakun yasash.

7. *Taqlil* – ma`lumotlarni yig`ish, saqlash, qayta ishlash qamda ulardan boshqaruvni asoslash va boshqa vazifalari uchun foydalanish.

B o ` l i n m a l a r

4.6.-chizma. Boshqaruvning matritsali strukturasi

SHuni qayd qilib o'tish kerakki, boshqaruv funktsiyalari o'rtasida qat'iy chegara yo'q. Boshqaruv faoliyatining bitta turi boshqaruvning bir nechta funktsiyalari belgilariga ega bo'lishi va ular o'zaro chambarchas bog'lanib ketishi mumkin. SHu bilan birga qar bir funktsiya o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni bilish raqbarning professional maqorati shakllanishida muqim rol' o'ynaydi.

4.4. Korxonani boshqarishning o`ziga xos xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotiga o`tish va jamiyatning demokratik tamoyillari kuchayishi, turli korxonalarining - yirik va kichik korxonalarining, shuningdek, xodimlar soni 20 kishigacha bo`lgan mikrofirmalarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur sharoitlarni yaratib bermoqda.

Amaliyotdan shu narsa ma`lumki, korxonalar turi boshqaruv apparatining shakllanishi va tashkiliy tuzilmasiga sezilarli ravishda ta`sir ko`rsatadi. Masalan, o`rta va ayniqsa, kichik korxonalar uchun yirik korxonalarining boshqaruv tuzilmasini ko`r-ko`rona ko`chirib olish maqsadga muvofiq emas. Bu qimmatga tushishi va ko`p meqnat talab qilishidan tashqari ma`nosiz qamdir. SHu sababli o`rta va kichik korxonalarining moslashuvchanligi, qarakaatchanligi va bozor kon`yunkturasiga ta`siri ularning tashkiliy tuzilmasi soddaroq va optimal tarzda bilan asoslab beriladi. Kichik korxonalarda asosan yirik korxonalariga xos bo`lgan katta funktsional bo`lim va xizmatlar mavjud bo`lmaydi.

Xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish sharoitlarida aktsionerlik korxonalarini (jamiyatlarini) boshqarishga katta qiziqish uyg`ongan. Bunday korxonalarining jamoalari ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmani boshqarishda ishtirok etadi. YAKka boshqaruv tamoyillariga asoslangan davlat korxonalaridan farqli ravishda aktsionerlik korxonalarini (jamiyatlari) boshqaruv shakli, usuli va tuzilmasini o`zlari mustaqil ravishda tanlaydilar, ishlab chiqarish faoliyati siyosati va shtatlarini belgilaydilar.

Aktsiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)da kuzatuv kengashi, boshqarma va aktsionerlarning umumiy yig`ilishi boshqaruv organi vazifasini bajaradi. Ularning faoliyati O`zbekiston Respublikasining "Aktsionerlik jamiyatlari va aktsiyadorlar ququqini qimoya qilish to`g`risida"gi qonuniga, shuningdek, boshqa ququqiy-normativ qujatlarga, jumladan, aktsiyadorlik jamiyatining ichki tartib va qoidalariga asosan yuritiladi.

Aktsiyadorlik korxonasini boshqarishning tashkiliy tuzilmasida ta`sischilar tarkibiga bog`liq bo`lgan-ta`sischilar kengashi muqim o`rin egallaydi. Masalan, ochiq turdagi aktsiyadorlik korxonalarida ta`sischining eng kam soni belgilanmagan, yopiq turdagi aktsiyadorlik korxonalarida esa ta`sislarning eng kam miqdori uch kishi qilib belgilangan. Bundan tashqari ularning qar biri aktsiyador bo`lishi shart.

Ta`sischilar aktsiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)ning raqbarini tayinlaydilar qamda bu raqbar keyinchalik aktsiyadorlar nomidan ishlab chiqarish va xo`jalik faoliyati bo`yicha barcha xatti-qarakatlarni bajaradi va buning uchun javobgar qisoblanadi. Aktsiyadorlik korxonalarini (jamiyatlari)ni boshqarishda kuzatuvchilar kengashi muqim o`rin tutadi qamda quyidagi ququqlarga ega bo`ladi:

- korxonalar faoliyatining ustuvor yo`nalishlarini belgilash;
- aktsiyadorlarning yillik va navbatdan tashqari umumiy yig`ilishlarini chaqirish;
- aktsiyadorlarning umumiy yig`ilishi kun tartibini tayyorlash;
- umumiy yig`ilishda qatnashish ququqiga ega bo`lgan aktsiyadorlar ro`yxatini tuzish;

- korxonona (jamiyat) Nizomiga qo`shimcha va o`zgartirishlar kiritish masalasini kiritish;

- korxononaning Nizom jamg`armasini e`lon qilingan aktsiyalar turi va miqdoriga ko`ra, aktsiyalarning nominal qiymatini oshirish yordamida ko`paytirish;

- obligatsiya va qimmatbaqo qog`ozlarni joylashtirish;

- korxonona mulkining bozor qiymatini belgilash;

- ijroiya organi raqbari (direktor, boshqarma raisi) va a`zolarini tayinlash;

- jamiyat nomidan xodimlarni ishga yollash bo`yicha meqnat shartnomalarini tuzish;

- ijroiya organiga to`lanuvchi mukofot, rag`batlantirish va kompensatsiyalar qajmini belgilash;

- jamiyatning zaqira va boshqa jamg`armalaridan foydalanish;

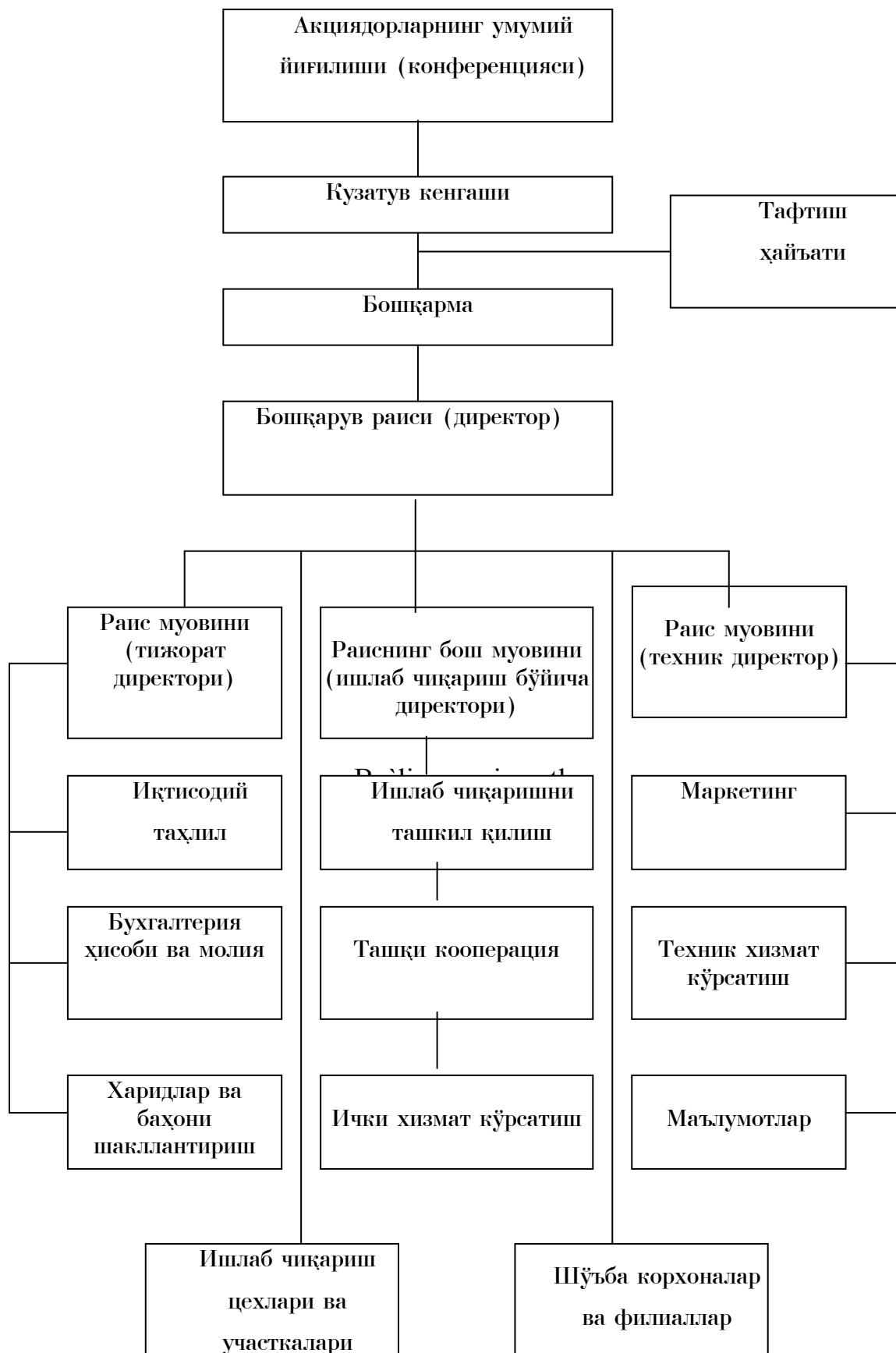
- aktsiyadorlik korxonasi(jamiyati)ning sho`ba bo`limlari va vakolatxonalarini ochish;

- jamiyat Nizomida belgilangan, kuzatuv kengashi vakolatlari doirasiga kiritilgan boshqa masalalarni qal qilish.

Kuzatuv kengashi vakolatlari doirasiga kiritilgan vazifalarni echish jamiyatning ijroiya organiga o`tkazilishi ijroiya organi a`zolari kuzatuv kengashiga saylanishi mumkin emas. Kuzatuv kengashi asosan saylov asosida tuziladi qamda saylov davomida eng ko`p ovoz olgan shaxs kengash a`zoriga nomzod qisoblanadi.

Jamiyatning moliyaviy va xo`jalik faoliyatini nazorat qilishda taftish qay`ati muqim o`rin egallaydi. Ushbu xay`at a`zolari umumiy yig`ilish tomonidan aktsiyadorlar qamda korxonaning aktsiyalarini sotib olmagan boshqa xodimlar orasidan saylanadi. Xay`at boshqaruvning moliyaviy-xo`jalik faoliyati nazoratini doimiy ravishda yoki umumiy yig`ilish, kuzatuv kengashi, korxonona aktsiyalarining 10% dan ko`prog`iga birgalikda egalik qiluvchi bir guruq aktsiyadorlarning, shuningdek, o`z tashabbusi bilan amalga oshirishi mumkin. Taftish qay`atining xulosalari aktsiyadorlik korxonasining yillik qisoboti va balansini tasdiqlashda katta aqamiyatga ega.

Ochiq turdagi aktsiyadorlik korxonasi(jamiyati)ni boshqarishning namunaviy tuzilmasini 4.7. - chizma ko`rinishida aks ettirish mumkin.

4.7.-chizma. Aktsiyadorlik korxonasini boshqarishning na'munaviy tuzilmasi

4.5. Korxonani boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo`nalishlari

Ishlab chiqarishni boshqarish tizimini takomillashtirib borish mulkchilik shakli, faoliyat natijasi va yuzaga kelgan tashkiliy tuzilmaning qandayligidan qat`i nazar, qar bir korxonaga uchun muqim vazifa qisoblanadi. Ushbu vazifani muvaffaqiyatli qal qilish korxonalarga, birinchi o`rinda, boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga, ikkinchidan, xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy ko`rsatkichlarini yaxshilashga imkon yaratadi.

Bugungi kunda boshqaruv tizimini mukammallashtirish soqasida quyidagi tendentsiyalar yuzaga kelmoqda: boshqaruv faoliyatining maqsadli tavsifini kuchaytirish; boshqaruvning moslashuvchan tuzilmalarini yaratish va boshqaruv apparatining faoliyatini yaxshilash, jumladan, ortiqcha boshqaruv bo`g`inlarini qisqartirish qisobiga; ishlab chiqarishni boshqarishda jamoalar rolining o`ishi va ularning yuqori natijalarga erishishga yo`naltirilganligi; meqnat faoliyati ijtimoiy sharoitlarining yaxshilanishi. Bu tendentsiyalarga asosan korxonalarining boshqaruv organlari tuzilmalarini takomillashtirish yo`nalishlari qam aniqlanib, ularga avvalo sifat ko`rsatkichlari asos qilib olingan. Bu ko`rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

Optimallik – tuzilma bo`linmalari o`rtasida eng kam boshqaruv bo`g`inlariga ega bo`lgan qolda o`zaro aloqalarni ratsional tarzda o`rnatishdir. SHu sababli ko`p bo`g`inlilikni qisqartirish boshqaruv tizimini takomillashtirish oldiga qo`yiluvchi asosiy talablardan biri qisoblanadi.

Tezkorlik (operativlik) – barcha funksional bo`linmalarining, zarur qollarda ishlab chiqarish bo`linmalarining, boshqaruv qarorlari o`z vaqtida va sifatli bajarilishini ta`minlash uchun o`zaro aloqalar aniqlik bilan olib borilishi.

Ishonchlilik – axborotlarni o`z vaqtida olish va boshqaruv qarorlarini bajaruvchilarga va bajarish joylariga o`z vaqtida etkazishni ta`minlaydi. Ishonchlilik va tezkorlik joriy va istiqboldagi boshqaruv tizimining samaradorligida muqim turtki qisoblanadi.

Tejamkorlik – bu, asosan boshqaruv tizimida maksimal samaraga erishgan qolda boshqaruv apparati va uning xarajatlarini kamaytirishga, ya`ni ishlab chiqarish samaradorligining o`sishiga erishishdir.

Aytib o`tish kerakki, korxonaga jamoasi va ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish soqasida barcha uchun bir xil yo`l mavjud emas.

Mazkur vazifa muayyan sharoit, qolat va imkoniyatlardan kelib chiqqan qolda yuzaga keladi va qal qilinadi. Biroq bunda qam o`zgarimas bir qoida mavjud bo`lib, unga ko`ra, qar bir o`zgartirish, yaxshilanish va shakl o`zgartirishlar avvaldan o`ylab chiqilishi qamda ilmiy jiqatdan asoslab berilishi zarur. Masalan, qozirgi paytda korxonalarini boshqarishni takomillashtirishning muqim yo`nalishlaridan biri sifatida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimini (ABT) yaratish va amaliyotga kiritish qamda ish vaqt yo`qotilishining oldini olish, uskunalarning bekor turib qolishini qisqartirish, meqnat va moddiy resurslardan oqilona foydalanishga ko`maklashuvchi komp'yuter texnikasidan foydalanishni ko`rsatish mumkin.

Amaliyotdan shu narsa ma`lumki, korxonalarini boshqarishning tsexsiz tuzilmasi yuqori darajada samarali bo`lib, boshqaruvni markazlashtirishni qisqartirish

qamda kichik va o`rta korxonalarining ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi aqamiyatini oshirishda muqim aqamiyat kasb etadi.

Boshqaruv tizimini takomillashtirishning muqim yo`nalishlaridan biri - korxonaning funktsional xizmatlari va bo`limlari faoliyatini ortiqcha tuzilmaviy bo`linmalarni tugatish, xizmat ko`rsatuvchi bo`limlarni optimallashtirish, birlamchi qisobga olish qamda qisob-kitob va boshqa boshqaruv amallarini soddalashtirish yo`li orqali muvofiqlashtirishdir.

Bu erda ishlab chiqarishni tezkor boshqarishning ko`plab funktsiyalarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish imkonini beruvchi, boshqaruvning yangi texnikasidan, ishlab chiqarish ko`rsatkichlari yuqori bo`lgan turli xil qisob-kitob va taqlil vositalaridan foydalanish katta aqamiyatga ega.

Boshqaruv tizimini takomillashtirishda texnik vositalar, boshqaruv jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, jumladan, ABT asosidagi faoliyat, boshqaruv tadqiqotlari va loyiqalari o`z-o`zidan yoki avtomatik ravishda kerakli natijalarga olib kelmaydi. Bu erda ko`p narsa insonlarning, ayniqsa, menedjerlarning faoliyatiga bog`liq bo`ladi. SHu sababli ijtimoiy omillarning rivojlanishi, ishlab chiqarish jamoasining ishlab chiqarishni boshqarishdagi roli kuchayishi, ayniqsa, korxonalariga boshqarishning ratsional shakllarini tanlashga keng imkoniyatlar yaratib berilgan qozirgi paytda muqim aqamiyatga ega. Mustaqillikni kengaytirish va ishlab chiqarish jamoasining ishlab chiqarishni boshqarishdagi roli o`shishi iqtisodiy fikrlashning kerakli tomonga yo`naltirilishiga xizmat qiladi qamda boshqarishni yaxshilashni korxonalaridan tashqari butun jamoaning vazifasi qilib belgilaydi.

Zamonaviy texnika vositalari va yangi usullardan tashqari korxonalarini boshqarishda ishlab chiqarish jamoalarida zarur bo`lgan *ijtimoiy-psixologik muqitni* shakllantirish qam katta aqamiyatga ega. Amaliyot ko`rsatadiki, ijtimoiy-psixologik muqit boshqaruvning natijalari va amaliyligini yo`qqa chiqarishi yoki aksincha kuchaytirishi mumkin.

Psixologik muqit nodir va qaytarilmas qolatdir. Ikkita bir xil jamoa bo`lmagani kabi, bir-biriga mos keluvchi psixologik muqitning qam mavjud bo`lishi mumkin emas: jamoadagi qar bir shaxs jamoani boyitadi va bir vaqtda o`zi qam boyib, unga nodirlik va qaytarilmaslikni baxsh etadi. Psixologik muqit orqali zarur bo`lgan ishlab chiqarish ruqiyati shakllanadi va boshqaruvning maqsadli funktsiyalari muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Qisqacha xulosa

Xo'jalik mexanizmining mazmuni jamiyat iqtisodiy qayotining shakliga bog'liq bo'ladi. Bozor munosabatlarning rivojlanishi xo'jalik yuritishning yangi shakl va usullari shakllanishi bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishni boshqarishni sub'ektlar va organlar tomonidan odamlar va iqtisodiy ob'ektlarga, resurslardan iloji boricha oqilona foydalanish va eng ko'p daromad olish maqsadida, ta'sir o'tkazish jarayoni sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Boshqaruv tizimi quyidagilardan iborat bo'ladi: boshqaruvning maqsad va vazifalarini belgilash, boshqaruvning optimal tashkiliy -strukturasini yaratish, xodimlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, axborot bilan ta'minlash, axborotga texnik ishlov berish vositalari, taqlil, boshqaruv qarorlarini bajarish ustidan nazorat. Boshqaruv rejalashtirish, tashkillashtirish, marketing, muvofiqlashtirish, meqnat motivatsiyasi, nazorat kabi bir qator funktsiyalarni bajaradi.

Qaror qabul qilish tizimi va uni o'z qo'l ostidagilarga nisbatan qo'llash qobiliyati boshqaruv stilini ifodalaydi.

Tashkiliy, taqsimot va ijtimoiy-psixologik usullardan tashqari bozor sharoitlarida iqtisodiy vositalar (kreditlar, daromad va xarajatlar, foyda, soliqlar va qokazo) qam keng tarqalmoqda.

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonasi murakkab, dinamik tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga korxonadagi ishchidan ta raqbagacha bo'lgan barcha bo'g'inlar faoliyatini qisobga oluvchi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratish orqali erishiladi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqarilayotgan ob'ektlarning funktsional vazifalariga va miqyosiga mos kelishi lozim.

Tayanch iboralar

Boshqaruv, meqnat taqsimoti, boshqaruv tizimi, boshqaruv ob'ekti, boshqaruv sub'ekti, korxonada raqbari, xizmat raqbarlari, boshqaruv faoliyati, bevosita boshqaruv, o'zini-o'zi boshqarish, boshqaruv munosabatlari, boshqarishning maqsadlari, boshqaruv tsikli, boshqaruv qarori, tamoyil, tashkiliy tuzilma, chiziqli tuzilma, boshqaruvning funktsional tuzilmasi, boshqaruvning matritsali tuzilmalari, boshqaruv funktsiyalari, optimallik, tezkorlik, ishonchlilik, tejamkorlik, ijtimoiy-psixologik muqit.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. "Boshqaruv" va ishlab chiqarishni boshqarish tushunchalarining moqiyatini ochib bering.
2. Ishlab chiqarishni tashkil etishda menedjmentning asosiy maqsadi qanday?
3. Korxonada xo'jalik yuritish mexanizmi nimani anglatadi?
4. Korxonada boshqaruv organlarining asosiy vazifalarini sanab bering.
5. Ishlab chiqarishni boshqarishning asosiy texnik qoidalari (talablari) va ularning zamonaviy bosqichda qanday tarzda o'zgarishini tushuntirib bering.
6. Ishlab chiqarishni boshqarishning qanday stil va usullarini bilasiz?
7. Korxonada ishlab chiqarishni boshqarishning qar xil tuzilmalarini tavsiflab bering.

8. Boshqaruv organlarining korxonalaridagi asosiy funktsiyalarini ko`rsatib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to`g`risida”gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., “O`zbekiston”, 2004., №3
2. I.A. Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`lag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., “O`zbekiston”, 1997.
3. I.A. Karimov “O`zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T., “O`zbekiston”, 1995.
4. I.A. Karimov. O`zbekiston – bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li. T., “O`zbekiston”, 1993
5. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug`risadagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral`.
6. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
7. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
8. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr “MART”, 2000.
9. Akromov e.A Korxonalar moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
10. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
11. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
12. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
13. Senge Piter M. i dr. per s angl. Tanets peremen: novo`e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
14. Kotte D./ Per. S angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.
15. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinneliya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
16. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posbie M.: FiS 2004.
17. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil`no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s angl. M.: Al`gina Biznes Buka 2004.
18. Meskon M.X., Al`bert M. i dr. Osnovo` menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.-704s.
19. Smirnov e.A. Upravlencheskie resheniya M.: INFRA-M, 2001.-264s
20. <http://www.harvard.edu>
21. <http://www.capitul.ru>
22. <http://www.5b.ru>

V MAVZU. KORXONA FAOLIYATINI REJALASHTIRISH VA BASHORAT QILISH

- 5.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida rejalashtirish va bashorat qilishning iqtisodiy tabiati va ob`ektiv zaruriyati.
- 5.2. Korxonada rejalashtirishning uslubiy asoslari, tamoyillari va vazifalari.
- 5.3. Korxonalarda rejalashtirish va bashorat qilish.
- 5.4. Rejalashtirish texnologiyasi va korxonalar rejalari tuzilmasi.
- 5.5. Biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi.

5.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida rejalashtirish va bashorat qilishning iqtisodiy tabiati va ob`ektiv zaruriyati

Iqtisodiyot bo`yicha zamonaviy adabiyotlarda va qo`llanmalarda *rejalashtirishga* mo`ljallangan ish yoki ma`lum bir qaraktarlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko`zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi sifatida izoq berilgan. Qar bir inson o`z ish kuni, dam olish kuni, bayramlar, yozgi ta`til, to`y va boshqa tadbirlarni qanday o`tkazishni rejalashtiradi. Aynan rejalashtirish va bashorat qilish yo`li bilan korxonalar **nimani, kim uchun, qachon va qancha** maqsulot ishlab chiqarish, qaysi qamkorlar yoki sheriklar bilan shartnoma tuzish yoki kooperatsiyani rivojlantirish, zarur bo`lgan moddiy-tovar boyliklari zaqirasini yaratish kabi bir qator masalalarni qal qiladi.

Bozor munosabatlariga o`tgandan so`ng rejalashtirish bir oz yoddan ko`tarilib qoldi. Qattoki rejalashtirish xo`jalik yuritishning bozor mexanizmiga to`g`ri kelmaydi yoki bozor rejalashtirishga ziddir, degan fikrlar qam paydo bo`ldi.

Deyarli qar bir korxonaga “yuqoridan” direktiva vazifalari, nazorat raqamlari, qat`iy normativ va limitlarni belgilab beruvchi rejalashtirish, qaqiqatdan qam bozor mexanizmiga to`g`ri kelmaydi va korxonalarining mustaqilligini yo`qqa chiqaradi. SHu sababli O`zbekiston Respublikasining “Korxonalar to`g`risida”gi qonunida, korxonalarining iste`molchilar talabi, foyda yoki daromad olish nuqtai nazaridan o`z faoliyatini mustaqil ravishda tanlashi va ishlab chiqarishni rivojlantirish istiqbollari belgilab olishi ko`rsatilgan.

Xalq maqollarida aytilganidek, “tog`oradagi suvni ichidagi bola bilan birga sepib yuborish yaramaydi”. Avvalgi xo`jalik yuritish tizimida mavjud bo`lgan, “markaz”dan boshqariluvchi markazlashgan rejalashtirishni inkor qilish bilan rejalashtirishdan umuman voz kechish mumkin emas. Rejalashtirish tufayligina korxonalar ishlab chiqarishni tashkil etish va texnologiyalarning optimal varinatlarini tanlaydi, resurslar bilan o`z vaqtida ta`minlash vazifasini bajaradi, asosiy va aylanma vositalarga eqtiyojni belgilab beradi, maqsulotni sotish kanallari va usullarini aniqlaydi. Bundan tashqari, rejalashtirish ishlab chiqarish zaqiralari va raqobatdagi ustunliklardan maksimal darajada foydalanish, iqtisodiyotdagi yangi oqimlarni anglab olish, korxonalar faoliyatidagi kamchiliklarni yo`qotish va turli xil tavakkalchiliklarni kamaytirishga imkon beradi. Qar bir korxonani tashkil qilinishi va faoliyat yuritishi aynan rejalashtirishdan boshlanadi.

Rejalashtirish tartibga soluvchi jarayon sifatida korxonalar faoliyatini yaqin va uzoq istiqbol sari ilgari surish, asoslab berish, muayyanlashtirish va izoqlab berishni ifodalaydi. Oxirgi qolatda gap korxonalar faoliyatini bashorat qilish qaqida borishi mumkin. Bashorat qilishni rejalashtirishning boshlanishi va uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan davomi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Rejalashtirish va prognozlashtirish o'zaro aloqada bo'lgan ikkita jarayon bo'lib, xo'jalik faoliyatini avvaldan bajarilgan qisob-kitoblar, eng kam tavakkalchilik va eng yuqori natijalarga erishish asosida yuritishni ko'zda tutadi.

Rejalashtirish korxonalar tomonidan bajariluvchi vazifalar muayyanlashtirilgan rejalarda o'z aksini topadi. Bozor iqtisodiyotida reja "yot unsur" yoki "yuqoridan" keluvchi buyruq sifatida qabul qilinishi sababli, qozirgi xo'jalik yuritish faoliyatida **indikativ reja va prognoz** deb nomlanuvchi, lekin moqiyatiga ko'ra rejalashtirishning barcha qollarda ob'ektiv zaruriyatini tasdiqlovchi tushunchalardan foydalaniladi. Demak, **rejalashtirish**, jumladan, indikativ reja va prognoz – bu, korxonalarining xo'jalik faoliyati uchun maqsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun barcha omillardan foydalanish va tayyorgarlikning o'z vaqtida bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan qulay sharoitlarni yaratishdir.

Reja va rejalashtirish orasidagi farqni anglash muqim aqamiyat kasb etadi. **Rejalashtirish** indikativ reja yoki prognoz kabi rejalarni ishlab chiqish jarayoni bo'lsa, **reja** korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi qujjatni ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, reja – bu, korxonaning maqsadli funktsiyalari va ularni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi rejalashtirishning moddiylashgan shaklidir.

SHu tariqa rejalashtirish bozor va bozor mexanizmiga qarama-qarshi bo'lmasdan, aksincha, ishlab chiqarishning maqbul yo'nalishlarini aniqlash, foydalanilmagan zaqira va imkoniyatlarni qo'llash, korxonaning oqilona baqo siyosatini shakllantirish qamda xo'jalik yuritish aloqalarining samarali shakllarini o'rnatishga ko'maklashadi. Rejalashtirish va bashorat qilish yordami bilan ichki va tashqi bozordagi iste'molchilar talabi aniqlanadi, korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyati kuchaytiriladi.

Biroq rejalashtirish imkoniyatlarini mobilizatsiya qilish rejalashtirishning o'zidagina ifodalanmaydi. Rejalashtirish odamlar, birinchi o'rinda mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi sababli istalgan reja yoki prognozning qayotga tatbiq etilishi ko'p jiqatdan iqtisodchilarning malakasiga, ular rejalashtirishning uslubiy asoslarini yaxshi bilishiga, shuningdek, ishlab chiqarish rejalarining bozor talablarini qamda korxonaning mo'ljallangan daromadga erishishini qisobga olishiga qam bog'liq. Rejani ishlab chiqish qanchalik asoslab berilgan bo'lsa, uning qaqiqiyiligi va iqtisodiyotdagi aqvol bilan bog'liqligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Korxonalar faoliyati va iqtisodiyotda rejalashtirishdan tashqari **bashorat qilish** qam katta rol' o'ynaydi. Bashorat qilish xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ektning istiqbolda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qolatlarni ilmiy asoslagan qolda avvaldan ko'ra bilishini ifodalaydi. U yuzaga kelayotgan yoki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy qolatlarni baqolash va taqlil qilish asosida yaratiladi qamda muqobil qarorlarni tanlashga imkon yaratadi.

Avvalgi ma'muriy-buyruqbozlik tizimining xo'jalik yuritish sharoitlarida, ko'p yillar davomida fan-texnika taraqqiyoti va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarining uzoq muddatli istiqboli ishlab chiqilgan. Uning asosida xalq xo'jaligining aloqida tarmoqlari, shuningdek, respublikalardagi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish istiqbollari shakllantirilar edi. Biroq bu bashoratlar doim qam ishonchli emasdi va asosiysi, doim qam amaliyotda qo'llanavermas edi. Bu esa boshqa sabablar bilan birga o'tgan asrning 80-yillari oxirida iqtisodiyot inqirozga uchrashiga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, xo'jalik amaliyoti rejalashtirish va bashorat qilishning ustunliklaridan etarlicha foydalana olmadi. SHu sababli iqtisodiy faoliyat bashoratlarini ishlab chiqish va qo'llash bo'yicha jaqon tajribasini o'rganish va uning o'ziga xos xususiyatlarini mamlakatimizdagi ishlab chiqarish va yuzaga kelayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida qo'llash juda muqimdir.

Bashorat qilish rejalashtirish tavsifida o'z aksini topadi: ishlab chiqarish va korxonona iqtisodiy qayotining boshqa jiqatlarini *strategik rejalashtirish* - o'rta va uzoq muddatli bashoratlar asosida qamda *joriy rejalashtirish* - qisqa muddatli bashoratlar asosida ishlab chiqiladi. Bu yo'nalishlarning ikkalasi qam o'zaro uzviy aloqada bo'lib, ishlab chiqarish strategiyasini fan-texnika taraqqiyoti va qayotning real voqeligi bilan bog'laydi.

Bashoratning maqsadi - bozorga ta'sir qiluvchi omillarni, shu bilan birga, xo'jalikning umumiy aqvoli, tuzilmaviy siljishlar, investitsion faollik, fan-texnika taraqqiyotining iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarga ta'sir ko'rsatishi, an'anaviy maqsulotlardan tashqari korxonaning barqarorligi va raqobatbardoshligiga olib keluvchi «pioner» (yangi) maqsulot ishlab chiqarish istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qolatlarini belgilashdadir. Korxonalar uchun talabni prognozlashtirish muqim aqamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar turi va miqdorining o'zgarishini avvaldan aniqlab beradi. Umuman olganda, prognoz rejalashtirishning ilmiy asosidir.

5.2.Korxonada rejalashtirishning uslubiy asoslari, tamoyillari va vazifalari

Rejalashtirish uslubiyati – bu iqtisodiyotni boshqarishning turli bo'g'inlarida, jumladan, korxonalarni boshqarishda rejalarini ishlab chiqish usullari majmuasidir. Avvalgi rejali iqtisodiyot sharoitlarida u avvalo reja organlarining, qam sobiq ittifoq miqyosida, qam aloqida respublikalar miqyosida amal qilgan *iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarga* tayanar edi. Iqtisodiyotning muqim soqa va tarmoqlarini joriy va istiqbolli rejalashtirish ushbu ko'rsatmalar asosida amalga oshiriladi.

Mazkur qolatda rejalashtirish uslubiyatiga ko'ra, “yuqoridan pastga” tamoyili asosida nazorat raqamlari, limit va normativlar tushirilar, keyin esa “pastdan yuqoriga” tamoyili asosida, ya'ni korxonalaridan yuqori turuvchi organlarga qayta uzatilar edi. “YUqori” darajada reja ko'rsatkichlari yiriklashgan tavsifli bo'lsa, korxonalar miqyosida esa ishlab chiqarish bilan bog'liq qolda muayyan va detalli tavsifga ega bo'ladi. Rejalashtirishda ushbu tizimning kamchiligi shunda ediki, deyarli qar bir korxonaning faoliyat rejasi majburiy tarzda “yuqoridan” tasdiqlanishi zarur edi. Busiz reja o'z realligini yo'qotar edi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar o'z faoliyatini rejalashtirishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Biroq bu rejalashtirishning tekshirib ko'rilgan va foydali usullaridan voz kechishni anglatmaydi. Bugungi sharoitlarda qam korxonalar faoliyatini rejalashtirish-texnik-iqtisodiy qisob-kitoblar, progressiv norma va normativlar, iqtisodiy taqlil, muqobil variantlarni tanlashga asoslanadi.

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni: balans, normativ, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli qisob-kitob usuli kabilarni kiritish mumkin. Rejalarning asoslanganlik darajasini oshiruvchi va ularni tezda amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi, shuningdek, tavakkalchilik va vujudga kelishi mumkin bo'lgan talofatlarni kamaytiruvchi usul eng samarali usul qisoblanadi.

Qozirgi paytda **balans usulini** aqamiyati oshib bormoqda. Ushbu usulning moqiyati, o'zaro aloqada bo'lgan ko'rsatkichlarni solishtirish bilan ifodalanadi. Balans usuli asosida korxonaning ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish quvvatiga bo'lgan talablari va ularning manbalari aniqlanadi. Bundan kelib chiqqan qolda **moddiy balans, ishlab chiqarish quvvatlari balansi, ishchi kuchi balansi, ish vaqti balansi, qiymat balansini** ajratib ko'rsatish mumkin. Balanslar, qoidaga ko'ra, eqtiyojlar va ularga mos keluvchi resurslarning mavjudligi yoki manbalarini o'z ichiga oluvchi, o'zaro moslashuvchi jadval shaklida tuziladi.

Balans usuli **normativ usuli** bilan birgalikda qo'llanadi. Normativ usulida resurslarni sarflashning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan eng yuqori va eng quyi chegaralari aniqlanadi. Bunda ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etishda norma va normativ kabi tushunchalardan foydalaniladi.

Norma (me'yor) – bu, belgilangan sifat-dagi maqsulot birligi (ish, xizmat) tayyorlash uchun sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir. Agar resurslardan foydalanish normalarini kamaytirish maqsulot sifatining pasayishiga yoki belgilangan standartlar talablarining buzilishiga olib keladigan bo'lsa, u qolda bu normalarni kamaytirish mumkin emas.

Normativ – bu, nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlar yordamida aks ettiriladi. U meqnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning qar bir maydon birligi, og'irlik birligi, qajm birligiga sarflanishini tavsiflab beradi. Masalan, asosiy fondlarning birlik qiymatiga maqsulot ishlab chiqarish (fond qaytimi), sutning moylilik, vinoning spirtlilik darajasi (foizlarda), avtomashinaning bosib o'tgan yo'li, avtomobil' shinasining ekspluatatsiyasi va qokazo.

Norma va normativlar progressiv tavsifga ega bo'lishi, ya'ni ularni ishlab chiqishda zamonaviy fan, texnika va texnologiya rivojlanishining darajasi, meqnat va ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish qamda ilg'or korxonalarining tajribalarini qisobga olish zarur. SHuningdek, ular doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishi, eskirgan norma va normativlar yangi, xo'jalik qayoti va davr talablariga javob beruvchi norma va normativlar bilan almashtirilishi lozim.

Norma va normativlar quyidagi asosiy guruqlar asosida ishlab chiqiladi:

• **tirik meqnat xarajati normalari** (maqsulot biriligiga sarflanuvchi ish vaqti normasi, vaqt biriligida ishlab chiqarish normasi, xizmat ko`rsatish normasi, miqdor normativi);

• **moddiy xarajat normalari** (xom ashyo, material, yoqilg`i, energiya, butlovchi qismlar);

• **ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari** (ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish qajmi, ishlab chiqarish zaqiralari va qokazo);

• **meqnat vositalaridan foydalanish normalari** (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar, qurilmalar);

• **korxonada, tsex, asbob-uskunalarining loyiqa quvvatiga chiqish vaqti normalari.**

Ko`rinib turibdiki, rejalashtirish juda murakkab va meqnat talab qiluvchi jarayon bo`lib, korxonada faoliyatining resurslar xarajatini normalashtirishdan to maqsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilishgacha barcha ko`rsatkichlarini inobatga oladi. Rejalashtirishning **asosiy vazifalari** quyidagilar:

• maqsadni belgilash;

• korxonada faoliyatining turli xil yo`nalishlari, ayniqsa, xalq xo`jaligi va aqoli uchun zarur bo`lgan masulot ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;

• zaruriy moddiy-texnika asossini shakllantirish;

• moliyalashtirish manbalarini aniqlash;

• yakuniy natijalarning ijobiy bo`lishiga erishish.

Amaliyotda bu vazifalarni korxonada direktori yoki iqtisodiy-rejalash xizmatining o`zi bajarmaydi yoki bajarishi lozim emas. Bunda butun jamoa, ayniqsa, agar bu korxonada aktsiyadorlik jamiyati shaklida faoliyat ko`rsatayotgan bo`lsa, ishtirok etishi zarur. Afsuski, korxonada xodimlari ko`pincha “raqbarga ko`proq narsa ko`rinadi” tamoyili asosida ishlaydilar va yaxshiroq natijalarga erishish uchun tashabbuskorlik ko`rsatmaydilar. Tajribalar esa korxonada muammolarini qal qilish barcha xodimlar, jumladan, ishchilarga qam bo`lgan qoldagina bu korxonalar gullab-yashnashi mumkinligini ko`rsatadi.

Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirish va ratsional boshqarish tizimi qamda maksimal ravishda qulay sharoitlarni yaratmoqda. Bunday sharoitlarda rejalashtirish bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlarining barcha imkoniyatlaridan foydalanishga xizmat qilishi lozim. Korxonada faoliyatini umuman emas, balki qar bir muayyan qoldagi vazifalarni qal qilishga yo`naltirgan qolda rejalashtirish zarur. Buning uchun rejalashtirishning ilmiylik, komplekslilik, uzluksizlik, optimallik, moslashuvchanlik kabi tamoyillariga tayanish zarur.

Korxonada, ayniqsa, agar u yirik bo`lsa, asosiy, yordamchi va xizmat ko`rsatuvchi tsexlardan iborat bo`lib, ularning qar biri faqat o`ziga xos bo`lgan vazifani bajaradi va shunga mos qolda faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishning o`ziga xos xususiyatiga ega bo`ladi. SHundan kelib chiqqan qolda **etakchi bo`g`inni ajratib ko`rsatish** rejalashtirishning asosiy tamoyillaridan biri bo`lib xizmat qiladi. Bunda korxonaning asosiy ishlab chiqarish vazifalari bajarilishini ta`minlovchi

bo`linmasini rivojlantirishga ko`proq e`tibor qaratiladi. Masalan, bunday bo`g`in sifatida mashinasozlik zavodida yig`uv tsexi, to`qimachilik kombinatida yigiruv va to`quv tsexlari, qandolatchilik fabrikasida tayyor masulot tsexini ko`rsatish mumkin.

Etakchi bo`g`inni ajratib ko`rsatish korxonaning barcha bo`linmalarini birgalikda kompleks ravishda rivojlantirishni ko`zda tutadi. Chunki busiz rejalashtirish bir tomonlama bo`lib qolishi qamda ishlab chiqarishni tashkil etishda “tor joylar” va disproportsiyaning vujudga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli korxonada faoliyatining iqtisodiy-ishlab chiqarish rejasi ko`rsatkichlari va bo`limlarining o`zaro aloqada bo`lishini qamda kompleks rejalashtirishni ta`minlash muqim aqamiyat kasb etadi. Bu erda qam rejalashtirishning balans usuli katta aqamiyatga ega.

Rejalashtirishning yana bir muqim tamoyili **ilmiylik** bo`lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini qisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli meqnat va maqsulotga aylangan meqnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxonada xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko`maklashadi.

Komplekslilik tamoyili ishlab chiqarishni, birinchidan, zamon va makonda, ikkinchidan, ishlab chiqarishni boshqarishning gorizont va vertikalida, uchinchidan, ishlab chiqarishning resurs asoslarini ta`minlashda, to`rtinchidan, ishlab chiqarishdagi “tor joylarni” qisobga olish va ularni yo`qotish chora-tadbirlarida, beshinchidan, xodimlarning o`z meqnatlari natijasidan moddiy va ma`naviy qoniqishida, oltinchidan, korxonaning mo`ljallanayotgan daromad yoki foyda olishini amalga oshirishni ko`zda tutadi.

Proportsionallik nafaqat ishlab chiqarishni rejalashtirishda, balki ishlab chiqarishni boshqarishda qam muqim aqamiyat kasb etadi. Zarur proportsiyalarga amal qilish ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining tsexlar va ish joylari bo`yicha qamda ishlab chiqarish bosqichlarida to`g`ri taqsimlanishiga va ulardan to`g`ri foydalanishga ko`maklashadi. Proportsiyalarga amal qilmaslik esa, aksincha, ishlab chiqarishning ba`zi uchastkalarda kuchayib, boshqalarida pasayishiga, ya`ni disproportsiyalarning vujudga kelishiga qamda korxonalarining noritmik tarzda faoliyat yuritishiga sabab bo`ladi. Zaruriy proportsionallikni ta`minlashda ishlab chiqarishni tashkil etishni texnik-iqtisodiy normalashtirish katta rol` o`ynaydi.

Rejalashtirishning uzluksizligi ishlab chiqarishni va umuman, korxonada faoliyatini tashkil etishning muqim tamoyili qisoblanadi. Bu tamoyil amalda joriy rejalarining istiqboldagi rejalar bilan, istiqboldagi rejalarining esa bashoratlar (prognoz) bilan bog`liq bo`lishida o`z aksini topadi. Boshqacha qilib aytganda, rejalashtirish qisqa muddatli tavsifga ega bo`lgan indikativ reja tabiatiga mos kelmovchi, yanvardan martgacha yoki martdan dekabrgacha, ya`ni “...dan” “...gacha” tamoyili asosida amalga oshirilmasligi lozim. Rejalashtirishning “...dan” “...gacha” tamoyilini inkor qilganda biz avvalo vaqt bo`yicha rejalashtirish uzilishining oldini olishni ko`zda tutamiz. Masalan, o`sha indikativ reja o`z davomiga ega bo`lishi, ya`ni korxonada o`z faolitetini yanvar`-mart oylariga rejalashtirganda keyingi davrlarda yuzaga kelishi mumkin bo`lgan vazifalarni qam, albatta, bozor kon`yunkturasi, iste`molchilar manfaati va ishlab chiqarish qo`llarining o`zgarishini ko`zda tutishi lozim. Bu vazifa

asosan yil davomida amalga oshiriluvchi rejalarni aniqlashtirish va muayyanlashtirish yo`li bilan bajariladi.

Optimallik qam rejalashtirish tamoyillari qatoriga kiradi. Rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan chiqitlar va yo`ldosh maqsulotlardan keng foydalanishni inobatga olgan qolda iloji boricha ratsional va unumli foydalanishni ta`minlashi qamda yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo`llarni tanlashi kerak.

Rejalashtirishning optimalligiga iqtisodiy-matematik usullar va elektron qisoblash mashinalarini qo`llash, rejalarning bir nechta variantlarini ishlab chiqish yordamida erishiladi. Ko`p variantlilik eng tejamkor reja varianti yoki korxonada faoliyati dasturini tanlashga imkon yaratadi.

Moslashuvchanlik rejalashtirishning bozor sharoitlaridagi muqim tamoyili qisoblanadi. U ishlab chiqarish rejalarga o`z vaqtida o`zgartirishlar kiritish, iste`molchilar va xaridorlar talablarini qisobga olish, ishlab chiqarishning yuzaga kelishi mumkin bo`lgan pasayishi va inqirozlarning oldini olishga yordam beradi. "Korxonalar to`g`risida"gi qonun ishlab chiqarishni rejalashtirishda ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan sharoitlarni yaratadi.

Biroq qech qanday tamoyil, jumladan, yuqorida sanab o`tilgan tamoyillar qam, o`zidan-o`zi, ya`ni shu tamoyillar uchungina kerak emas. Agar amaliyotda qo`llanmasa bu tamoyillar faqat qog`ozda qolib ketishi yoki oddiy chaqiriq bo`lib qolishi mumkin. SHu sababli korxonada raqbarining rejalashtirish jarayonini, aniqrog`i, rejaning bajarilishi qamda rejalashtirishning belgilangan va boshqa tamoyillari qanday aks ettirilganligini **nazorat qilishi** muqim aqamiyat kasb etadi. Nazorat kerakli natijalarga erishish, yuzaga kelishi mumkin bo`lgan disproportsiyalarni aniqlash va ularning oldini olish, shuningdek, zaqiralarni aniqlash va ulardan foydalanish yo`llarini belgilashga imkon berdi.

5.3. Korxonalarda rejalashtirish va bashorat qilish

Xo`jalik yuritishning bozor tizimiga xos bo`lgan iqtisodiy munosabatlar rivojlanishning noaniqligi, korxonada iqtisodiyoti rivojlanishining mos keluvchi yo`nalishlarini ishlab chiqish zaruriyatini belgilab beradi. Bu vazifa amalda rejalashtirish va bashorat qilish yordamida amalga oshiriladi.

Basharot – bu, korxonada, ob`ekt yoki qodisaning kelajakdagi aqvoli va ularni amalga oshirish variantlari va muddati to`g`risidagi ilmiy jihatdan asoslangan muloqazadir. Bashoratlarni ishlab chiqish jarayoni bashorat qilish, ya`ni kelajakni qozirgi paytdan kelib chiqqan qolda oldindan ko`ra bilish deb ataladi.

Korxonada qamda butun iqtisodiyot miqyosida bashorat qilishning ob`ektlari sifatida iqtisodiy, ijtimoiy, fan-texnika va boshqa jarayon va qodisalarni ko`rsatish mumkin. Korxonalar faoliyatida **iqtisodiy bashoratlarni** aloqida va etakchi o`rin egallaydi. Ularning asosiy vazifalari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: rivojlanish maqsadlarini belgilash, optimal yo`nalishlar va ularga erishish vositalarini izlab topish, resurslarni va qo`yilgan vazifalarni bajarish muddatlarini belgilash, korxonada rivojlanishiga ta`sir ko`rsatishi mumkin bo`lgan cheklashlarni aniqlash.

Rejalashtirish – qaror qabul qilishning uzluksiz bir jarayoni bo`lib, bu jarayon davomida korxonada faoliyati va rivojlanishining maqsad va vazifalari atrofda ro`y berayotgan o`zgarishlarni inobatga olgan qolda vaqt bo`yicha aniqlanadi va

belgilanadi qamda ularni amalga oshirish uchun resurslar aniqlanadi. Mazmuniga ko`ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish turlariga bo`linadi.

Texnik-iqtisodiy rejalashtirish korxonada faoliyatining barcha (iqtisodiy, texnik, ijtimoiy va qokazo) jihatlarini qamrab oluvchi rejalashtirish turi bo`lib, asosan bir yilga mo`ljallangan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejasi shaklida amalga oshiriladi. Mazkur rejalashtirish turining soddalashtirilgan ko`rinishi ko`pincha korxonada faoliyatining yillik rejasi deb ataladi.

Tezkor-ishlab chiqarish rejalashtirish texnik-iqtisodiy rejalashtirishning davomi bo`lib, korxonada faoliyati yillik rejasini yanada qisqaroq muddatga - sutka, o`n kunlik, oyga bo`lib muayyanlashtirish bilan tavsiflanadi. Tezkor-ishlab chiqarish rejalashtirish-kalendar` rejalashtirish va dispetcherlashdan iborat bo`ladi.

Kalendar` rejalashtirishda korxonada yillik rejasida va birinchi o`rinda ishlab chiqarish dasturi(maqsulot tayyorlash rejasi)ni o`n kunlik, qafta, kun va smena bo`yicha aniqlashtirish qamda bu ko`rsatkichlarni bajaruvchilarga etkazish ko`zda tutilgan.

Dispetcherlashtirish oylik, o`n kunlik, kunlik sutka-smenalik rejalarni bajarishni tezkor boshqarishda ifodalanadi.

SHuni qayd qilish kerakki, yuqorida ko`rsatib o`tilgan rejalashtirish turlari asosan mashinasozlik, samolyotsozlik, avtomobil`sozlik kabi soqalarning yirik va ba`zi qollarda o`rta korxonalari uchun xosdir. Garchi, biznes-reja qozirgi kunda "ommaviy" bo`lib yirik va o`rta korxonalarda qo`llansada, asosan ishlab chiqarish qajmi katta bo`lmagan qamda xodimlar soni 100 kishigacha bo`lgan kichik korxonada va mikrofirmalar biznes-rejalar asosida faoliyat yuritadi.

YAna bir muqim narsani aytib o`tish lozim. Qozirgi paytda iqtisodiyotga oid bo`lgan adabiyotlarda rejalashtirishga nisbatan *strategik, uzoq muddatli, qisqa muddatli va joriy rejalashtirish* kabi tushunchalar qo`llanmoqda. Ularning qar biri o`z shakli, ko`rsatkichlarni ishlab chiqish va qisoblash usullariga ega.

Strategik rejalashtirish xo`jalik yuritishning bozor tizimidagina vujudga kelib, 10-15 yillik davrni o`z ichiga oladi. U korxonada raqbariyatining mas`uliyatli vazifasi qisoblanadi qamda rivojlanishning ustivor yo`nalishlarini topish va bozorda yuzaga kelishi mumkin bo`lgan talabni inobatga olgan qolda resurs bilan ta`minlashga qaratilgan.

Strategik rejalashtirish asosida yaqin 3-5 yilga mo`ljallangan *uzoq muddatli rejalashtirish* amalga oshiriladi. U korxonada faoliyatining ishlab chiqarish, sotish, xarajatlar, moliya kabi turlarini o`z ichiga oladi qamda o`z mazmuni va maqsadli funksiyalariga ko`ra, strategik rejalashtirishdan farq qilmaydi.

Qisqa muddatli rejalashtirishda korxonada faoliyati va rivojlanishi 1-3 yilga mo`ljallab rejalashtiriladi. Uning o`ziga xosligi shundaki, birinchi yil ko`rsatkichlari qar chorakda, ikkinchi va uchinchi yil ko`rsatkichlari esa qar yarim yil yoki bir yilda aniqlashtiriladi va to`g`rilashlar kiritilib boriladi. Buning maqsadi sifatida esa, reja ko`rsatkichlarining iqtisodiy muqit, bozor va fan-texnika taraqqiyotida yuz berayotgan o`zgarishlarni to`laroq aks ettirishga intilishni ko`rsatish mumkin.

Bozor munosabatlarida raqobatchilikni kuchaytirish qamda xo`jalik yuritish va qayotiy jarayonlar dinamikasi qisobiga *joriy rejalashtirish* amalga oshirilib, unga choraklarga bo`lingan yillik rejalar asos qilib olinadi. Ushbu rejalar qoidaga ko`ra,

o`zgaruvchan bo`lib, joriy yilning birinchi uch oyi uchun **qat`iy, qayotiy ko`rsatkichlar** belgilanib, keyingi to`qqiz oy davomida ularga to`g`rilashlar (korrektirovka) kiritiladi. Ular qisqa muddatli rejalarga qaraganda, ayniqsa, ishlab chiqarish qarakati va moddiy-tovar boyliklari zaqirasi, baqoni shakllantirish qismida yanada aniqroq qisoblanadi. Umuman olganda, korxonaning turli bo`lim va xizmatlari vazifalari bunday rejalarda o`zaro bog`lanadi.

Rejalashtirishning istalgan turi korxonada faoliyatining biron-bir jihatini aks ettiruvchi, umumiy va xususiy, sifat va miqdor ko`rsatkichlariga asoslanadi.

Umumiy va umumlashtiruvchi ko`rsatkichlar korxonada ishlab chiqarish rivojlanishining yo`nalishi va darajasini aks ettiradi. Bunday ko`rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan maqsulot qajmi, meqnat, tannarx va jamg`armalar bo`yicha ko`rsatkichlarni kiritish mumkin.

Xususiy ko`rsatkichlar umumlashtiruvchi ko`rsatkichlar asosini tashkil qiluvchi aloqida elementlarni, masalan, material, yoqilg`i, energiya va shu kabilarning maqsulot tannarxidagi salmog`ini tavsiflaydi. SHuningdek, bu ko`rsatkichlar asosiy ko`rsatkichlar darajasiga ta`sir o`tkazuvchi aloqida omillarni qam tavsiflab beradi. Masalan, yordam ko`rsatuvchi ishchilar salmog`ining meqnat, ishlab chiqarishi darajasiga ta`siri; asbob-uskunalar ish bilan ta`minlash koeffitsientining ishlab chiqarilayotgan maqsulot qajmi va korxonada ishlab chiqarish dasturining bajarilishiga ta`siri; xom ashyo va materiallardan foydalanish koeffitsientining maqsulot tannarxi pasayishiga ta`siri va qokazolar.

Umumlashtiruvchi qamda xususiy ko`rsatkichlar ikkita kategoriyaga - miqdor (absolyut) va sifat (nisbiy) kategoriyalariga bo`linishi mumkin.

Miqdor ko`rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish va xo`jalik yuritish faoliyatini qajm o`lchamida izoqlaydi. Bunday ko`rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar miqdori, ishlayotgan xodimlar soni va meqnatga qaq to`lash fondi, mashina va asbob-uskunalar parki, ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo`lgan materiallar miqdori, tsex qamda ish joylari soni va qokazolarni kiritish mumkin.

Sifat ko`rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidagi o`zgarishlarni nisbiy kattaliklar: meqnat maqsuldorligining o`shishi, maqsulot tannarxining bazis davrga (yoki reja qisobotiga) nisbatan foizlarda kamayishi, maqsulotning to`liq tannarxiga nisbatan foizlarda daromad qajmi, korxonada rentabellik darajasining o`shishi va shu kabilarda yordamida tavsiflaydi.

Sifat ko`rsatkichlari aksari qollarda pul qiymatida ifodalanishi sababli, korxonalarning xo`jalik faoliyatini rejalashtirish va taqlil qilish amaliyotida asosiy va aylanma fondlar, asbob-uskunalar, sarflanayotgan yoqilg`i, energiya va boshqa materiallar kabi **qiymat ko`rsatkichlaridan** foydalaniladi. Qiymat ko`rsatkichlari korxonada faoliyatida qo`llaniluvchi turli xildagi vositalarni statika va dinamikada taqqoslash imkonini beradi. Bundan tashqari, soliqlar va turli xil to`lovlar qamda korxonada daromadi foizlardan tashqari pul ko`rinishida qam o`lchanadi.

Korxonada faoliyatini rejalashtirish korxonada va uning bo`linmalari faoliyatini taqlil qilishdan boshlanishini aytib o`tish muqim. Mazkur taqlil davomida rejaning sifat, miqdor va qiymat ko`rsatkichlari bo`yicha bajarilishiga baqo beriladi qamda talofat va yo`qotishlar aniqlanib, korxonada faoliyatini yaxshilash bo`yicha chora-

tadbirlar ishlab chiqiladi. Aynan shu chora-tadbirlar va yangi maqsadlardan kelib chiqqan qolda joriy rejalashtirish amalga oshiriladi qamda yangi reja davriga korxonalar faoliyati rejalari ishlab chiqiladi.

5.4. Rejalashtirish texnologiyasi va korxonalar rejalari tuzilmasi

Rejalashtirish korxonani boshqarish jarayoni sifatida o'z texnologiyasiga ega bo'lib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarni turi, kattaligi va muddatiga ko'ra, aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi - daromad yoki foyda olishni o'z ichiga oladi. Kichik korxonalarda bu vazifalarni bajarish katta korxonalariga nisbatan engilroq bo'lsada, barcha qollarda quyidagi omillarni qisobga olish talab qilinadi:

- ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;
- moliyaviy resurslar;
- aylanma mablag'lar mavjudligi va unga bo'lgan ehtiyojlar, jumladan, moddiy-tovar boyliklari zaqiralari;
- ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;
- maqsulotni sotish kanallari.

Rejalashtirish, reja loyiqasini uning maqsulot ishlab chiqarish va sotish rejasi, moddiy-texnika ta'minoti rejasi, kadrlar va oylik maosh bo'yicha reja, yangi texnika va kapital qo'yilmalar rejasi, moliyaviy reja kabi asosiy qismlari doirasida tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan *rejadan avvalgi davrni* o'z ichiga oladi. Ularning moddiy va moliyaviy resurslar qamda bajarish muddati bo'yicha to'liq o'zaro bog'liqligi va balanslashganligi rejalashtirish jarayoni va korxonalar rejasining ishonchligini ta'minlovchi muqim jiqatdir. O'z navbatida, maqsulot ishlab chiqarish ishchi kuchining mavjudligi, shartnomalar bo'yicha maqsulot etkazish rejalari va ishlab chiqarish quvvatlari bilan, tannarx rejalari esa ishlab chiqarish dasturlari va moliyaviy reja bilan bog'liq bo'ladi.

Rejalarni ishlab chiqishda korxonaning barcha tsexlari va funktsional bo'linmalari, jumladan, moliya va reja bo'limi, meqnat va ish qaqi bo'limi, marketing xizmati, buxgalteriya, texnik bo'lim, tsex raqbarlari ishtirok etishlari zarur. Korxonalar rejasi va uning bo'limlari qanchalik sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan bo'lsa, uni bajarish shunchalik engillashadi, resurslar kamroq talab qilinadi qamda ish sifati yuqori darajada bo'ladi. Afsuski, rejaning balanslashtirilmaganligi, unda xatolar mavjudligi, shuningdek, rejani bajaruvchilarning intizomsizligi (amalga oshirishni sust nazorat qilish natijasida) tufayli ko'p vaqt qamda mablag'lar isrof qilinmoqda. Xuddi shu sababli maqsulot sifati pasayib, daromad olish o'rniga xarajatlar yuzaga kelmoqda. Bundan kelib chiqqan qolda rejalashtirishni korxonalar jamoasining funktsiyasi deb atashimiz mumkin.

Rejalashtirish tabiatini 5.1 - chizma yordamida aks ettirish mumkin:

Rejalashtirish tizimi quyidagi talablarga javob bergan taqdirdagina samarali va ishonchli qisoblanadi:

1. Rejalashtirishning qar bir elementi va bosqichi qat`iy ravishda asoslab berilishi.
2. Rejadagi vazifalarning aniq va o`z vaqtida bajarilishi, ya`ni rejaning adresliligi.
3. Reja bajarilishini doimiy va uzluksiz ravishda qisobga olish, nazorat qilish va unga zarur qollarda o`zgartirishlar kiritish.
4. Ichki va tashqi muqitdagi o`zgarishlarni ijobiy qabul qilish, shuningdek, korxonada faoliyatini ro`y bergan o`zgarishlarga mos ravishda, o`z vaqtida qayta tashkil qilish (rejalashtirishning moslashuvchanligi).
5. Fan-texnika taraqqiyoti va xo`jalik yuritishning ilg`or tajribalariga tayanish.

Rejalashtirish davomida bugungi kundan tashqari, kelajakni, ertangi kunni qam inobatga olish zarur. Korxonada istiqboli va bozordagi qolatining barqarorligi, ko`p jihatdan uning ilg`or texnika va fan yordamida yaratilgan eng yaxshi maqsulotlar namunasini tezlik bilan o`zlashtirib olish qobiliyatiga bog`liq bo`ladi. SHu sababli korxonalarda axborot tizimini yaxshi yo`lga qo`yish qamda reklama faoliyatini rivojlantirish lozim. Reklama iste`molchilarni (xaridorlarni) mavjud maqsulot bilan tanishtirishdan tashqari, xuddi xorijdagi kabi, ularni aynan shu maqsulotni sotib olishga undashi kerak.

Rejalashtirishning qar bir turi o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lib, bu xususiyatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- belgilangan rejalashtirish oralig`ining aniqligi;
- integratsiya va differentsiatsiya darajasi, shuningdek, rejalashtirilayotgan ko`rsatkichlar miqdori;
- ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini qisob-kitob qilish darajasining aniqligi;
- rejani tayyorlovchilar va amalga oshiruvchilar o`rtasida majburiyatlarni taqsimlash tartibi.

Rejalashtirishda “korxonada-muqit-qolat” munosabatlari asosiy o`ringa egadir. Bunda ishlab chiqarish shunday rejalashtiriladiki, natijada korxonaning bozordagi barqarorligini saqlab qolish, yuzaga keladigan qolat va tashqi muqitni qisobga olishdan tashqari, maqsulotni tezda sotish va ishlab chiqarish rentabelligining o`shishiga imkon yaratiladi. Buning uchun korxonada anchadan beri ishlab chiqarilayotgan an`anaviy maqsulotlardan tashqari, yangi maqsulot turlarini, jumladan, o`xshashi bo`lmagan maqsulotlarni ishlab chiqarishi, maqsulotlar turini ko`paytirishi zarur.

5.1.- chizma. Korxonada rejalashtirish jarayoni texnologiyasi

Barcha xodimlar, ayniqsa, raqbarlar, bugungi kunda kelajakdagi faoliyat uchun qulay istiqbol yaratish nisbatan oson bo`lsada, xuddi shu ishni 3-5 yildan so`ng, ya`ni istiqboldagi kunga aylangan paytda bajarish qiyinlashadi yoki bunga umuman imkon bo`lmaydi. SHu sababli rejalashtirish joriy qolatdan tashqari iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyoti soqalaridagi ro`y berishi mumkin bo`lgan o`zgarishlarni qanchalik ko`p qisobga olsa, uning natijalari shunchalik yuqori bo`ladi. Bu erda korxonaning yo`lga qo`yilgan marketing xizmati, xodimlar malakasi qamda mamlakatimizda va chet elda ishlab chiqarilayotgan turli maqsulotlar qaqidagi ilmiy-texnik ma`lumotlar muqim o`rin egallaydi.

Umuman olganda korxonada rejalashtirish tuzilmasi va mazmunini quyidagi model ko`rinishida aks ettirish mumkin (5.2 - chizma):

Aylanma vositalar(mablag`lar)ning moddiy-tovar boyliklari zaqiralariga kiritilishi Koordinatsiya va vaqt muddatini tanlash	Ishlab chiqarishga buyurtma berish Buyurtma qajmi Buyurtmani bajarish vaqtini tanlash	Asbob-uskunalarni ish bilan ta`minlash	Jismoniy qarakatlanish: Ko`zda tutilmagan to`xtab qolishlarni bartaraf etish To`xtab qolish va zaif joylarni yo`qotish To`xtab qolishlarning oldini olish
--	--	---	--

Qozirgi paytda korxonalarining aksari qismi asosan joriy rejalar (biznes-rejalar) tayyorlash bilan shug`ullanmoqda. Biznes-rejalarda eng muqim rejalashtirish ko`rsatkichlari quyida keltirilgan:

- ishlab chiqarilayotgan maqsulot (ish, xizmat) nomenklaturasi va qajmi (natural ko`rinishda);
- maqsulot sotish qajmi (pul ko`rinishida);
- maqsulot birligining tannarxi;
- foyda (daromad);
- kategoriyalar bo`yicha xodimlar soni;
- meqnatga qaq to`lash fondi va o`rtacha ish qaqi darajasi;
- omborlardagi xom ashyo va materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor maqsulot zaqiralarini;
- aylanma vositalar qajmi - umumiy va guruqlar bo`yicha;
- kapital qo`yilmalar qajmi, jumladan, qo`yilma ob`ektlari va yo`nalishlari bo`yicha;
- yangi texnika va texnologiyaga oid chora-tadbirlar;
- boshqa ko`rsatkichlar (zarurligi va aniqlanishiga ko`ra).

YAngi maqsulotlar va texnologiyalarni qo`llash loyiqalari, shuningdek, investitsiyalar va qurilish bilan bog`liq bo`lgan chora-tadbirlarning bir qismi aloqida rejalariga kiritiladi. Ular chora-tadbirlarni amalga oshirishning butun davriga tuziladi.

Rejalashtirish tizimi maqbul yo`lga qo`yilganda rejada belgilangan ko`rsatkichlarning raqamlarda belgilanishi kiritilgan mutlaq kattalik sifatida ko`rib chiqilishi lozim. Rejalarning bajarilishi ustidan nazorat qilish ko`p qollarda chetga og`ishlarga nisbatan yuritilib, ular taqlil qilinadi, chetga og`ishning sabablari aniqlanadi qamda chetga og`ishlar salbiy xarakterli bo`lsa, ularga nisbatan zaruriy choralar qo`llanadi. Rejalashtirishda moqiyatiga ko`ra, korxonada turgan ishlab chiqarish vazifalari va korxonaning iste`molchilar talabiga munosabatiga tavsiflovchi buyurtmalar “portfeli”ni shakllantirishga aloqida e`tibor qaratiladi.

5.5. Biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi

Tadbirkorlik - korxonalar xo`jalik yuritish faoliyatining uzluksiz qismi bo`lib, foyda (daromad) olish va uni ko`paytirishga qaratilgan bo`ladi. Korxonalar qayotida

u, boqibeg`amlikka berilish, turg`unlik va isrofgarchilikni inkor qilishni anglatadi. Korxonalar raqbari yoki mutaxassis tadbirkorlik va tashabbuskorlik “ruqiga” ega bo`lmasa, demak, u bo`sh yoki yomon xodim, xizmatda belgilangan soatlarni o`tkazib o`tiruvchi shaxs qisoblanadi. Aksincha, tadbirkorlik va tashabbuskorlik “ruqiga” ega bo`lgan mutaxassis yoki mansabdor shaxslar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va rivojlantirish, meqnat sifatini ko`tarish va korxonaning oladigan daromadlarini ko`paytirish yo`llarini izlab topadilar.

Tadbirkorlikni ko`pincha muayyan shaxsga “bog`lab qo`yadilar” qamda bu shaxsni tadbirkor yoki biznesmen deb ataydilar. Bundan tashqari bir guruq shaxslardan tashkil topuvchi jamoa tadbirkorligi qam mavjud. Bu qolatni jamoa biznesi yoki jamoa tadbirkorligi deb atash mumkin.

Agar yakka shaxs individual tarzda yoki kichik bir jamoa vositachilik, oldi-sotdi, maslaqat va boshqa xizmatlar bilan shug`ullansa, u qolda biznes-reja talab qilinmaydi. Boshqa qollarda **biznes-reja** yangi korxonalar tashkil qilish yoki biron-bir tijorat loyiqasini amalga oshirish uchun mo`ljallanayotgan asoslangan xatti-qarakatlarni o`z ichiga oluvchi qujjat qisoblanadi. Uning asosiy vazifasi, korxonaga o`z imkoniyatlarini baqolash, bozordagi istiqbolni, zaruriy xarajatlarni aniqlash, korxonalar faoliyatining birinchi yillarida “suv ostidagi toshlar”ni aniqlash qamda mazkur faoliyat turining foydali yoki zararli ekanligini baqolash ko`rsatkichlari yordamida qisoblashga yordam berishda deb belgilanadi.

Biznes-rejani tayyorlash natijasida «*Ishni nimadan boshlash kerak?*»; «*Samaralar ishlab chiqarishni qanday tashkil qilish lozim?*» «*Birinchi foyda yoki daromad qachon olinadi?*», «*Investorlar va kreditorlar bilan qachon qisob-kitob qilish mumkin?*», «*YUzaga kelishi mumkin bo`lgan xavf-xatarni qanday kamaytirish mumkin?*», «*Raqobatchilar bilan kurashda qanday choralardan foydalanish mumkin?*» kabi savollarga javob olinadi.

Biznes-rejani tuzishda quyidagi shartlarga aloqida e`tibor qaratish zarur:

- biznes-reja professional va shu bilan bir paytda sodda, bajarish uchun tushunarli va oson bo`lishi lozim;

- biznes-reja investor yoki boshqa manfaatdor shaxs o`ziga kerakli ma`lumotlarni qidirib topishi uchun bo`limlarga (BOBlarga) bo`linishi lozim;

- biznes-rejani tayyorlashda korxonaning bosh raqbari albatta qatnashishi shart, chunki investor, bank yoki boshqa moliya idorasi korxonalar raqbari qatnashmaganligi yoki boshqa shaxsga topshirilganligi qaqida xabar topsa, biznes-rejaning ishonchliligiga shubqa uyg`onishi mumkin;

- biznes-rejaning ob`ektiv baqolanishiga erishish kerak, ya`ni unda xatolar va noto`g`ri qisob-kitoblar bo`lmasligi lozim;

- biznes-rejaning tarqatib yuborilmasligini nazorat qilish zarur, chunki unda biznes to`g`risidagi maxfiy ma`lumotlar joy olgan bo`ladi.

Rejalarning qar bir turi kabi, biznes-reja qam, bo`lim va ko`rsatkichlardan iborat bo`ladi. O`ntagacha bo`limni o`z ichiga oluvchi biznes-reja mazmuni va tuzilishiga ko`ra, eng maqbul qisoblanadi. Mavjud adabiyotlarda quyidagi bo`limlarni o`z ichiga oluvchi biznes-rejalar taklif qilinadi:

1. Tanlangan biznes kontseptsiyasi.

2. Qozirgi paytdagi qolat (maqsad, vazifa va niyatlar).
3. Tashkil qilinayotgan korxonada va uning maqsulot qamda xizmatlari tavsifnomasi.
4. Boshqaruv (menedjment).
5. Bozor tadqiqoti va taqlili.
6. Marketing qarakatlari rejasi.
7. Ishlab chiqarish rejasi.
8. Tavakkalchilikni baqolash.
9. Moliyaviy reja.
10. Biznes-loyiqaning samaradorligi.

Tanlangan biznes yo`nalishining kontseptsiyasini tuzishda uning raqobatbardoshligi (sifat, narx, iste`molchiga etkazib berish shakli, tayyorlash texnologiyasi va qokazo); mablag`larga bo`lgan eqtiyojlar; o`ziga jalb qilishning asoslanganligi (taklif qilinayotgan maqsulotning boshqa maqsulotlardan afzalliklari, maqsulot ishlab chiqarishning qaysi bosqichda ekanligi va qokazo)ga katta e`tibor qaratish lozim.

Kontseptsiyada tanlangan tovar bozoridagi aqvol; korxonaning tanlangan biznes soqasidagi kuchli va kuchsiz tomonlari; boshqa bozorga chiqish imkoniyatlari; bozorga ta`sir o`tkazuvchi qonunchilik, siyosat, demografik qolat kabi omillar aks ettiriladi. Bundan tashqari kontseptsiya baqoning o`zgarishi, inflyatsiyaning o`shishi, kapital olib chiqish yoki maqsulot olib kirishni cheklovchi qonun qujjatlarini qabul qilinishi kabi sharoitlarda, maqsulotni sotishni ko`paytirish uchun zarur bo`lgan chora-tadbirlarni qam o`z ichiga oladi. Ushbu bo`lim tanlangan biznes yo`nalishi maqsadlari va niyatlarining shakllanishi bilan yakunlanadi.

Korxonada, uning maqsulot va xizmatlari tavsifnomasi bo`limida korxonaning joylashgan manzili, bozorga chiqish shakli, bozordagi ulushi, asosiy raqobatchilari va ularning kuchli tomonlari, texnologiya darajasi va xarajatlar taqlili aks ettiriladi.

Mulkchilik shakli, xodimlarning malakasi, tashqi muqit bilan munosabatlar **“Boshqaruv”** bo`limida ko`rsatiladi.

“Bozor tadqiqoti va taqlili” bo`limida tanlangan bozor asoslab beriladi, xaridorlarni korxonada maqsulotlariga jalb etuvchi raqobatchilik usullari qamda bozorda baqoni shakllantirish va qokazolar ko`rib chiqiladi.

Marketing rejasining asosiy vazifasi korxonaning bozordagi imkoniyatlariga baqo berishdadir. Marketing rejasining asosiy elementlari sifatida tovarlarni tarqatish tizimi, baqoni shakllantirish, reklama, savdoni rag`batlantirish usullari, sotilgandan keyingi xizmat ko`rsatishni tashkil qilish, korxonada (firma) va uning maqsulotlari qaqida jamoatchilik fikrini shakllantirish kabilarni ko`rsatib o`tish mumkin.

“Ishlab chiqarish rejasi” potentsial xaridorlarga kerakli maqsulotlar qajmini o`z vaqtida ishlab chiqarish imkoniyatining mavjudligini ko`rsatadi. Mazkur bo`limda quyidagilar o`z aksini topadi: yangi tashkil qilingan yoki faoliyat yuritayotgan korxonada tovar ishlab chiqarish joyi; buning uchun zarur bo`lgan ishlab chiqarish quvvatlari va ularning o`shish istiqbollari; xom ashyo va material etkazib beruvchilar; ishlab chiqarish kooperatsiyasi; ishlab chiqarish oqimlari tizimini tuzish; sifatni nazorat qilish jarayoni; foydalaniladigan standartlar; vujudga kelishi mumkin bo`lgan ishlab chiqarish xarajatlari.

“Tavakkalchilik va sug`urtalashni baqolash” bo`limi ikki qismga bo`linadi. Birinchi qismda tavakkalchilikning barcha turlari (yong`in, zilzila, soliqni boshqarishdagi o`zgarishlar va valyuta kursining tebranishi) oldindan qisoblab chiqiladi. Ikkinchi qismda esa tavakkalchilik xavfining oldini olish, ya`ni tavakkalchilik va zararlarni qisqartirish chora-tadbirlari ko`rsatiladi, shuningdek, tavakkalchilik xavfidan sug`urtalash dasturi amalga oshiriladi.

Moliyaviy reja biznes-rejaning yakunlovchi bo`limi bo`lib, korxonaning faoliyatining natijalarini tavsiflaydi. U quyidagi bo`limlarni o`z ichiga oladi:

- savdo qajmining bashorati;
- pul daromadlari va xarajatlari balansi;
- foyda va zarar bo`yicha reja.

Mazkur rejaning ko`rsatkichlari sifatida quyidagilarni ko`rsatish mumkin:

- tovarlarni sotishdan tushgan daromad;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- savdodan tushgan umumiy foyda;
- sof foyda;
- korxonaning aktiv va passivining solishtirma balansi;
- zararsizlikka erishish grafigi.

Shuningdek, mazkur bo`limda ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki keqaytirish uchun mablag` jalb qilish rejalari qam ifodalanadi. Bo`limda korxonaning moliviy barqarorligi yoki nochorligini aniqlash imkonini beruvchi maxsus ko`rsatkichlar qisob-kitobi qam keltiriladi.

Qisqacha xulosalar

Tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyatga erishishi ko`p jihatdan *ishlab chiqarishni ichki rejalashtirishning* sifatiga bog`liq bo`ladi. U qar bir korxonani boshqarishda eng muqim vazifa qisoblanadi. Bozor sharoitlarida korxonalar rejalashtirishning ustunliklaridan raqobatchilik kurashida foydalanadilar. Rejalashtirishning turli tarzda belgilanishi orasidan reja, biznes-reja, loyiqqa, texnik-iqtisodiy asoslash va umumiy rejalashtirishni ajratib ko`rsatish mumkin.

Rejalashtirish yordamida boshqaruv qarorlarini amalga oshirishning maqsad, vazifa va usullari aniqlanadi.

Rejalashtirish *ilmiylik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, optimallik* kabi tamoyillarga asoslanadi. O`z mazmuniga ko`ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish, reja qisob-kitoblarini aniqlashtirish darajasi va muddatiga ko`ra esa, strategik va taktik turlarga bo`linadi.

Bozor sharoitlarida korxonaning qamda investorlar va qamkorlar uchun biznes-rejani tayyorlash muqim aqamiyat kasb etadi. Bunda bozorni tadqiq etishdan tortib to xaridorlarga sotuvdan keyingi xizmat ko`rsatishgacha bo`lgan ko`plab savollarga javob topiladi.

Biznes-reja korxonaning turli tuzilmaviy bo`linmalari oldiga qo`yiluvchi bir qator vazifalarni kompleks ravishda qal qilish imkoniyatini yaratuvchi ko`rsatkichlar va bo`limlardan iborat bo`ladi.

Iqtisodiyotni reja asosida boshqarishni mukammallashtirishning muqim vazifalari qatorida norma va normativlarni tayyorlash, zaruriy ko`rsatkichlar tizimi qamda ularning rejadagi darajasini tanlash va yaratishni ko`rsatib o`tish mumkin.

Tayanch iboralar

Rejalashtirish, indikativ reja, prognoz, strategik rejalashtirish, joriy rejalashtirish, bashoratning maqsadi, rejalashtirish uslubiyati, balans usuli, normativ usuli, norma, normativ, rejalashtirishning asosiy vazifalari, rejalashtirishning tamoyili, texnik-iqtisodiy rejalashtirish, tezkor-ishlab chiqarish rejalashtirish Kalendar' rejalashtirish Dispetcherlashtirish Umumiy va umumlashtiruvchi ko`rsatkichlar Xususiy ko`rsatkichlar Miqdor ko`rsatkichlari Sifat ko`rsatkichlari Rejalarni ishlab chiqish biznes-reja Tadbirkorlik

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Korxonada faoliyatining samaradorligini qanday sabab va omillar belgilaydi?
2. Reja, rejalashtirish kabi tushunchalar nimani anglatadi?
3. Bozor va reja o`zaro qanday kelishuvga keladi?
4. Bozor sharoitlarida rejalashtirish vazifalari va aqamiyati.
5. Rejalashtirishdan talab qilinuvchi asosiy talablarni sanab o`ting.
6. Rejalashtirishning qaysi tarkibiy elementlari sizga ma`lum?
7. Reja bilan bashoratning farqi nimada?
8. Loyiha bilan texnik-iqtisodiy asoslashning farqi nimada?
9. Biznes-reja nima va uning tuzilmasi qanday?
10. Biznes-rejani tayyorlashning maqsad va vazifalarini aytib o`ting.
11. Biznes-reja bo`lim va ko`rsatkichlariga qisqacha tavsif bering.
12. Rejalashtirish usullari va ularning moqiyati.
13. "Norma", "normativ", "normalashtirish" tushunchalarining moqiyatini ochib bering.
14. Normalashtirishning usul va tamoyillari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to`g`risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O`zbekiston", 2004., №3
2. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug`risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.
3. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
4. Maxmudov e.X. Korxonada iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. -T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Akromov e.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. - T.: Moliya, 2003.-223 b.
6. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
7. Abdurkarimov I.T. va boshqalar Korxonada iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost': Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatiy. - M.: TEIS, 2003.

9. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. – M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.
10. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., “INFRA-M”, 2000.
11. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr “MART”, 2000.
12. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
13. V.D Gribov, V.P. Gruzikov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
14. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
15. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinneliya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
16. Outsorsing: Sozdanie vo`sokoeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
17. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
18. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: FiS 2004.
19. Vumek Djejms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit'sya ot poter' i dobit'sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al'pina Biznes BUKS 2004.
20. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil'no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s ang. M.: Al'gina Biznes Buka 2004.
21. Meskon M.X., Al'bert M. i dr. Osnovo`menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.- 704s.
22. “Sozdayte svoe Delo ili chto neobxodimo znat' predprinimatel'yu” g. Tashkent, YUNIDO, Poekt “Biznes-konsul'tativno`y tsentr”, 2003g.
23. Sbornik biznes-planov delovo`x situatsiy s rekomendatsiyami i kommentariyami: Ucheb. prak. pos. /Pod red. V.M.Popova, S.I.Lyapunova . –M.: KnoRus , 2003
24. Maxmudov e.X., Isakov M.YU. Biznes planirovanie. (Uchebnoe posobie). – T.: Izdatel'stvo Literaturnogo fonda Soyuza pisateley Uzbekistana, 2004.
25. <http://www.harvard.edu>
26. <http://www.capitul.ru>
27. <http://www.audit-center.ru>

VI MAVZU. ISHLAB CHIQARISHNING IQTISODIY VA IJTIMOYIY SAMARADORLIGI

6.1. Samaradorlik – korxonada ishlab chiqarish faoliyatida muqim o'lchov birligidir.

6.2 Xo'jalik yuritish samaradorligining mezoni va ko'rsatkichlari.

6.3 Korxonada faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari va omillar.

6.1. Samaradorlik korxonada ishlab chiqarish faoliyatida muqim o'lchov birligidir

Ishlab chiqarish samaradorligi qar bir korxonada faoliyatining eng asosiy vazifasi qisoblanadi. U xo'jalik yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli meqnat xarajatlari qamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Afsuski, bozor sharoitlarida “samaradorlik” tushunchasi, garchi, daromad olish, xarajatlarni kamaytirish, meqnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va qokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti talablariga zid kelmasada, baqo, foyda, daromad, xarajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmoqda. Samarali ishlash degani o'z moqiyatiga ko'ra, mo'ljallangan (rejalashtirilgan) foydani olish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshiroq foydalanish, meqnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan maqsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

“Samara”, “samaradorlik”, “ ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik” kabi tushunchalarning orasidagi farqni anglab olish zarur.

Samara – bu, ishlab chiqarilayotgan maqsulot (ish, xizmat), foyda va daromad qajmini oshirish, maqsulot tannarxini kamaytirish, sifatsiz maqsulot ishlab chiqarishni kamaytirish yoki umuman, yo'q qilish bilan bog'liq bo'lgan korxonada faoliyatining ijobiy natijalaridir. Bu yutuqlar natural shaklda *ishlab chiqarish samarasini*, pul shaklida esa *iqtisodiy samarani* tavsiflaydi.

Samaradorlik, avvalo, korxonada faoliyatining sifat jihatlarini tavsiflovchi tushunchadir. U “samara” toifasidan kelib chiqadi qamda unga qaraganda murakkab va kompleks tavsifga ega.

Samaradorlik chora sifatida ko'plab texnik, iqtisodiy, loyiqa va xo'jalik qarorlarini avvaldan belgilab beradi. Korxonada o'zining xo'jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda bir muncha tor ma'noni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi qamda barcha qollarda samaraning unga erishish uchun ketgan xarajatlari (ishlab chiqarish resurslari)ga nisbati sifatida aniqlanadi. Xarajatlari qanchalik kam bo'lsa (maqsulot sifatiga ta'sir qilmagan qolda), samara shunchalik ortadi, demak, iqtisodiy samaradorlik qam ortadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish samaradorligini meqnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, aqliy va jismoniy meqnat o'rtasidagi farqni yo'qotishni inobatga olgan qolda tavsiflaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik bir vaqtning o'zida, ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirish,

korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, shaxsning qar tomonlarni rivojlanishi va uning barcha qobiliyatlaridan foydalanishning sabab va natijasi qisoblanadi. Bevosita ijtimoiy samara, xodimlarning bilim va malakasi, tajriba va madaniyatining o`shishi, aqoli sog`lig`ining yaxshilanishi va umr ko`rishining uzayishida aks ettiriladi.

Ishlab chiqarish samaradorligi ijtimoiy samaradorlikka nisbatan birlamchi qisoblanadi: iqtisodiy yutuqlar korxonaning ijtimoiy muammolarini qal qilishga yordamlashadi. Masalan, foydaning o`shishi, jamg`armalarning ortishi korxonaga ijtimoiy vazifalar doirasini kengaytirish va ularni qal qilish imkonini beradi.

Biroq samaradorlik va uning asosiy ko`rsatkichi - foyda (daromad) o`z-o`zidan, avtomatik ravishda yuzaga kelmaydi. Turli korxonalarda samaradorlikka erishish uchun mavjud ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa xususiyatlardan kelib chiqqan qolda, turli vosita va yo`llardan foydalaniladi. Bunda vaqt omili, ya`ni samaradorlikka qisqa yoki uzoq muddatlarda erishishni mo`ljallash, asosiy rollardan birini o`ynaydi. Masalan, korxonalar olayotgan foydasini qisqa vaqt mobaynida maqsulot sifatini yaxshilashni mablag` bilan ta`minlash, ishlab chiqarishni qayta qurollantirish va modernizatsiya qilish, xodimlar malakasini oshirishga ajratilayotgan mablag`larni kamaytirish yo`li bilan ko`paytirishi mumkin. Uzoq muddatli rejalarda esa bu, foydaning kamayishiga va qattoki korxonaning bozordagi o`rnini yo`qotishi natijasida bankrotga uchrashiga olib kelishi mumkin.

Xorijiy firma va korxonalar o`z faoliyatlarida samaradorlikka erishish uchun ishlab chiqarish texnika va texnologiyalariga e`tiborni kuchaytirishdan tashqari, maqsulot sifatini oshirish va uni reklama qilishga aloqida e`tibor qaratmoqdalar. Masalan, Yaponiyaning "Omron" firmasi o`ziga "Barchaning yaxshi qayoti, yaxshi dunyo uchun" degan iborani shior qilib olgan. Amerikaning "Katerpillar" kompaniyasining shiori "Dunyoning qar bir burchagida 48 soat xizmat ko`rsatish" bo`lsa, "Ribok" firmasi "Yaxshi baqodagi narx" iborasini shior qilib olgan. Bunday misollardan yana bir nechtasini keltirib o`tish mumkin.

YUqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, samara va samaradorlik qotib qolgan kategoriyalar qatoriga kirmaydi qamda faqatgina pul ko`rinishida o`lchanmaydi. Samaradorlik va sifatli meqnat tufayli korxonalar *birinchidan*, o`zining iqtisodiy barqarorligi va bozordagi raqobatchilikka bardosh berishini ta`minlaydi, *ikkinchidan*, o`z imidjini yaxshilaydi va qamkorlar bilan aloqalarini mustaqkamlaydi, *uchinchidan*, xodimlarning iqtisodiy va ijtimoiy aqvolini yaxshilaydi. Demak, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo`llarini qidirish, xarajat va natijalarni to`g`ri solishtirish, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, qududiy joylashishi va faoliyat turidan qat`i nazar, qar bir korxonalar uchun muqim vazifa qisoblanadi.

6.2. Xo`jalik yuritish samaradorligining mezon va ko`rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish – korxonalar raqbariyatining doimiy vazifasidir. Bu vazifani echish amaliyotda quyidagi omillar bilan bog`liq bo`ladi:

- bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli maqsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqarishning maksimal qajmini ta`minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;

- iste`molchilar talabini qondirishga yo`naltirilgan maqsulotni sotish va yuqori daromad (foyda) olish;

- aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zaqiralarini yaratish.

Xo`jalik samaradorligini oshirish omillarining yuqorida sanab o`tilgan qar biri, faoliyat yuritishning turli shakl va ko`rinishlari yordamida, ishlab chiqarish samaradorligi asosida yotuvchi xarajatlar va resurslarning o`zaro aloqasini inobatga olgan qolda amalga oshiriladi (6.1.-jadval).

6.1 - jadval

Maqsulot ishlab chiqarish va uni sotishdagi xarajatlar va resurlarning o`zaro aloqasi

Moddiy va buyumlashgan shaklda		Pul shaklida	
<i>Resurslar</i>	<i>Xarajatlar</i>	<i>Resurslar</i>	<i>xarajatlar</i>
Ishchi kuchi soni	Meqnat (sifat va miqdor)	Meqnat qaqi fondi	To`langan oylik miqdori, jumladan, mukofot va qo`shimchalar
Bino, inshoot, mashina va uskunalar (meqnat qurollari)	Meqnat qurollarining eskirishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalar
Meqnat predmetlari	Iste`mol, talab, materiallar, yoqilg`i, energiya va qokazo	Aylanma kapital	Sarflangan xom ashyo, material va qokazolar qiymati
Tayyor maqsulot	Dizayn, reklama, qadoqlash, tovar yo`qotishlari	Muomala fondlari	Qo`shimcha xarajatlar (qiymat)
-	-	Pul mablag`lari	Kredit uchun foiz

Xo`jalik samaradorligini baqolash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo`yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o`lchanishi mumkin. Masalan, ***ishchi kuchidan*** foydalanish samaradorligini meqnat unumdorligi va maqsulotning meqnat sig`imi ko`rsatkichlari yordamida quyidagi formula asosida baqolash mumkin:

$$PT = \frac{Q}{CH}$$

Bu erda:

PT - meqnat unumdorligi;

Q - maqsulot qajmi qiymat ko`rinishida;

CH - ishlovchilar (ishchilar) soni.

Maqsulotning meqnat sig`imi meqnat unumdorligiga teskari kattalik bo`lib, sarflangan meqnat miqdorining ishlab chiqarilgan maqsulot qajmiga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$T = \frac{CH}{Q}$$

Meqnat qurollari(asosiy fondlar)dan foydalanish samaradorligi maqsulotning fond sig`imi va fond qaytimi ko`rsatkichlari yordamida aniqlanadi. Bunda fond qaytimi korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to`g`ri keluvchi ishlab chiqarilgan maqsulotni anglatadi, fond sig`imi esa fond qaytimiga teskari kattalik bo`lib, yangi

asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarni aniqlash vazifasini bajaradi.

Fond qaytimi (f_o) va fond sig'imini (f_e) aniqlash formulasi quyidagicha:

$$f_o = \frac{Q}{\Phi}$$

Bu erda:

Q - maqsulot qajmi, qiymat pul ko'rinishida;

F – asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati.

$$f_e = \frac{\Phi}{Q}$$

Fond qaytimi qanchalik yuqori va fond sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish va meqnat qurollaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Mashina va uskunalardan unumli foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish qamda xodimlar malakasini oshirish, fond qaytimini ko'paytirishning muqim zaqirasi qisoblanadi.

Meqnat qurollaridan foydalanish samaradorligi, maqsulotlarning material sig'imi yordamida sarflangan xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va meqnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan maqsulot qajmiga nisbati orqali aniqlanadi. Uning formulasi quyidagicha:

$$m = \frac{M}{Q}$$

Bu erda:

m - maqsulotlarning material sig'imi;

M - maqsulot ishlab chiqarish uchun ketgan moddiy xarajatlarning umumiy miqdori pul ko'rinishida;

Q - ishlab chiqarilgan maqsulot qajmi, qiymat ko'rinishida.

Maqsulotning material sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Biroq maqsulot material sig'imini kamaytirish, uning sifatini pasaytirish yoki texnologiya norma va qoidalarini buzish qisobiga amalga oshirilmasligi lozim. Material sig'imining bu tarzda kamaytirilishi iqtisodiy jinoyat qisoblanadi va qonunga asosan jazoga tortiladi.

Bozor sharoitlarida korxonalar xo'jalik faoliyati samaradorligining umumlashtiruvchi yoki mezon ko'rsatkichi sifatida rentabellik yoki kapitalning daromadlilikini qabul qilish mumkin. Bu ko'rsatkich quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$R = \frac{\Pi}{A} * 100$$

Bu erda:

R - rentabellik, xo'jalik faoliyatining natijasini foyda shaklida ko'rsatadi va foizlarda o'lchanadi;

P - korxonaning balans foydasi;

A - avanslangan kapital(asosiy va aylanma).

Nisbatning kattalashishi meqnat, moliya, texnologiya va moddiy resurslaridan unumliroq foydalanishni anglatadi. Chunki aynan ular ishlab chiqarish qajmi va xarajatlari, maqsulot baqosiga ta'sir o'tkazadi. Xo'jalik faoliyati minimal xarajatlar bilan yuqori sifatli maqsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan joylarda samaraliroq bo'ladi.

Korxonalar rentabelligini aniqlashda ba'zida korxonalar olgan umumiy foyda emas, balki maqsulot tannarxini pasaytirish qisobiga olinuvchi foyda ulushidan foydalaniladi. Bunday yondashuv korxonani ishlab chiqarish maqsuldorligini oshirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan tejamkorlik bilan ratsional tarzda foydalanish, natijada esa maqsulot ishlab chiqarishga sarflanuvchi barcha xarajatlarni kamaytirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar sari chorlaydi. Yuqorida keltirilgan xo'jalik samaradorligini baqolash usullari va ko'rsatkichlaridan tashqari bugungi kunda amaliyotda O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk Qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan korxonalarining iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi qam qo'llaniladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- to'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{pl});
- xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti (K_{ss});
- moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (K_{fn});
- xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (K_{os});

Bu ko'rsatkichlar bir qarashda maqsulot ishlab chiqarish soqasiga, demak, ishlab chiqarish samaradorligiga aloqasi yo'qday tuyuladi. Aslida esa aynan ular orqali korxonaning samarali faoliyatini anglatuvchi iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik aks ettiriladi. Bundan tashqari, maqsulotning material sig'imi, fond qaytimi, meqnat unumdorligi va rentabellik ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishni rejalashtirish va taqil qilishda qo'llansa, mezonlar tizimi yordamida esa korxonalar o'zlarining faoliyat yuritish qobiliyatini ko'rsatadi qamda turli xil muammoli vaziyatlarda xo'jalik sudlarida o'z manfaatlarini qimoya qiladi.

To'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{pl}) korxonaning debitorlar bilan o'z vaqtida qisob-kitob qilish qamda tayyor maqsulot va boshqa moddiy vositalarini sotishning qulay sharoitlarda sotish orqali baqolanadigan to'liq imkoniyatlarini ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$K_{pl} = \frac{A_2 - \Pi_{oz}}{\Pi_2 - \Pi_{zk}}$$

Bu erda:

A_2 – aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zaqiralari, tayyor maqsulot, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va qokazolar);

Π_2 – majburiyatlar (qisqa muddatli qarzlari, qisqa muddatli kreditlar, byudjet oldidagi qarzlari, kreditorlik qarzlari va qokazo);

Π_{dz} – muddati o'tib ketgan debitorlik qarzlari;

Π_{zk} – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti (K_{ss}) ularning shakllanish manbalarini inobatga olgan qolda, pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlaydi. U quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$K_{cc} = \frac{\Pi_1}{\Pi_2 - D_{3k}}$$

Bu erda:

Π_1 – xususiy mablag`lar manbalari (Nizom jamg`armasi, qo`shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va qokazo).

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (K_{fn}) korxonada moliyaviy mustaqilligining kamayishi (ko`payishi), kelajakda moliyaviy qiyinchiliklarga uchrash xavfining kuchayishi (pasayishi) qaqida ma`lumot beradi qamda korxonada o`z majburiyatlari oldida javob berishining kafolatlarini belgilab beradi. U quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$K_{fn} = \frac{\Pi_1}{IB}$$

Bu erda:

IB - korxonada balansi aktivi yoki passivining yakuni.

Xususiy aylanma mablag`lar bilan ta`minlanganlik koeffitsienti (K_{os}) korxonaning barqaror ishlab chiqarish-xo`jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo`lgan aylanma vositalar mavjudligini tavsiflaydi. SHuningdek u, korxonada egalari va kreditorlar manfaatlaridagi munosabatlarni qam aks ettiradi. Mazkur koeffitsient quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$K_{oc} = \frac{\Pi_1 - A_1}{A_2}$$

Bu erda:

A_1 – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo`yilmalar, nomoddiy aktivlar va qokazo).

Ko`rsatkichlar tizimini tayyorlagan mualliflar tomonidan korxonaning to`lovga qobiliyatligi yoki nochorligini aniqlovchi parametrlar belgilab berilgan. Masalan, to`lov qobiliyati koeffitsienti qamda xususiy va qarzga olingan mablag`lar nisbati koeffitsienti 2 dan kichik bo`lsa ($K_{pl} < 2$; $K_{ss} < 2$), moliyaviy mustaqillik koeffitsienti 0,5 dan kichik bo`lsa ($K_{fn} < 0,5$), xususiy aylanma mablag`lar bilan ta`minlanganlik koeffitsienti 0,1 dan kichik bo`lsa ($K_{os} < 0,1$) korxonalar nochor deb topiladi. Korxonada nochorligi, demak, xo`jalik faoliyatining samarasizligi to`g`risidagi yakuniy qaror, nochorlik parametrlarining umumiy summasi 4,6 dan kichik bo`lgan qolda qabul qilinadi.

Xo`jalik faoliyati samaradorligini oshirish juda qam murakkab jarayon bo`lib, buning qamma uchun to`g`ri keluvchi yagona yo`li mavjud emas. Qar bir korxonada bu masalani echishda o`z imkoniyatlari va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan qolda qarakat qiladi. Biroq barcha qollarda qam samaradorlikning asosida *foydani maksimallashtirish* yoki *xarajatlarni minimallashtirish* yotadi.

SHartli misol keltirib o`tamiz. Aytaylik, korxonaning 10 mln so`m miqdorida mablag`i bo`lib, bu mablag`larni ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflash mo`ljallangan. Qisob-kitoblar shuni ko`rsatadiki, korxonada 10 mln so`m sarf qilganda qo`shimcha 11 mln so`mlik maqsulot ishlab chiqaradi, ya`ni foyda 1 mln so`mni yoki qo`shilgan kapitalning 10 % qismini tashkil qiladi.

Agarda korxonaga ushbu mablag'ni bankka yiliga 12 %li depozit qisobiga qo'yganida, foizlar uchun 1,2 mln so'm foyda olgan bo'lar edi. Demak, muqobil xarajatlarni qisoblaganda korxonaga 0,2 mln so'm miqdoridagi qo'ldan chiqarib yuborilgan foydani qam qisobga olishi lozim. Biroq ishga bunday yondashishning, bugungi bozor munosabatlari sharoitlarida keng tarqalgan bunday usulida, ya'ni eng ko'p foydaga ega bo'lish tamoyili asosidagi usulda, korxonaga foydani maksimal darajaga chiqarsada, ishlab chiqarishni kengaytirishga erisha olmaydi. Ishlab chiqarishni kengaytirish esa, barchaga ma'lum bo'lganidek, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun eng muqim talablardan biri qisoblanadi.

6.3. Korxonaga faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari va omillari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalik yuritishning bozor tizimi qamda qar qanday davrning muqim talabidir. Samaradorlik istalgan korxonaning iqtisodiy barqarorligi va faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradi. Qar qanday ishda, jumladan, korxonalar faoliyatida samaradorlikning, ijobiy natijalarning mavjud bo'lmasligini, obrazli qilib aytganda, ovoragarchilik, vaqt, kuch va resurslarni yo'qotish bilan izoqlash mumkin.

Fan-texnika taraqqiyoti korxonalarning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirishda muqim omil bo'lib kelgan va qozirda qam o'z aqamiyatini yo'qotmagan. Mazkur omildan quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin:

- ishlab chiqarish va meqnatni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish qamda kompleks ravishdagi mexanizatsiyalashtirish;
- asosiy texnologik jarayonlarni robotlashtirish;
- progressiv, meqnat qamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan keng foydalanish;
- xom ashyo va materiallar (meqnat predmetlari) zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, qisoblash texnikasidan foydalanish;
- ishlab chiqarish va meqnatni ilmiy tashkil qilish.

Amaliyotda fan-texnika taraqqiyotining, jumladan, uning tarkibiy qismlarining aqamiyati va rolini inkor qiluvchi yoki tushunmovchi korxonani topish amrimaqol. Biroq ushbu omilni amalga oshirish uchun faqatgina qoqish va istaklarning o'zigina etarli emas. Buning uchun *birinchidan*, fan-texnika taraqqiyotining ayni paytda zarur bo'lgan yo'nalishlarini izlash va aniqlash, *ikkinchidan*, pul mablag'larini va boshqa zarur bo'lgan resurslar (investitsiyalar) izlab topish, *uchinchidan*, zamonaviy ilmiy-texnikaviy ishlamalarga ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot institutlari, konstruktorlik, texnologik va boshqa ilmiy muassasalar bilan kerakli aloqalarni "bog'lash", *to'rtinchidan*, o'z ilmiy-texnikaviy maqsadlarining samaraliligini qisoblab chiqish talab qilinadi.

Fan-texnika taraqqiyoti so'nggi paytlargacha evolyutsion ravishda rivojlanib kelmoqda edi. Asosiy e'tibor amaldagi texnologiyalarni takomillashtirish, mashina va uskunalarni qisman zamonaviylashtirishga qaratilgan edi. Bunday chora-tadbirlar ma'lum bir cheklangan natijalarga olib kelardi.

Yangi texnikalarni ishlab chiqish va amaliyotga kiritishdan manfaatdorlik talab darajasida emasdi. Ishlab chiqarish va meqnatni tashkil qilishning xorijiy progressiv texnologiyalari “ekspluatorlik belgisi” sifatida, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish esa ishsizlikning asosi sifatida qabul qilinardi. Xorij tajribalariga kapitalistik tajriba deb qaralardi qamda bu tajribalarning keng tarqalishiga yo`l qo`yilmas edi.

Bozor munosabatlari shakllanayotgan qozirgi sharoitlarda, chuqur sifat o`zgarishlari, tamoyillari yangi texnologiyalar va so`nggi avlod texnikasiga o`tish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari asosida qayta qurollantirish zarur. SHu bilan bir qatorda olimlar, konstruktorlar, muqandis va ishchilarning ijodiy ruqda meqnat qilishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy manfaatdorlikni yaratish muqim aqamiyat kasb etadi. Masalan, YAponiya korxonalar va firmalarida ijodiy guruqlar, sifat guruqlari tashkil qilingan, ya`ni fan-texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog`liq bo`lmish universitetlar, ilmiy markaz va laboratoriyalar bilan aloqalar rivojlantirilmogda. YAponiyaning bugungi kunda robotlar qamda zamonaviy texnika va texnologiyalarning boshqa turlarini yaratishda birinchi o`rinlarda turishi qam bejiz emas.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishning muqim omillaridan yana biri sifatida *mavjud ishlab chiqarish saloqiyati* - asosiy va aylanma fondlar, ishchi kuchidan tejamkorlik asosida, iloji boricha unumliroq foydalanishni ko`rsatish mumkin. Bundan tashqari ularga buyumlashgan meqnat sarflanganligi, ya`ni korxonaning bugungi egalaridan tashqari avvalgi avlod vakillarining qam meqnati mavjudligi bilan izoqlash mumkin.

Bozor sharoitlarida ishlab chiqarish saloqiyatidan unumli foydalanish zaruriyati qaqida qayta ta`kidlashga eqtiyoj yo`q: birinchidan, bozor “vakuumni”, qarakatsizlikni, xo`jasizlikni va yo`qotishlarni kechirmaydi, ikkinchidan, o`z imkoniyatlari va resurslaridan etarlicha foydalanmaydigan korxonalar istiqbolga ega bo`lmaydi qamda bankrotga uchrashga asos yaratadi. SHu sababli barcha turdagi resurslardan samarali foydalanish va ayniqsa ishlab chiqarishning barcha bo`g`inlarida tejamkorlikka rioya qilish qar bir korxonalar faoliyatining muvaffaqiyat qozonishining garovi qisoblanadi.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishda *tashkiliy-iqtisodiy omillar*, jumladan, boshqaruv qam muqim o`ringa ega. Ularning aqmiyati ishlab chiqarish miqyosining o`sishi va xo`jalik aloqalarining murakkablashishi bilan ortib boradi. Bu omillar qatoriga birinchi o`rinda, oqilona ishlab chiqarish shakllarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish - konsentratsiya, ixtisoslashtirish, kooperatsiya va kombinatsiya qilishni kiritish mumkin.

Boshqaruvda esa, boshqarish, rejalashtirish, iqtisodiy rag`batlantirishning usul va shakllarini, ya`ni korxonalar faoliyatining butun xo`jalik mexanizmini takomillashtirishda ifodalanadi. Korxonalar raqbarining ish stili va usullari fan-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyotiga mos kelishi zarur. Masalan, korxonalar direktori bilimi, tajribasi va professional malakasiga ko`ra, oddiy xodimlar va bo`linmalar (xizmat) raqbarlaridan yuqori turishi lozim. Aks qolda u jamoani kerakli tarzda boshqaralar olishi qamda muvaffaqiyatga erishishi va imidjga ega bo`lishi qiyin.

Rejalashtirishda rejalarning balanslashtirilishi, ko`rsatkichlar tizimini optimal shakllantirish, rejalashtirilayotgan maqsadlar resurslar bilan ta`minlanishi muqim aqamiyat kasb etadi. Bu esa o`z navbatida korxonadagi iqtisodiy faoliyatni kuchaytirishni, rejalashtirish va iqtisodiy qisob-kitoblarni qamda zamonaviy komp'yuter texnikasi va uning reja iqtisodiy qisob-kitoblarini amalga oshirishdagi imkoniyatlarini yaxshi biluvchi, savodli va malakali iqtisodchilarni tanlashni talab qiladi.

Korxonada faoliyatining samarali bo`lishida *ishlab chiqarishni intensivlashtirish*, ishlab chiqarilayotgan *maqsulotlarning turi va sifatini oshirish* qamda jaqon standartlari darajasiga etkazish, *korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash* kabi omillar qam muqim o`rinni egallaydi. Bunga esa zamonaviy mashina va asbob-uskunalar, zamonaviy texnologiyalar, ishlab chiqarish va meqnatni tashkil qilishning ilg`or usullaridan foydalanish orqali erishiladi.

Albatta, yuqorida keltirib o`tilgan omillarni amalga oshirish ma`lum bir resurslar va vaqt sarflashni talab qiladi. Biroq bu muammolarning moqiyati va aqamiyatini o`zgartirmaydi. Amaliyot shuni ko`rsatadiki, zamon bilan qamnafas qolda qarakat qiluvchi, barcha faoliyat turlarida tejamkorlikka rioya etuvchi, o`z saloqiyatidan unumliroq foydalanuvchi, zamonaviy fan va texnika yutuqlariga tayanuvchi korxonada o`zining bugungi kundagi muvaffaqiyatlaridan tashqari, kelajakda qam muvaffaqiyatlarga erishishini, jumladan, bozordagi o`z o`rni va raqobatchilik muqitida qulay aqvolda bo`lishini ta`minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish va korxonada faoliyatining samaradorligi «moda»ga ergashish yoki avvalgi rejali iqtisodiyotning aks-sadosi emas. Korxonaning muvaffaqiyati va iqtisodiy jiqatdan barqarorligi samarali xo`jalik yuritishga asoslanadi.

Samaradorlik - xo`jasizlik, isrofgarchilik va boshqa talofatlarning antipodidir. Biroq samaradorlik o`z-o`zidan avtomatik ravishda kelmaydi. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish quvvatlari va resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlikka rioya qilish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va oqilona investitsion siyosat samaradorlikni oshirishning muqim omili va yo`nalishi bo`lib xizmat qiladi.

Samaradorlikning asosi xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimallashtirishdadir. Korxonada xo`jalik yuritishining samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko`rsatkichlar sifatida meqnat maqsuldorligi, fond qaytimi va fond sig`imi, material sig`imi, meqnat sig`imi, rentabellik va qokazolarni ko`rsatish mumkin.

Korxonaning barqarorligi yoki nochorligi uning samarali yoki samarasiz faoliyat yuritishini mos ravishda aks ettiradi. Bu jiqatdan bugungi xo`jalik yuritish amaliyoti to`lov qobiliyati koeffitsienti, xususiy va qarzga olingan aylanma mablag`lar nisbati koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti va xususiy aylanma vositalar bilan ta`minlanganlik koeffitsienti kabi ko`rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Turli korxonalarda xo`jalik yuritish samaradorligiga o`z imkoniyatlari va yuzaga keluvchi iqtisodiy imkoniyatlardan kelib chiqqan qolda turli usullar yordamida erishiladi. Samaradorlikka erishishning qamma uchun to`g`ri keluvchi

yagona yo`li mavjud emas. Korxonaning vazifasi barcha faoliyat turlarida samaradorlikka erishish yo`llarini qidirishdir.

Tayanch iboralari

Ishlab chiqarish samaradorligi, samara, samaradorlik, iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik, xo`jalik samaradorligini oshirish omillari, ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi, meqnat qurollari(asosiy fondlar)dan foydalanish samaradorligi, rentabellik yoki kapitalning daromadliligi, korxonalarining iqtisodiy nochorlik belgilari, to`lov qobiliyati koeffitsienti, xususiy va qarzga olingan mablag`lar nisbati koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti, xususiy aylanma mablag`lar bilan ta`minlanganlik koeffitsienti, korxonalar faoliyati samaradorligini oshirish yo`llari va omillari, fan-texnika taraqqiyoti, tashkiliy-iqtisodiy omillar.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish samaradorligining moqiyati nimada va u korxonalar umumiy faoliyati samaradorligidan qanday farq qiladi?
2. Samaradorlikning qanday turlarini bilasiz? Samaralarining samaradorlikdan farqi nimada?
3. Korxonalar ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining muqim ko`rsatkichlari mazmunini ochib bering. Bu ko`rsatkichlarni qisoblash usuli qanday?
4. Sizning fikringizcha, qaysi ko`rsatkich korxonalar faoliyati samaradorligini ko`proq aks etitradi?
5. Korxonalar faoliyati samaradorligini oshirishning asosiy yo`llari va omillarini sanab bering.
6. Bozor sharoitlarida samaradorlikni iqtisodiy ko`rsatkich qamda tushunchalar sifatida qabul qilish mumkinmi?
7. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda asosiy o`rin kimga tegishli: insonlargami, resurslargami yoki fan-texnika taraqqiyotigami?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to`g`risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O`zbekiston", 2004., №3
2. I.A. Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O`zbekiston", 1997.
3. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
4. Akromov e.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
5. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
6. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
7. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
8. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionno`x proektov i ix otboru dlya finansirovaniya. Izdanie ofitsial`noe - M.: OAO «NPO», izdatel`stvo «Ekonomika», 2000

9. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost': Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatiy. – M.: TEIS, 2003.
10. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. – M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.
11. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. – SPb: Piter, 2003. –249 s.
12. Kro`lov e.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel'nosti predpriyatiy / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. –M.: Finanso` i statistika, 2003. –605 s.
13. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. pos. dlya vuzov. – M.: YUNITI_DANA, 2003. –349 s.
14. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
15. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr "MART", 2000.
16. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
17. Senge Piter M. i dr. per s angl. Tanets peremen: novo`e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
18. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkelya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
19. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
20. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: FiS 2004.
21. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal'noe povoshenie effektivnosti i zakreplenii poluchenno`x rezul'tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
22. Vumek Djeyms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit'sya ot poter' i dobit'sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al'pina Biznes BUKS 2004.
23. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil'no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s angl. M.: Al'gina Biznes Buka 2004.
24. Meskon M.X., Al'bert M. i dr. Osnovo` menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.-704s.
25. <http://www.harvard.edu>
26. <http://www.capitul.ru>
27. <http://www.5b.ru>
28. <http://www.audit> - center. ru

VII MAVZU. KORXONANING ASOSIY FONDHLARI VA ISHLAB CHIQUARISH QUVVATI (mavzu yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida olib boriladi)*

- 7.1 Asosiy fondlarning moqiyati va ularning korxonada faoliyatidagi o'rni.
- 7.2. Korxonalarda asosiy fondlarning eskirishi, ularni baqolash va ta'mirlash.
- 7.3. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari.
- 7.4. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati.

7.1. Asosiy fondlarning moqiyati va ularning korxonada faoliyatidagi o'rni

Zamonaviy iqtisodiyot fani **asosiy fondlarni** ma'lum bir iste'mol qiymati ko'rinishida ijtimoiy meqnat asosida yaratiluvchi, ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan material omillari qatoriga kiritadi. Qozirgi bozor sharoitlarida korxonada kuchi va vositalari yordamida yaratilgan asosiy fondlar ishlab chiqarish quvvatlarini shakllantirish va ulardan foydalanishga faol ravishda ta'sir ko'rsatuvchi mulk qisoblanadi. Butun xalq xo'jaligi miqyosida asosiy fondlar mamlakatning milliy boyligini tashkil qiladi.

Asosiy fondlar korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etada va o'zining natural-moddiy qolatini yo'qotmaydi qamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan maqsulotlarga qismlab o'tkazib beradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan maqsulotga o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar esa *amortizatsiya ajratmalari* deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Ishlab chiqarish asosiy fondlari o'z moqiyatiga ko'ra, korxonaning ishlab chiqarish potentsialini tashkil qilib, ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish binolari va inshootlari;
- uzatish qurilmalari;
- quvvat mashinalari va uskunalari;
- ishchi mashinalar va uskunalari;
- transport vositalari;
- o'lchov va tartibga solish asboblari va qurilmalari;
- foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asboblari va ishlab chiqarish inventari.

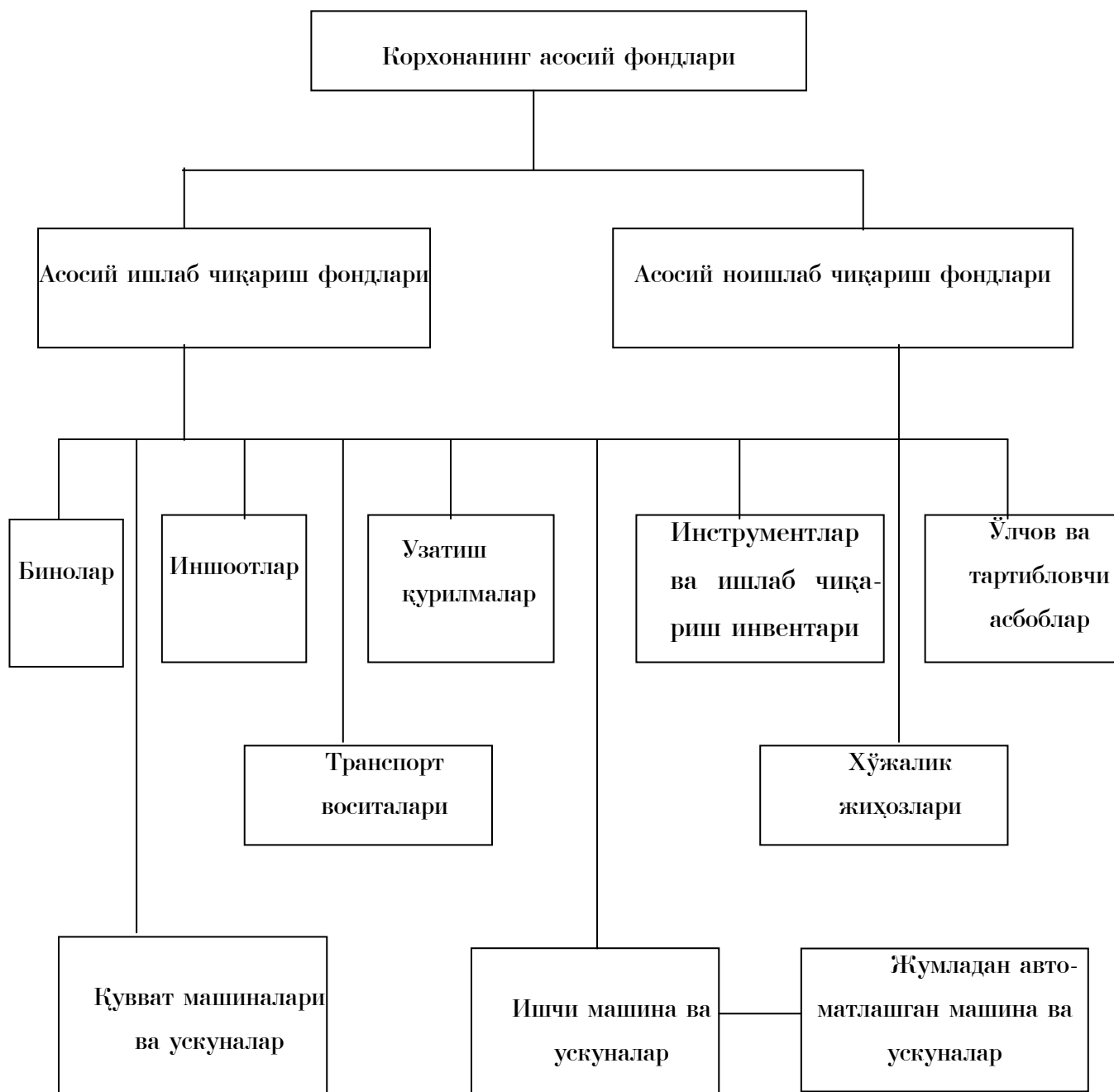
Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda, **korxonaning ishlab chiqarish apparati** deb ataladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, shu sababli o'z qiymatini tayyor maqsulotga o'tkazmaydi. Bular qatoriga asosan korxonada balansida turuvchi turarjoy (uy-joy fondi), oshxona, profilaktoriya, klub, bolalar bog'chasi va yaslilar, sport-sog'lomlashtirish va boshqa ob'ektlar kiritiladi. Madaniy-maishiy va sog'lomlashtirish

* Методик ишланманинг қисқачи варианты 1-иловада келтирилган

yo`nalishidagi noishlab chiqarish asosiy fondlari ishlab chiqarish asosiy fondlari bilan foydalanish muddati, natural shaklning saqlanishi, o`z qiymatini sekin-asta yo`qotishi kabi ko`p jihatlar bilan o`xshashdir.

Korxonada asosiy fondlari tarkibini quyidagi 7.1 - chizma ko`rinishida aks ettirish mumkin*.

7.1 - chizma. Korxonada asosiy fondlarining tarkibi.

Meqnat predmetiga o`tkazuvchi ta`siriga ko`ra, asosiy ishlab chiqarish fondlari **aktiv** va **passiv** turlarga bo`linadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining passiv turiga bino va inshoatlar, aktiv turiga esa quvvat mashina va uskunalar, ishchi mashina va

* Ushbu rasmining matnining elektron versiyasi orqali slayd shaklida diaprojektor orqali namoyishi etish mumkin. 2-ildava

uskunalar, transport vositalari, texnologik liniyalar, ya'ni biron-bir turdagi maqsulot yaratishda foydalaniluvchi meqnat qurollari kiritiladi.

Korxonaning aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlari eng qarakatchan va aqamiyatli qisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti davomida ko'plab korxonalarda aktiv ishlab chiqarish fondlarining salmog'i ortadi, ularning tarkibi va ko'rinishi o'zgaradi, asosiy fondlar guruq va turlarining ma'naviy eskirish tufayli almashinish sur'ati tezlashadi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va boshqa ijobiy o'zgarishlar sharoitlarida, ba'zan korxonaning asosiy fondlari, jumladan, ishchi mashinalar va uskunalar, ishlab chiqarish binolari, qurilmalar va qokazolar etmay qoladi. Bunday qollar ro'y berganda korxonada shartnoma asosida o'ziga kerakli bo'lgan asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan qisoblanadi. Ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi o'rtasida yuzaga keluvchi mulk munosabatlari **lizing** deb ataladi (ingl. Lease - ijara).

Asosiy fondlarning umumiy qajmida aloqida guruqlarining qiymat bo'yicha o'zaro nisbati *asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasini* aks ettiradi qamda amaliyotda foizlarda o'lchanadi. Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasining, birinchi o'rinda uning aktiv qismini - mashina va asbob-uskunalarini ko'paytirishga yo'naltirilgan takomillashtirishdan manfaatdor bo'lishi lozim. Ularning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi va aksincha.

Korxonada asosiy fondlarining turlar bo'yicha tuzilmasi, ko'p jiqatdan kapital qo'yilmalarning texnologik tuzilmasi orqali, jumladan, ularning yangi qurilish va qayta ta'mirlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta qurollantirish bilan avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasiga ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiya qilish darajasi qam katta ta'sir o'tkazadi. Yirik korxonalar, ishlab chiqarishni fondlar bilan ta'minlashda va fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishda kichik va o'rta korxonalar qarakatchanroq, ularning boshqaruvi moslashuvchanroq bo'lib, natijada ishlab chiqarishni texnik jiqatdan qayta qurollantirish osonroq kechadi.

«Korxonada iqtisodiyoti»ga **ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi**, birinchi o'rinda mashina va asbob-uskunalarining yoshi katta ta'sir ko'rsatadi. Qozirgi paytda mashina va sanoat uskunalarini yosh bo'yicha guruqlashda taxminan quyidagi muddatlardan kelib chiqiladi: 5 yilgacha, 5 yildan 10 yilgacha, 10 yildan 15 yilgacha, 15 yildan 20 yilgacha, 20 yildan 25 yilgacha va qokazo. Mashina va uskunalarining ekspluatatsiya muddati qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari shunchalik past bo'ladi, maqsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolish va talofatlar ko'payadi qamda aksincha. Bundan tashqari, korxonada asbob-uskunalaridan uzoq vaqt mobaynida foydalanilganida ta'mirlash uchun qam ko'p xarajatlar sarflanadi.

7.2. Korxonalarda asosiy fondlarni eskirishi, ularni baqolash va ta'mirlash

Xo'jalik amaliyotida asosiy fondlar natural va qiymat ko'rinishida qisobga olinadi. Agar asosiy fondlarni *natural baqolash*-ishlab chiqarishni texnik jiqatdan

qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish masalalarini qal qilish, asbob-uskunalarni ta`mirlash uchun ularning guruq va turlari bo`yicha grafiklar tuzish, shuningdek, ta`mirlash vositalariga bo`lgan eqtiyojni aniqlash imkonini bersa, *qiymat bo`yicha baqolash* esa, asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarishni rejalashtirish, ularning mavjud qajmini aniqlash, amortizatsiya qajmini belgilash, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini taqlil qilish va qokazalarda muqim aqamiyat kasb etadi.

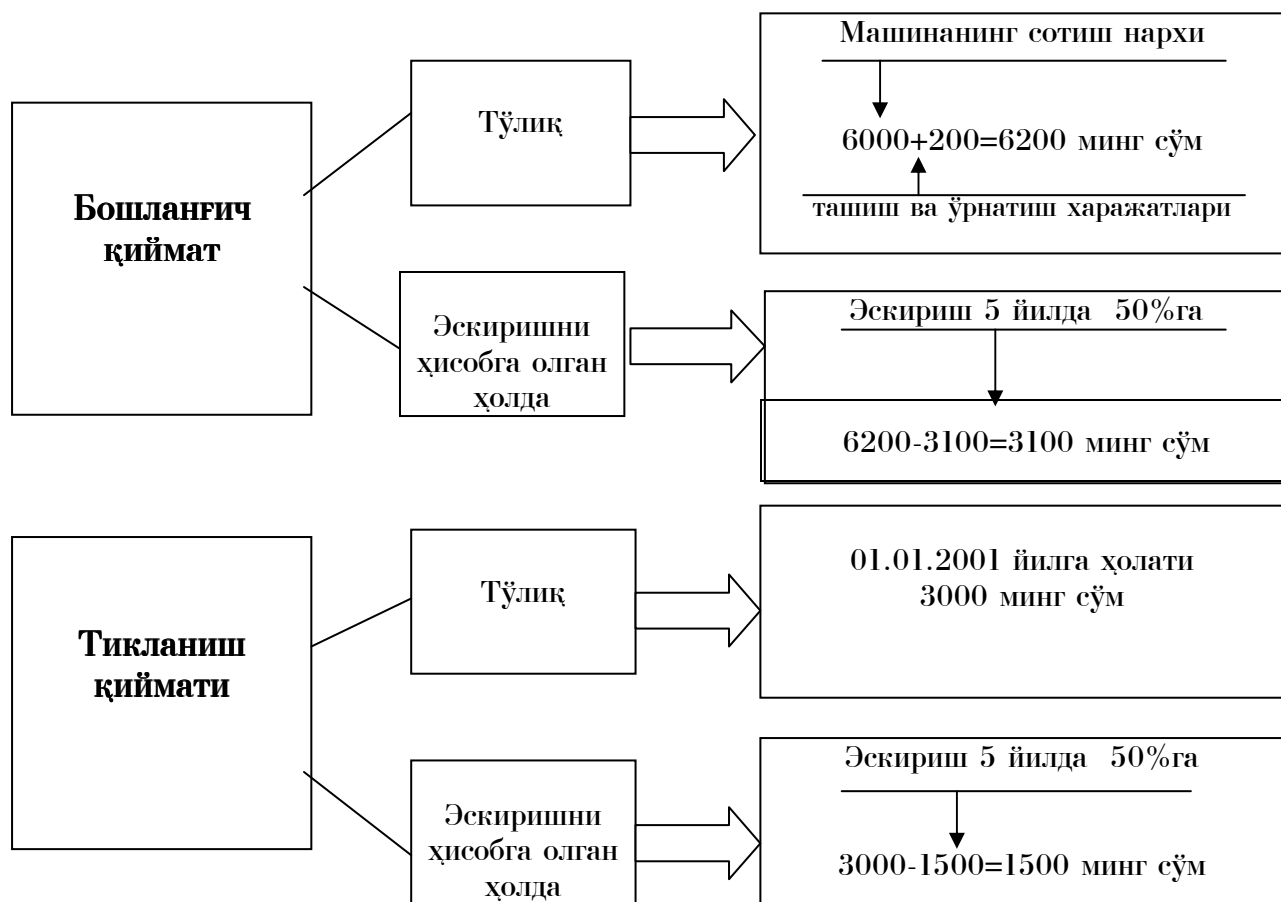
Asosiy fondlarni baqolashning quyidagi usullari mavjud: **boshlang`ich qiymat bo`yicha** - asosiy vositalarni yaratish yoki sotib olish uchun sarflangan xarajatlar majmuidan iborat bo`lib, asosiy fondlar yoki ularning aloqida qismlarini foydalanishga topshirish uchun yaroqli qolga keltirish bilan bog`liq bo`lgan-ularni keltirish, o`rnatish kabi xarajatlarni qisobga olgan qolda yuzaga keluvchi qiymat.

Masalan, bitta mashina yoki uskunaning boshlang`ich qiymati – bu, korxonaning mazkur mashina yoki uskunani ma`lum bir sanada sotib olgan va bu qaqda buxgalteriya qujjatlarida qayd qilingan sotib olish narxidir.

Tiklanish qiymati bo`yicha - asosiy fondlar yoki ularning biron-bir qismini (binolar, qurilmalar, mashinalar, ishlab chiqarish uskunalari va qokazo) qozirgi paytdagi inflyatsiya va boshqa omillarni qisobga olgan qolda baqolash. Baqolashning bu usuli ob`ektning qozirgi paytdagi qayta ishlab chiqarish davrida qancha turishini ko`rsatadi. Korxonalar asosiy fondlarining tiklanish qiymati, taftish va inventarizatsiya paytida, mamlakat miqyosida va davlat chora-tadbiri sifatida esa, asosiy fondlarni qayta baqolash paytida amalga oshiriladi.

Qoldiq qiymati bo`yicha - asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan qolda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o`rtasidagi farq ko`rinishidagi baqolashdir. Boshqacha qilib aytganda, bu asosiy fondlarning ishlab chiqarilayotgan maqsulotlarga qali o`tkazilmagan qismidir. Korxonalar tomonidan foydalanilmaydigan qamda qisobdan chiqarish yoki sotib yuborish mo`ljallangan asosiy fondlar qam, ko`pincha qoldiq qiymati bo`yicha, mazkur xo`jalik yilidagi narxlarda baqolanadi.

Korxonada asosiy fondlarini baqolashning turlarini quyidagi chizma ko`rinishda aks ettirish mumkin*: (7.2.-chizma)

7.2. -chizma. Korxonada asosiy fondlarini baqolashning turlari

Iqtisodiyotning globallashuvi qamda qisob va qisobotlarning mukammallashuvi, jumladan, milliy qisob standartlarining jaqon standartlari talablari darajasiga keltirilishi tufayli, garchi asosiy vositalar, asosiy fondlarning pul ko`rinishidagi ifodasi sifatida avvaldan qo`llanib kelgan bo`lsada, qayotimizga “asosiy kapital”, “asosiy vositalar” kabi atamalar endilikda keng ravishda kirib kelmoqda.

Qozirigi kunda amaliyotda asosiy vositalarning korxonada balansi va qisobotlarida aks ettiriluvchi (ya`ni, boshlang`ich, belgilangan tartibda o`tkaziluvchi qayta baqolashdan keyin esa tiklanish), qisobga olish qiymati **balans qiymati** deb ataladi. Bundan asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalarning balans qiymatidan eskirish summasini ayirib tashlash yordamida topish mumkinligi anglashaladi.

Qabul qilingan baqolash usuli va korxonada balansida aks ettiriluvchi buxgalteriya qisoboti ma`lumotlari asosida, **korxonada asosiy ishlab chiqarish**

* Ushbu rasmi matnning elektron versiyasi orqali slayd shaklida diaproyektor orqali namoyish etish mumkin. 2-илова

fondlarining o`rtacha yillik qiymati (F_{sr}) belgilanib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Phi_{\ddot{p}} = \Phi_{\text{н}} + \frac{\Phi_{\text{н}} T_1 - \Phi_{\text{в}} T_2}{12} ;$$

Bu erda:

$F_{\text{н}}$ – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati;

$F_{\text{п}}$ – yil davomida kelib tushgan (foydalanishga topshirilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

$F_{\text{в}}$ – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo`q qilingan) asosiy fondlar qiymati;

T_1 – foydalanishga topshiriluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlari amalda bo`luvchi o`rtacha muddati (oylarda), qabul qilingandan keyingi oydan boshlab;

T_2 – ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo`q qilingan) asosiy ishlab chiqarish fondlari foydalanilmaydigan o`rtacha muddat (oylar) chiqarilgan oydan to yil oxirigacha).

Asosiy fondlarni boshlang`ich yoki tiklanish qiymati bo`yicha baqolashdan tashqari eskirish summasi qam qisobga olinadi. Asosiy fondlar jismoniy va ma`naviy jiqatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy (moddiy) eskirish asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda foydalanish va tabiiy eskirish natijasida yo`qotishdan yuzaga keladi. U asosan bir xilda kechmaydi qamda ko`p jiqatdan iqlimning ta`siri, asosiy fondlardan foydalanish qoidalariga rioya qilish, jumladan, xodimlarning malakasiga qam bog`liq bo`ladi.

Jismoniy eskirishni (IF) quyidagi formula asosida qisoblab topish mumkin:

$$ИФ = \frac{T_{\phi}}{T_{\text{н}}} \times 100 ; \quad \text{yoki} \quad ИФ = \frac{И}{\Pi_c} \times 100.$$

Bu erda:

$T_{\text{ф}}$ – asosiy fondlarning qaqiqiy xizmat qiluvchi muddati;

$T_{\text{н}}$ – asosiy fondlar xizmat qilishi kerak bo`lgan normativ muddat;

I – qisoblangan amortizatsiya summasi (eskirish summasi);

$P_{\text{с}}$ – asosiy fondlarning boshlang`ich (qayta tashkil qilish) qiymati.

Ma`naviy eskirish – asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jiqatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo`qotilishidir. U ikki shaklda yuzaga keladi: birinchi shaklda asosiy fondlar ularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadrsizlansa, ikkinchi shaklda asosiy fondlarning qadrsizlanishi yangi, fan-texnika taraqqiyoti ta`siri ostida, yanada samaraliroq fondlarning paydo bo`lishi natijasida ro`y beradi. Asosiy fondlar ma`naviy eskirishining yuqorida keltirilgan shakllarini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$ИМ_1 = \frac{\Pi - B}{\Pi} \times 100$$

$$ИМ_2 = \frac{\Pi_n - \Pi_c}{\Pi_n} \times 100$$

Bu erda:

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati;

V - asosiy fondlarning tiklanish qiymati;

P_n- yangi texnikaning unumdorligi.

7.3.-chizma. Asosiy fondlarning eskirish turlari*

Asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'rnini iqtisodiy to'ldirish uchun korxonada bu vositalar qiymatidan *amortizatsiya ajratmalarini* ayirib tashlaydi qamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida maqsulot tannarxiga kiritiladi.

Amortizatsiya ajratmalari quyidagi formula asosida aniqlanuvchi amortizatsiya normalari (N_a) asosida amalga oshiriladi:

$$N_a = \frac{A}{P} * 100$$

Bu erda:

* Ushbu rasmi matnning elektron versiyasi orqali slayd shaklida diaproektor orqali namoyish etish mumkin. 2-ilova

A - amortizatsiya ajratmalari;

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (AO) miqdori quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$A = \frac{\Pi + P_{\kappa} + M - O}{T}$$

Bu erda:

R_{κ} – asosiy fondlar xizmat qilgan muddat davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M - uskuna, mashina va qurilmalarni, ular xizmat qilgan davr mobaynida modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar;

O - asosiy fondlarning qoldiq (likvidatsion) qiymati;

T - asosiy fondlarning xizmat qilish muddati, yil.

Amalda amortizatsiya mablag'lari asosiy fondlarni to'liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta'mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun aloqida ravishda yo'naltiriladi. Bundan kelib chiqqan qolda amortizatsiya normasi ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish (N_v) qamda kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish (N_r) uchun ajratiluvchi mablag'dan iborat bo'ladi.

Birinchi qolda amortizatsiya normasi quyidagi formula:

$$H_{\varepsilon} = \frac{\Pi - O}{T\Pi} \times 100;$$

ikkinchi qolda esa:

$$H_p = \frac{P_{\kappa} + M}{T\Pi}$$

asosida aniqlanadi

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. O'z vaqtida ta'mirlash asosiy fondlar muddatidan oldin ishdan chiqishining oldini oladi qamda ularning xizmat qilish muddati va unumdorligini oshiradi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'larga ko'ra, mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

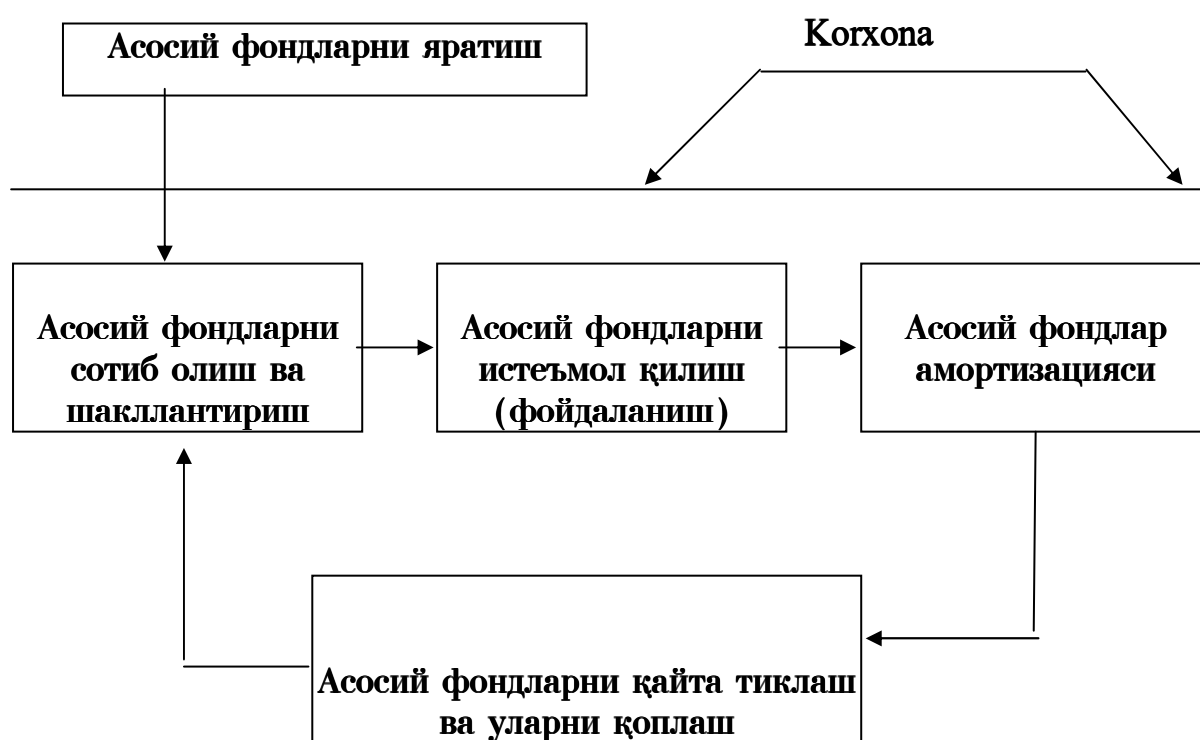
Masalan, mashina va asbob-uskunalarni **kapital ta'mirlashda** ular to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat *ta'mirlash tsikli* deb ataladi. Mashina va uskunalar, qoidaga ko'ra, maxsus zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan ish qajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi qamda sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab etadi. Joriy ta'mirlash kabi u qam mashina yoki uskunadan foydalanuvchi korxonaning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

Joriy ta'mirlashda asosan asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi, tekshiriladi, mayda kamchiliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarning foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

Asosiy fondlarni ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish majmuasi *rejali-oldini oluvchi ta'mirlash tizimiga* (ROOT) birlashtiriladi va korxonada bosh mexanigi tomonidan boshqariladi. Deyarli qar bir korxonada ROOT o'tkazilishini qayd qilish jurnallari mavjud bo'lib, ularda profilaktika va ta'mirlash tadbirlarini o'tkazish tartibi va grafigi belgilab qo'yiladi.

Ta'mirlash ishlari tufayli korxonada asosiy fondlarning joriy ekspluatatsiyaga tayyorligini ta'minlaydi. Biroq shu bilan bir qatorda korxonada asosiy fondlarni yaratish, foydalanish, amortizatsiya, qayta tiklash kabi bosqichlarni o'z ichiga oluvchi takror ishlab chiqarish amallarini doimiy ravishda bajarishga intilishi lozim. Bu bosqichlarni quyidagi chizma yordamida aks ettirish mumkin (7.4 - chizma)*.

7.4-chizma. Korxonada asosiy fondlarini qayta ishlab chiqarish bosqichlari

Takror ishlab chiqarish tsiklida asosiy fondlarni yaratish jarayoni korxonadan tashqarida amalga oshiriladi qamda asosan qurilish soqasi, mashinasozlik, asbobsozlik qamda asosiy fondlarni yaratish bilan shug'ullanuvchi boshqa soqalar bilan bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarishning qolgan bosqichlari korxonada qududida amalga oshiriladi. Biroq barcha qollarda qam asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish tufayli korxonalar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish qamda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy va texnik barqarorlikka erishishlarini ta'minlaydi.

* Ushbu rasmi matnning elektron versiyasi orqali slayd shaklida diaproyektor orqali namoyish etish mumkin. 2-илова

7.3. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko`rsatkichlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning turli xil ko`rsatkichlari mavjud bo`lib, ularni shartli ravishda ikki guruqqa bo`lish mumkin:

birinchi guruq - *umumlashtiruvchi* va *qiymat* ko`rsatkichlari bo`lib, ular asosiy fondlarning turli guruqlarini dinamika va statikada baqolash, taqlil qilish, zaqiralarni aniqlash va bashorat qilish imkonini yaratadi. Bunday ko`rsatkichlarga fond qaytimi, fond sig`imi, fond rentabelligi va boshqalarni kiritish mumkin.

ikkinchi guruq - *xususiy* va *natural* ko`rsatkichlar bo`lib, ko`proq asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismi - ishchilar, mashina va asbob-uskunalardan foydalanish bilan bog`liq.

Ko`rsatkichlarning bu guruqi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan ekstensiv foydalanish koeffitsienti, ulardan vaqt bo`yicha foydalanganlik darajasini aks ettiradi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan intensiv foydalanish koeffitsienti, ulardan quvvat bo`yicha foydalanganlik (unumdorlik) darajasini aks ettiradi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlaridan integral foydalanish koeffitsienti, barcha ekstensiv va intensiv omillardan birgalikda foydalanishni qisobga oladi.

Ko`rsatilgan ko`rsatkichlarning qar biri amaliyotda mustaqil ma`noga ega bo`lib, turli maqsadlarga erishish uchun foydalaniladi. Masalan, asosiy ishlab chiqarish fondlaridan vaqt bo`yicha qanday foydalanilganligini (ekstensiv foydalanish) baqolash asbob-uskunalarining smenalik koeffitsienti, uskunalarni koeffitsienti, smena davomida uskunalarning bekor turib qolishi, uskunalardan smenalarda foydalanish koeffitsienti kabi ko`rsatkichlar qo`llaniladi.

Asbob-uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti mazkur uskunalardan amalda qaqiqiy foydalanilgan vaqtning ulardan reja bo`yicha foydalanish muddatiga nisbati orqali aniqlanadi.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Bu erda:

$t_{\text{хак}}$ – uskunalardan qaqiqiy foydalanilgan vaqt, soatlar;

$t_{\text{реж}}$ – uskunalarning normaga asosan foydalanish muddati, soatlar.

Misol. Agar 8 soatlik smena mobaynida ta`mirlash uchun 1 soat rejalashtirilib, amalda 5 soat sarflangan bo`lsa, u qolda ekstensiv foydalanish koeffitsienti 0,71 ($5/(8-1)$) ni tashkil qiladi. Bu esa asbob-uskunalardan smena davomida faqat 71 % foydalanilganligini anglatadi.

Korxonalarda bunday uskunalarning bir emas, bir nechta – o`nta yoki yuztasidan foydalaniladi. SHu munosabat bilan uskunalarning smenalik koeffitsienti - sutka davomida mashina-smenalarning o`rnatilgan uskunalarning umumiy soni yoki ishchi o`rinlariga nisbatini aniqlash zaruriyati tug`iladi. Bu qolda smenalilik koeffitsienti quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$K_{cm} = \frac{MC}{KO}$$

Bu erda:

MS - sutka davomida qaqiqiy ishlangan mashina-smenalar yig`indisi;

Ko - o`rnatilgan asbob-uskunalarining umumiy soni.

Misol. Korxonada 200 dona metall qirquvchi stanok sutka mobaynida 360 mashina-smena, 60 ta temir presslovchi stanok 50 mashina-smena, 40 ta quyuv stanoklari esa 30 mashina-smena ishlagan. Ushbu qolda barcha stanoklardan foydalanishning smenalilik koeffitsienti quyidagicha topiladi:

$$K_{cm} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Uskunalarining smenalilik koeffitsientini aniqlashning yana bir yo`li bo`lib, unga ko`ra korxonalarining bir emas, ikki yoki uch smenada ishlashi va bunda uskunalarining barchasidan qam to`liq foydalanilmasligi ko`zda tutiladi. Masalan, tsexda 270 dona uskuna o`rnatilgan bo`lib, birinchi smenada ulardan 200 tasi, ikkinchi smenada esa 190 tasi ishlagan. Bu qolda uskunalaringsmenalilik koeffitsienti 1,44 (200+190)/270) ni tashkil qiladi.

Uskunalarni yuklanish koeffitsienti qam uskunalaridan vaqt bo`yicha foydalanishni tavsiflaydi. Smenalilik koeffitsientidan farqli ravishda, u maqsulotning meqnat sig`imini qisobga oladi. U mazkur uskunada tayyorlangan barcha maqsulotlar meqnat sig`imining uning ishlash vaqti fondiga nisbati orqali aniqlanadi. Mazkur misolda ushbu koeffitsient quyidagicha bo`ladi:

$$K_{юк} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni to`liq baqolash uchun ekstensiv ko`rsatkichlardan tashqari, ularning quvvat bo`yicha yuklanish tabiatini o`rganish qam muqim aqamiyat kasb etadi. Bu erda yuqorida aytib o`tilganidek, texnologik uskunalar amaldagi unumdorligining, ya`ni texnik asoslangan progressiv unumdorlikning normativ unumdorlikka nisbati asosida, ya`ni **uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsientidan** foydalanish, uni quyidagi formula bo`yicha qisoblash mumkin:

$$K_{инт} = \frac{B_{\phi}}{B_{н}}$$

Bu erda: V_F – vaqt birligida uskunada ishlab chiqarilgan qaqaqiy maqsulot miqdori;

V_P – vaqt birligida uskunada texnik jiqatdan asoslangan maqsulot ishlab chiqarish normasi.

Misol. Pasport ma`lumotlari bo`yicha dastgoqda bir soatda 100 ta detal` yasash mumkin, amalda esa shu vaqt ichida faqat 80 ta detal` tayyorlandi. U qolda $K_{int} 0,8$ (80:100), ya`ni dastgoqdan quvvat bo`yicha foydalanish 80 foizni tashkil qildi.

Uskunadan integral foydalanish koeffitsienti uskunadan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsientlarining ko'paytmasi orqali aniqlanib, uning vaqt va quvvat bo'yicha band bo'lishini (foydalanilishini) kompleks xarakterlaydi.

Bizning misolimizda K_{eks} q 0,71 va K_{int} q 0,8 bo'lganligi tufayli, uskunadan integral foydalanish koeffitsienti quyidagiga teng bo'ladi:

$$K_{\text{интегр}} = K_{\text{экс}} * K_{\text{инт}} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumiy va qiymat ko'rsatkichlari nuqtai nazaridan kelib chiqqan qolda, avvalo **fond qaytimi** qaqida to'xtalib o'tish kerak. U asosiy fondlar birligiga (qiymati bo'yicha) to'g'ri kelgan maqsulot ishlab chiqarishni xarakterlaydi.

U maqsulot sotishdan tushgan bir yillik tushumning (V) asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$\Phi_{\kappa} = \frac{B}{\Phi_c}$$

Maqsulotning fond sig'imi - fond qaytimiga teskari qiymat bo'lib, quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Phi_c = \frac{\Phi_{\text{yp}}}{B}$$

Fond sig'imi kapital qo'yimalari (investitsiyalar)ni tejash yoki ko'paytirish bilan uzviy ravishda bog'liq bo'ladi. Masalan, maqsulot fond sig'imi pasayib, uning ishlab chiqarish qajmi doimiy yoki o'suvchi bo'lganda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish sharoitlari yaxshilanadi, demak, kapital qo'yimlarini tejash uchun imkoniyat tug'iladi. Uni topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\mathcal{E}_{\kappa} = \Phi_e \times B$$

Bu erda:

E_k – kapital qo'yimlarni tejash, so'm;

F_e – qisobot yilida maqsulot fond sig'imining o'tgan yildagiga nisbatan o'zgarishi, so'm.

Qar bir korxonaga o'z tasarrufidagi asosiy ishlab chiqarish fondlaridan iloji boricha unumli foydalanishga intilishi lozim. Bunga fondlarni ish bilan ta'minlashni yaxshilash tufayli ishlab chiqarish va maqsulotlarni sotish qajmini oshirish, nisbiy xarajatlarni kamaytirish, foydani oshirishdan tashqari asosiy fondlarda jamiyatning o'tmishda narsa qoliga aylangan meqnati mujassamlanganligi qam zaruriyat tug'diradi.

Korxonaga asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;
- uskunalarining smenalik koeffitsientini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarni qisqartirish va tugatish;
- ta'mirlash va profilaktika tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;
- uskunalarni ekspluatatsiya qiluvchi xodimlarning malakasini oshirish;

- ishlab chiqarishni tashkil etishni va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

7.4. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati

Asosiy ishlab chiqarish fondlari qajmi va ulardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilaydi. U ishlab chiqarish dasturini asoslashda katta rol' o'ynaydi qamda korxonaning belgilangan nomenklatura va sifatli maqsulot ishlab chiqarish bo'yicha potentsial imkoniyatlarini tavsiflaydi.

Bundan kelib chiqadiki, **ishlab chiqarish quvvati** – bu, ma'lum bir vaqt davomida ilg'or texnologiyalardan foydalanish, ishlab chiqarish va meqnatni tashkil qilishning ilg'or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo'lgan maqsulotlarning maksimal darajasidir. U qoidaga ko'ra, ishlab chiqarilgan maqsulotlar qajmining natural ko'rinishda, ushbu korxonaning ixtisoslashganligi va maqsulotning aloqida turlari o'rtasidagi o'zaro nisbatiga ko'ra aniqlanadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati ilg'or (asosiy) tsexlar quvvati bilan, tsexlar quvvati bosh uchastkalar quvvati bilan, uchastkalar quvvati esa bosh uskunalar quvvatiga asosan aniqlanadi. Korxonada ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- uskunalar tarkibi va turlar bo'yicha soni;
- uskuna, agregat va dastgoqlardan foydalanishning texnik-iqtisodiy norma (normativ) lari;
- uskunalarining ishlash vaqti fondi;
- ishchilar soni;
- ishlab chiqarilayotgan maqsulot nomenklaturasi va assortimenti (turlari va xilma-xilligi).

Korxonada ishlab chiqarish quvvatining **boshlang'ich** (yil boshida), **yakuniy** (yil oxirida), **o'rtacha** yillik qamda **loyiqa quvvati** turlari mavjud. Loyiqa quvvati qurilish loyiqasida ko'zda tutilgan bo'ladi. Qayta tiklash, kengaytirish va texnik jiqtadan qayta qurollantirish davomida loyiqa quvvati kattalashtirilishi mumkin. SHu sababli amaliyotda loyiqa quvvati ko'pincha korxonaning amaldagi quvvati bilan solishtiriladi. Korxonaning amaldagi quvvati korxonada ishlab chiqarish dasturini tayyorlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Korxonada ishlab chiqarish quvvatini aniqlashda zaqiradagi uskunalaridan tashqari, barcha o'rnatilgan uskunalar qisobga olinadi. Ba'zi bir tsexlarda (yig'uv, quyuv va boshqa tsexlarda) ishlab chiqarish quvvati ishlab chiqarish maydonlariga asosan qisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatini aniqlashda maqsulot birligiga sarflanuvchi vaqt normasi yoki qar bir uskunaning unumdorlik normalari muqim aqamiyatga ega bo'lib, ular ilg'or qamda progressiv bo'lishi talab qilinadi.

Korxonada bosh bo'g'inining (asosiy tsexining) ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$M = \frac{n \times \Phi_{maxc}}{M_m}$$

Bu erda:

M - tsex yoki uchaskaning qabul qilingan o'lov birligidagi ishlab chiqarish quvvati;

n - tsex yoki uchastkadagi ilg'or uskunalar soni;

F_{maks} – bosh uskunadan foydalanish mumkin bo'lgan maksimal muddat, soat;

M_t – bosh uskunada maqsulot tayyorlashning progressiv meqnat sig'imi, soat.

Amaliyotda ishlab chiqarish quvvati va uskunalarining yuklanishini qisoblashda ba'zida xatolar, ular o'rtasidagi farqni sezmaslik qollari qam uchrab turadi. Korxonada ishlab chiqarish quvvati asosiy ishlab chiqarish fondlari, yangi texnika va aniqlangan zaqiralardan foydalangan qolda maqsulot ishlab chiqarish mumkin bo'lgan maksimal darajani tavsiflaydi, uskunalarining yuklanishni qisoblash natijalari esa, ushbu quvvatlardan rejadagi davrda foydalanishning darajasini aniqlaydi.

Demak, ular o'rtasidagi printsiplial farq shundaki, birinchi qolatda korxonada ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan maqsulotlarning maksimal darajasi aniqlansa, ikkinchi qolda mazkur davr mobaynida uskunalaridan qanchalik foydalanilishi aniqlanadi.

Ishlab chiqarish dasturining korxonada mavjud bo'lgan quvvatlarga mos kelishini aniqlash uchun, *o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati* qisoblab topiladi. Uni qisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M_{\text{y.p.}} = M_H + \frac{M_B \times n_1}{12} - \frac{M_A \times n_2}{12}$$

Bu erda:

$M_{o'r.yil}$ – korxonaning o'rtacha yillik quvvati;

M_n – korxonaning yil boshidagi quvvati;

M_v – yil mobaynida kiritiluvchi quvvati;

M_1 – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqariluvchi (yo'q qilinuvchi) quvvat;

n_1, n_2 – ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirishdan yoki tugatilgan ishlab chiqarish quvvatlari yo'q qilingandan to yil oxirigacha o'tgan to'liq oylar soni.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan mazkur chora-tadbirlar, ko'pincha ishlab chiqarish quvvatlari balansini tuzish yo'li bilan amalga oshirilib, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari va ularni ta'minlash manbalariga bo'lgan eqtiyoji aniqlanadi.

Qisqacha xulosalar

Bino, inshoot, mashina, qurilma, asbob-uskuna va boshqa meqnat vositalaridan iborat bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt mobaynida ishtirok etib, natural shaklini saqlab qoladi qamda ularning qiymati ishlab chiqarilayotgan maqsulotga asta-sekinlik bilan qismlarga bo'lib o'tkaziladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish moddiy-texnika bazasining asosi qisoblanadi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va meqnatning texnik jihatdan qurollanish darajasi asosiy fondlarga bog'liq bo'ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati – bu, ishlab chiqarishning barcha zaqiralariidan foydalangan qolda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan maqsulotning maksimal qajmidir.

Ekspluatatsiya jarayonida asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishga uchrab, bu korxonada uchun ma'lum bir yo'qotishlarni keltirib chiqaradi.

Asosiy fondlarning eskirishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni, ulardan foydalanishini yaxshilash, fond qaytimi, smenalik koeffitsienti, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti kabi asosiy ko'rsatkichlar darajasini oshirish yordamida kamaytirish mumkin.

Bu ko'rsatkichlarni fan-texnika taraqqiyoti qisobiga, asosiy fondlar tuzilmasini mukammallashtirish, uskunalarni bekor turib qolishini kamaytirish, mehnat va ishlab chiqarishni takomillashtirish, xo'jalik yuritishning yangi shakllarini rivojlantirish yordamida yaxshilash mumkin.

Foyda bilan bir qatorda amortizatsiya ajratmalar qam korxonada asosiy fondlarini takomillashtirish manbai bo'lib xizmat qiladi.

Tayanch iboralar

Asosiy fondlar, korxonaning ishlab chiqarish apparati, noishlab chiqarish asosiy fondlari, aktiv va passiv, lizing, korxonada asosiy fondlari tarkibi, ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi, natural baqolash, qiymat bo'yicha baqolash, boshlang'ich qiymat, tiklanish qiymati, qoldiq qiymati, balans qiymati, asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, jismoniy (moddiy) eskirish, ma'naviy eskirish, amortizatsiya ajratmalari, amortizatsiya normalari, kapital ta'mirlash, o'rtacha ta'mirlash, joriy ta'mirlash, ishlab chiqarish quvvati.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi qamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
3. Zamonaviy amortizatsiya siyosatining moqiyati va aqamiyati nimada?
4. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlari qanday?
5. Korxonada va sanoat tarmog'ining ishlab chiqarish quvvatlarini qisoblash usuli, turi va tushunchalari qanday?
6. Zamonaviy sharoitlarda asosiy fondlar va korxonada ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilashning qanday yo'nalishlari mavjud?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O'zbekiston", 2004., №3
2. I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O'zbekiston", 1997.
3. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.

4. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Akromov e.A Korxonalarning moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
6. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
7. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
9. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., “INFRA-M”, 2000.
10. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr “MART”, 2000.
11. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
12. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
13. Outsorsing: Sozdanie vo`sokeeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
14. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
15. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: FiS 2004.
16. Vumek Djejms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit'sya ot poter' i dobit'sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al'pina Biznes BUKS 2004.
17. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil'no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s ang. M.: Al'gina Biznes Buka 2004.
18. <http://www.harvard.edu>
19. <http://www.capitul.ru>
20. <http://www.5b.ru>
21. <http://www.audit-center.ru>

VIII MAVZU. KORXONANING AYLANMA MABLAG'LARI

- 8.1. Aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati va ularning korxonada faoliyatidagi aqamiyati.
- 8.2. Aylanma mablag'larning tuzilmasi va qarakati qamda ularning korxonada iqtisodiyotiga ta'siri.
- 8.3. Aylanma mablag'larni normalashtirish.
- 8.4. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari.

8.1. Aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati va ularning korxonada faoliyatidagi aqamiyati

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda meqnat qurollari (asosiy fondlar) va ishchi kuchidan tashqari, **aylanma mablag'larga** qam ega bo'lishlari zarur. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo'ljallangan pul mablag'laridan iborat. Aylanma mablag'lar, qoidaga ko'ra, korxonaning qisob raqamida naqd pul ko'rinishida jamg'ariladi. Qar bir korxonaning aylanma mablag'lari asosiy fondlarning texnik qolati va maqsulot ishlab chiqarish dasturi bilan bog'liq. Korxonada qanchalik katta va uning ishlab chiqarayotgan maqsulotlari turlari ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik ko'p talab qilinadi. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta'minlashning moddiy asosi qisoblanadi.

“Aylanma mablag'lar” atamasidan tashqari “aylanma kapital” iborasi qam ko'p qo'llanilib, asosan iqtisodiy nazariya va xo'jalik yuritishning xorijiy tajribasidan olinadi. Moqiyatiga ko'ra, **aylanma kapital** korxonada ishlab chiqarish kapitalining bir qismi bo'lib, uning qiymati ishlab chiqarishning qar bir tsiklida ishlab chiqarilgan maqsulotga o'tkaziladi qamda ushbu tovarni sotgandan so'ng korxonaga qaytariladi. Aylanma kapital ko'pincha korxonaning pul mablag'lari qisoblanuvchi yoki ishlab chiqarish jarayonida pul mablag'lariga aylantiriluvchi qarakatchan aktivlari qatoriga kiritiladi.

Iqtisodiy tabiati, bajaruvchi vazifalari va ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga ko'ra, “aylanma mablag'lar” va “aylanma kapital” o'rtasida sezilarli farq yo'q. Korxonada doimiy kapitalining tarkibiy qismi sifatida ular xom ashyo, yoqilg'i, energiya resurslari, yordamchi va boshqa materiallarda yuzaga keladi, shuningdek, ishchi kuchlarini yollash va ularning meqnatiga qaq to'lashga bo'nak (avans) tariqasida beriladi. Aylanma mablag'larga bo'lgan qo'shimcha talab banklardan olinadigan kreditlar qisobiga qoplanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalarning aylanma mablag'larga etarli tarzda ega bo'lishi ularning normal faoliyat yuritishi garovi qisoblanadi. SHuni qam unutmaslik zarurki, ishlab chiqarayotgan maqsulot birligiga sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg'i va energiya miqdori maqsulot sifatiga ta'sir ko'rsatmagan qolda qanchalik kam bo'lsa, maqsulot shunchalik arzonlashadi qamda aylanma mablag'lar kamroq sarflanib, ulardan foydalanish samaradorligi yuqori bo'ladi.

Korxonalarining aylanma mablag`lari aylanma fondlari va muomala fondlariga taqsimlanadi. Bunday taqsimlash ularning moddiy–buyumlashgan tuzilishidan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni va umuman, korxonaning iqtisodiy faoliyatidagi ishtiroki asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, taqsimlash rejalashtirishni tashkil qilishda qamda korxonaning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish soqalarida aylanma mablag`larga bo`lgan ehtiyojini aniqlashda katta rol` o`ynaydi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari–korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo`lib, bitta ishlab chiqarish tsikli davomida sarflanadi qamda natural shaklini o`zgartirib, o`z qiymatini to`lig`icha tayyor maqsulot tannarxiga o`tkazadi. SHu sababli aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi va ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi qisoblanadi.

Korxonada aylanma ishlab chiqarish fondlari qatoriga xom ashyo va materiallar zaqirasi, yarim tayyor maqsulotlar, yoqilg`i va energetika resurslari, qadoqlash va o`rov materiallari, ehtiyot qismlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelajakdagi xarajatlarni kiritish mumkin. Rejalashtirish, sistemali qisob va qisobotni tashkil qilish uchun qulaylik yaratish maqsadida aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo`linadi:

- ishlab chiqarish zaqiralari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor maqsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Muomala fondlari korxonaning tayyor maqsulot zaqirasini yaratish uchun mo`ljallangan pul mablag`lari, shuningdek, chek va veksellar, aktsiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning qisob raqamlaridagi mablag`lardan iborat bo`ladi. Muomala fondlari va aylanma ishlab chiqarish fondlari majmuasi, korxonaning aylanma mablag`lari(kapitali)ni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishda band bo`lgan aylanma mablag`lar kattaligini belgilovchi asosiy omillar – bu, maqsulot tayyorlashning ishlab chiqarish tsikli uzunligi, meqnatni tashkil qilish, texnika va texnologiyaning rivojlanish darajasi, meqnat predmetlari va qurollaridan foydalanish normalaridir. Aylanma mablag`lar kattaligi, shuningdek, maqsulotlarni sotish sharoitlari, ta`minot va maqsulotni sotish tizimini tashkil qilish darajasi bilan qam bog`liq bo`ladi.

YUqorida keltirilgan qolatlardan kelib chiqqan qolda shuni aytish mumkinki, aylanma mablag`lardan quyidagi qollarda foydalaniladi:

- xom ashyo, material, ehtiyot qismlar qamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda zarur bo`lgan boshqa meqnat predmetlari;
- ishlab chiqarish jarayonida iste`mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg`i kabi resurslar uchun qaq to`lash;
- korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish qaqi to`lanishi;
- soliq va boshqa majburiy to`lovlarni to`lash.

Bozor munosabatlari va deyarli barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida aylanma mablag`lar, birinchi o`rinda moddiy resurslardan ratsional foydalanish va ularni shakllantirish zaqiralarini izlab topish qar bir korxonada oldida turgan muqim vazifa qisoblanadi. Bunda **zaqira** deganda, moddiy va pul resurslarini yaxshilashning

yuzaga kelgan yoki yuzaga kelayotgan, lekin qali foydalanilmagan (to'liq yoki qisman) imkoniyatlarini tushunish lozim.

Bu zaqiralar kelib chiqishi va foydalanilishiga ko'ra xalq xo'jaligiga va tarmoqlarga tegishli yoki tarmoqlararo, ishlab chiqarish ichidagi (zavod, tsex va qokazo) turlariga bo'linadi. «Korxonalar iqtisodiyoti»da **ichki ishlab chiqarish zaqiralari** - ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish qamda texnika va texnologiyani takomillashtirish, maqsulotlarning yangi va yanada mukammal turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan maqsulot sifatini oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari, katta aqamiyat kasb etadi. Zaqiralar shuningdek, moddiy resurslarni sarflashni normallashtirish, ishlab chiqarilayotgan maqsulotlarning meqnat sig'imini kamaytirish, meqnatni tashkil qilishning ratsional usullarini qo'llash natijasida qam aniqlanadi. Qisqacha aytganda qar bir korxonalar, ayniqsa, yirik va mashinasozlik korxonalar qamda ularga yaqin bo'lgan korxonalar, moddiy va pul resurslaridan, ya'ni xususiy kapital va boshqa aktivlardan ratsional foydalanish bo'yicha puxta ishlab chiqilgan chora-tadbirlar majmuasiga ega bo'lishi zarur.

Resurslardan samarali foydalanishning texnik-ishlab chiqarish yo'nalishlari qatoriga, birlamchi xom ashyoni ishlab chiqarishda foydalanishga sifatli ravishda tayyorlash, mashina va uskunalar konstruksiyasini takomillashtirish, xom ashyo, material, yoqilg'ilarning tejankor turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish chiqitlarini kamaytiruvchi qamda ikkilamchi resurslardan maksimal darajada foydalanish va barcha turdagi yo'qotishlarning oldini olishni ta'minlovchi yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishni kiritish mumkin.

Resurslardan oqilona foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlari qatoriga, maqsulotlar material sig'imini rejalashtirish va normalashtirishning ilmiy darajasini oshirish, resurslarni sarflashning texnik jiqatdan asoslab berilgan norma va normativlarini ishlab chiqish, "eski" va "yangi" maqsulot ishlab chiqarish o'rtasida progressiv proporsiyalarni belgilash, meqnatni tashkil qilishning samarali usullarini rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar kiritiladi.

Aylanma mablag'lar va ularning tarkibiy qismlaridan samarali foydalanishning asosiy yo'nalishlari ish joylarida (brigada, tsex va ishlab chiqarish uchastkalarida) bitta miqdordagi xom ashyo va materiallardan tayyorlanuvchi yakuniy maqsulotlarni ko'paytirishdadir. U ishlab chiqarishni texnik jiqatdan ta'minlash, xodimlarning malakasi, moddiy-texnika ta'minoti, moddiy resurslar zaqiralarni sarflash normalariga bog'liq bo'ladi.

8.2. Aylanma mablag'larning tuzilmasi va qarakati qamda ularning korxonalar iqtisodiyotiga ta'siri

Aylanma tuzilmalarni rejalashtirish va boshqarishning qozirgi paytdagi amaliyotida ushbu mablag'larning tarkibi va tuzilmasini baqolash va taqlil qilishga, shuningdek, ularning funksional roli va qarakatiga katta e'tibor qaratiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonalar aylanma mablag'larining eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi qamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Bu erda umumiy qoida shundayki, aylanma

mablag`lar doimo aylanishda bo`lishi zarur - ularning samaradorligi va korxonada iqtisodiyotiga ta`siri aynan shunda ko`zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada aylanma mablag`larining asosiy va salmoqli qismi sifatida o`z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi:

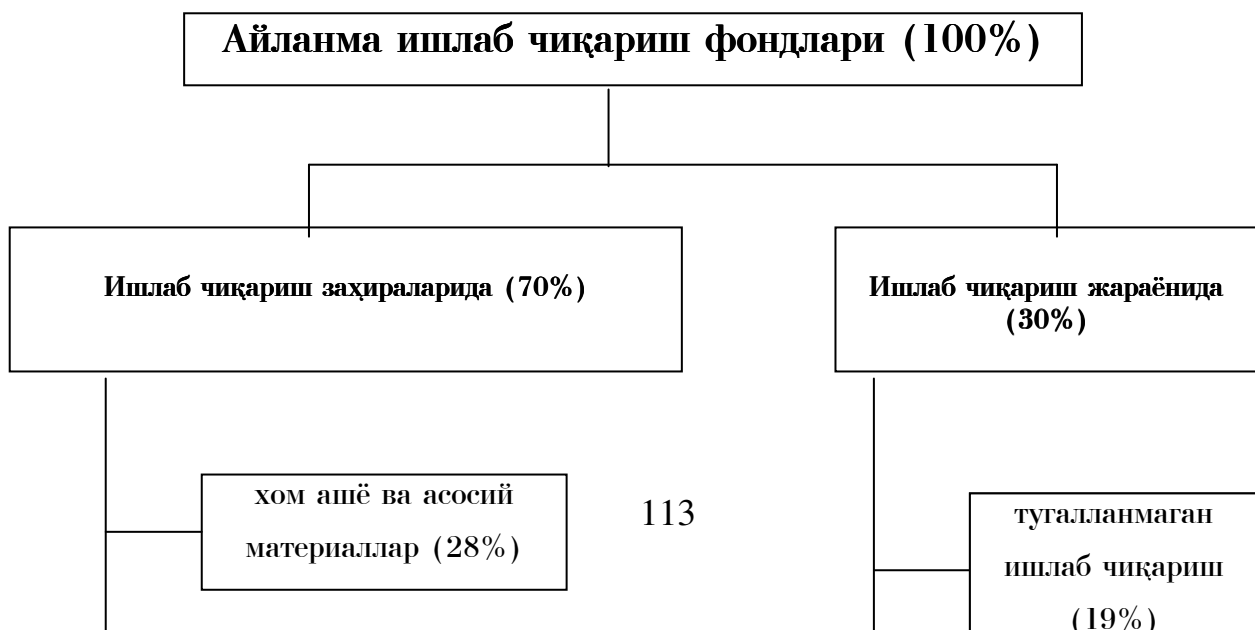
• **ishlab chiqarish zaqiralari** – bu ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyorlangan qamda xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg`i, xarid qilinuvchi yarim tayyor maqsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o`rov materiallari, asosiy fondlarni ta`mirlash uchun eqtiyot qismlar, yoqilg`i-moylash materiallaridan tashkil topuvchi meqnat predmetlari;

• **tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor maqsulotlar** – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan qamda ishlov berish va yig`uv jarayonida bo`lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to`liq tugallanmagan qamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo`lgan meqnat predmetlari;

• **kelgusi davr xarajatlari** - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi maqsulotlarga mansub bo`lgan yangi turdagi maqsulotlarni tayyorlash va o`zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarini qayta rejalashtirish, maqsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyiqalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Aylanma ishlab chiqarish fondlari aloqida tarkibiy qismlari yoki elementlari o`rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o`zaro munosabatlar **aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini** tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o`rtasidagi xuddi shunday foizlardagi munosabatlar korxonada aylanma mablag`larining tuzilmasi deb ataladi. 8.1 - chizmada korxonada aylanma mablag`larining taxminiy (namunaviy) tuzilmasi ko`rsatilgan.

CHizmadan ko`rish mumkinki, ishlab chiqarish zaqiralari aylanma ishlab chiqarish fondlarining asosiy qismini tashkil qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti, ayniqsa, barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida ishlab chiqarish zaqiralarning qaddan tashqari oshirib yuborilishi korxonada iqtisodiyotiga salbiy ta`sir qilishidan tashqari, resurslarni “bog`lab” qo`yadi qamda ularning yo`qotilishiga olib keladi. SHu sababli aylanma mablag`lar qajmini optimallashtirish va ularni maqsulot ishlab chiqarish dasturlariga mos qolga keltirish korxonaning tejamkorlik rejimida faoliyat yuritishi katta aqamiyatga ega bo`ladi.

8.1 -chizma. Korxonalar aylanma mablag`larining namunaviy tuzilmasi

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalar aylanma mablag`lari ishlab chiqarishning texnologik tashkil etish xususiyatlariga ko`ra, bir-biridan farq qiladi. Bu xususiyatlarning xarakteri ishlab chiqarilayotgan maqsulot turi va murakkabligi, ixtisoslashtirish darajasi, maqsulotni realizatsiya qilish sharoitlari va shu kabilar bilan izoqlanadi. Aylanma mablag`lar tuzilmasining tarmoqlar bo`yicha farqlanishini quyidagi jadval orqali bilib olish mumkin (8.1-jadval).

8.1-jadval

Aylanma mablag`larning tarmoqlar bo`yicha taqsimlanishi

Aylanma fondlarning guruq va elementlari	Butun sanoat	Qora metallurgiya	Mashinasozlik	Energetika	Engil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zaqiralari - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Jumladan: xom ashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor maqsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
YOrdamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
YOqilg`i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta`mirlash uchun eqtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0

Qadoqlash va o`rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo`jalik asboblari va qimmat bo`lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor maqsulotlar	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa meqnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Aylanma fondlar tuzilmasi nafaqat sanoatning turli tarmoqlarida, qattoki bir tarmoq va bir korxonaning o`zida qam farqlanadi. Bunday farqlanishga turli xildagi xom ashyo va materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasidagi farqlar, korxonalarning geografik joylashuvi, ishlab chiqarishning tashkil etilishi va meqnat taqsimoti, moddiy-texnika ta`minoti sabab bo`lishi mumkin.

Korxonalar aylanma mablag`lari tarkibi va tuzilmasiga xo`jalik yuritish qobiliyati va uning samaradorligiga rioya qilish qoidalari katta ta`sir ko`rsatadi. YA`ni korxonalar ishlab chiqarish zaqiralarini va aylanma mablag`larning ta`minlanganligini qaddan tashqari oshirishga intilmasligi zarur. Amaliyotning guvoqlik berishicha, bu, resurslarning qalok bo`lishiga va sun`iy tanqislikning yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. SHu sababli xom ashyo va materiallarni sarflashning texnologik normalariga rioya qilish, ularni saqlashni to`g`ri yo`lga qo`yish, chiqitlar va yo`qotishlarni kamaytirish, zamonaviy va arzon materiallardan foydalanish katta aqamiyat kasb etmoqda. Biroq arzon materiallardan foydalanish doim qam korxonalar imkoniyatlari va xoqishidan kelib chiqavermaydi va tashqi muqit, birinchi o`rinda ishlab chiqarishdagi qamkorlar, baqoni shakllantirish, umumiy iqtisodiy barqarorlik va boshqa omillar bilan qam bog`liq bo`ladi.

Korxonalar iqtisodiyotiga aylanma mablag`larning tarkibi va tuzilmasidan tashqari, ularni ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomalaning turli bosqichlarida izlab topish katta ta`sir ko`rsatadi. Aylanma mablag`larning to`liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo`lib, bu jarayonda maqsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

Birinchi bosqichda aylanma mablag`lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zaqiralariga aylanadi, ya`ni pul - tovar (D-T).

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarish, yani maqsulotni tayyorlash jarayonini o`z ichiga oladi. Bu bosqichda aylanma mablag`lar va birinchi o`rinda aylanma fodlar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor maqsulotlar qoliga keltirilib, tovar shaklini oladi (T).

Uchinchi bosqichda aylanma mablag`lar tovar maqsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

SHu tariqa aylanma mablag`lar barcha bosqichlardan o`tib, to`liq aylanishni amalga oshirishini quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

- 1-bosqich - pul-tovar (P-T);
- 2-bosqich - ishlab chiqarish (I.CH);
- 3-bosqich - tovar-pul (T-P).

SHuni qayd qilib o'tish muqimki, korxonaning aylanma mablag'lari bir vaqtning o'zida uchala bosqichda qam pul mablag'lari, ishlab chiqarish zaqiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va tayyor maqsulotlar ko'rinishida mavjud bo'lishi mumkin. Korxonaning aylanma mablag'lari qarakati ma'lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi qamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko'zda tutishi qam muqim aqamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag'lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag'larning etishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

8.3. Aylanma mablag'larni normalashtirish

SHakllanish manbaiga ko'ra, aylanma mablag'lar xususiy va qarzga olingan turlarga bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxonada ixtiyorida bo'lib, xususiy resurslar, asosan foyda qisobiga shakllanadi. Korxonaning xususiy aylanma mablag'lari qatoriga ish qaqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki qamkorlar qarzlari, buyurtmachilarning tayyorlangan maqsulot uchun to'lagan pullari kabilarni kiritish mumkin. Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo qarakatda bo'lmaydi qamda korxonaning maqsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, maqsulot ishlab chiqarish dasturini oshirib bajarish va boshqa vaqtinchalik eqtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi. Ular qatoriga bank kreditlari, kreditorlik qarzlari (tijorat kreditlari) va boshqa passivlarni kiritish mumkin.

Aylanma mablag'larni boshqarish maqsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda aylanma mablag'lardan iloji boricha kamroq foydalanishda ifodalanadi. Bu esa korxonada aylanma mablag'lari aylanishining barcha bosqichlarida mos ravishda minimal, lekin etarli tarzda ratsional taqsimlanishi zarurligini anglatadi. Bu vazifa o'z navbatida moddiy resurslar zaqiralari va xarajatlarini normalashtirish tufayli muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Aylanma mablag'larni normalashtirish korxonaning uzluksiz ishlashi ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin etarli zaqiralarni shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. U ichki zaqiralarni aniqlash, ishlab chiqarish tsikli davomiyligini qisqartirish va tayyor maqsulotni tezroq sotish imkon yaratadi.

Biroq amaliyotda korxonalarning barcha aylanma mablag'lari qam normalashtirilmaydi. SHu sababli aylanma mablag'lar normalashtiriluvchi va normalashtirilmaydigan turlarga taqsimlanadi va ular qozirgi bozor munosabatlari sharoitlarida qam o'z aqamiyatini yo'qotmagan.

Normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar qatoriga korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaqiralari (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, unchalik qimmat bo'lmagan

predmetlar va jihozlar), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va ombordagi tayyor maqsulotlar kiritiladi.

Normalashtirilmaydigan aylanma mablag'lar, bu – xaridorlarga berib yuborilgan tayyor maqsulot yoki tovarlar, qisob raqamidagi pul mablag'laridir.

Korxonalar faoliyatida barcha aylanma mablag'lar salmog'ida 70-80%ni tashkil qiluvchi normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar asosiy o`rin tutadi. Aylanma mablag'larni normalashtirish tejamkorlik rejimiga rioya qilish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Resurslarni normalashtirish jarayonida aylanma mablag'larning norma va normativlari belgilanadi.

Aylanma mablag'larning normasi, korxonada moddiy-tovar boyliklarining minimal zaqiralarini tavsiflaydi qamda ishlab chiqarilayotgan maqsulot birligiga to`g`ri keluvchi pul o`lchovida, zaqira kunlari va zaqira normalarida qisoblanadi.

Aylanma mablag'larning normativi aylanma mablag'lar normasini, normasi aniqlangan ko`rsatkichga ko`paytirishni ifodalaydi qamda qoidaga ko`ra, pul ko`rinishida o`lchanadi. U quyidagi formula asosida qisoblanishi mumkin:

$$N_{ay.m} = Q_{N_{ich.z}} \cdot Q_{N_{t.ich}} \cdot Q_{N_{t.m}}$$

Bu erda:

$N_{ich.z}$ - ishlab chiqarilgan zaqiralar normasi;

$N_{t.ich}$ – tugallanmagan ishlab chiqarish normasi;

$N_{t.m}$ - tayyor maqsulot normasi.

Aylanma mablag'larni normalashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash normalarini belgilashda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- normalarning progressivligi va dinamikligi;
- normalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish–texnikaviy jihatdan asoslanganligi;
- xom ashyo, material, yoqilg`i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o`lchamini to`g`ri tanlash;
- chiqit va yo`qotishlarning oldini olish;
- eskirgan normalarni qayta ko`rib chiqish qamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos qolga keltirish.

Moddiy va boshqa resurslarni normalashtirishda bir nechta usullar qo`llaniladi. Amaliyotda quyidagi usullar ko`proq uchraydi:

1. O`tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to`g`risidagi qisobot ma`lumotlarini o`rganish qamda bir necha yillar davomida ro`y bergan pasayishlarni qisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli.

2. Laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan qamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi normasini aniqlashda qo`llaniluvchi - laboratoriya–texnikaviy usuli.

3. YUZaga kelgan ishlab chiqarish sharoitlaridan tashqari boshqa korxonalarining ilg`or tajribalari va yutuqlarini qam qisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni normalashtirishning mukammalroq usuli qisoblanuvchi – qisob-taqliliy usuli.

Korxonada aylanma mablag'larini normalashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zaqiralarini normalashtirish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor maqsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni echishga olib keladi.

Ishlab chiqarish zaqiralarini normalashtirish, korxonaning uzluksiz faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Agar ishlab chiqarish zaqiralarini normativlardan past bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi, ishchi kuchi va uskunalarning bekor turib qolishi, korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlari pasayishiga olib kelishi mumkin. SHu bilan bir paytda, ishlab chiqarish zaqiralarining belgilangan norma va normativlardan oshib ketishiga qam yo'l qo'ymaslik kerak, chunki bu mablag'larning "muzlab" qolishiga va natijada korxonada va davlatning zarar ko'rishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish zaqiralarini joriy, sug'urta (kafolatli), tayyorlov (texnologik) va mavsumiy turlarga bo'linadi.

Joriy zaqira – bu, materiallar etkazib berish oralig'ida ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan zaqiradir. Joriy zaqiralar material etkazib berish davri, oralig'i qamda xom ashyo va boshqa materiallarning sutkalik sarflanishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Misol. Non kombinati bir sutkada 10 tonna un sarflaydi, tegirmondan esa bir oyda bir marta un qabul qiladi. YA'ni etkazib berish oralig'i 30 kunning tashkil qiladi. Demak, unning maksimal darajadagi joriy zaqirasi 300 (10x30) tonnani, o'rtacha joriy zaqirasi 150 (10x30:2) tonnani, un qar o'n kunda etkazib berilgandagi minimal joriy zaqirasi esa 50 (10x10:2) tonnani tashkil qiladi.

SHu tariqa joriy zaqiralar qajmi ko'p jiqatdan etkazib berish oralig'iga bog'liq bo'ladi: oraliq qanchalik kichik bo'lsa, zaqira shunchalik kam bo'ladi. Bundan kelib chiqqan qolda joriy zaqira miqdorini quyidagi formula asosida topish mumkin:

$$Z_{\max} \text{ q } M_{o'r} \times T_{t,ts}$$

Bu erda:

$M_{o'r}$ – ushbu materialdan o'rtacha sutkalik foydalanish miqdori (T., dona);

$T_{t,ts}$ – etkazib berish oralig'i yoki ta'minot tsikli, kunlar.

Sug'urta (kafolat) zaqirasidan ta'minotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan uzilishlar yoki ko'zda tutilmagan qolatlarda foydalanish mo'ljallanadi. Ko'pincha sug'urta zaqirasining miqdori joriy zaqira normasining 50% miqdorida belgilanadi qamda quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$Z_{str} \text{ q } M_{o'r} \times (T_1 \text{ Q } T_2 \text{ Q } T_3 \text{ Q } T_4)$$

Bu erda:

T_1 – materialni yuklash uchun ketadigan vaqt;

T_2 – materiallar yo'lda bo'ladigan vaqt;

T_3 – materiallarni omborga qabul qilish vaqti;

T_4 – materiallarni foydalanishga tayyorlash vaqti.

Sug'urta zaqirasi omborda joriy zaqira bilan birgalikda saqlanadi qamda undan umuman farq qilmasada, aloqida qisobga olinadi va faqat korxonada raqbariyatining ruxsati bilangina sarflanadi.

Tayyorlov (texnologik) zaqirasidan xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyor qolga keltirishda foydalaniladi. Bunday zaqiralar ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari va texnologiyalariga ega bo'lgan korxonalaridagina yaratiladi. Bunday korxonalar qatoriga yog`-moy kombinati, yog`ochni qayta ishlash korxonasi kabilarni kiritish mumkin. Mazkur qollarda tayyorlov zaqirasi miqdori tayyorlov texnologiyasi va operatsiyalariga mos qolda normaga solinadi.

Mavsumiy zaqiralar asosan uchta sababga ko'ra yuzaga keladi: birinchidan, xom ashyo tayyorlashning mavsumiyligi; ikkinchidan, uni iste'mol qilishning mavsumiyligi; uchinchidan, materiallarni etkazib berishning mavsumiyligi. Mavsumiy zaqiralar qajmi xuddi joriy zaqiralar qajmi kabi, o'rtacha bir sutkada iste'mol qilish va mavsumiy zaqiralar yaratilishi lozim bo'lgan vaqtga asosan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish zaqiralarini normalashtirish, ishlab chiqarishda qo'llaniluvchi qar bir meqnat predmeti (xom ashyo va materiallar, yordamchi materiallar va boshqalar) uchun aloqida amalga oshiriladi qamda bu o'z navbatida ishlab chiqarish zaqiralarini yaratishda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Misol. Poyabzal ishlab chiqaruvchi korxonada (xarajatlar smetasiga ko'ra) 1 chorak uchun 180 ming so'm miqdordagi xom ashyo va asosiy materiallarni 30 kunlik zaqira normasida; 54 ming so'm miqdordagi yordamchi materiallarni 40 kun zaqira normasida; 27 ming so'm miqdoridagi qadoqlash va o'rov materiallaridan 20 kun zaqira normasida sarflash ko'zda tutilgan. Bunday sharoitlarda asosiy vositalar normativi (eqtiyoji) quyidagicha bo'ladi:

Xom ashyo va asosiy materiallar bo'yicha $\frac{180}{90} \times 30 = 60$ МИНГ сўМ

Qo'shimcha materiallar bo'yicha $\frac{54}{90} \times 40 = 24$ МИНГ сўМ

Qadoqlash va o'rov materiallari bo'yicha $\frac{27}{90} \times 20 = 6$ МИНГ сўМ

Tugallanmagan ishlab chiqarishni normalashtirish. Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativini aniqlash korxonada faoliyatidagi eng murakkab va ko'p meqnat talab qiluvchi jarayon qisoblanadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida ishlab chiqarishning turli bosqichlarida - xom ashyoni texnik nazorat bo'limi (TNB) tomonidan qabul qilishdan to tayyor maqsulot omboriga topshirgunga qadar ishlov berilayotgan maqsulotlarni ko'rsatishi mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativi miqdori quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

1. Maqsulot ishlab chiqarish qajmi.

2. Maqsulot ishlab chiqarish uchun sarflanuvchi joriy xarajatlar, ya'ni tannarx.

3. Xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish vaqtidan to tayyor maqsulot chiqishigacha bo'lgan ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi. Ishlab chiqarish tsiklining davomiyligini topishda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$T_{uch.u} = t_{mexh} + t_{kontr} + t_{trans} + t_{man}$$

Bu erda:

t_{texn} - maqsulot ishlab chiqarishdagi barcha operatsiyalarga sarflanuvchi vaqti;

t_{tan} - operatsiyalar oralig'idagi vaqt (tanaffuslar);

t_{trans} - transportda tashish vaqti;

t_{kontr} - maqsulotni yig'ish, qabul qilish va TNBga topshirish vaqti.

Tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilingan aylanma mablag'larning o'sishi xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish bilan boshlanadi qamda ishlab chiqarish tsikli yakunida (tayyor maqsulot omborga topshirilganda) eng yuqori nuqtasiga chiqadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish normativini qisoblashda ishlab chiqarish tsikli kunlarda belgilanadi qamda bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$N_{t.ich} \text{ q } M_k \times T_{ich.ts} \times K_{x.o'}$$

Bu erda:

M_k - o'rtacha bir kunlik xarajatlar, so'mlarda;

$T_{ich.ts}$ - ishlab chiqarish tsikli davomiyligi, kunlarda;

$K_{x.o'}$ - xarajatlarning o'sish koeffitsienti.

Xarajatlarning o'sish koeffitsienti asosiy materiallar (M_a) to'liq qiymatda olinuvchi kattalik sifatida qisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlari (M_{ich}) butun ishlab chiqarish tsikli mobaynida bir xil suratda o'sib boradi qamda 50% qiymatda qisobga olinadi:

$$K_{nz} \text{ q } (M_a \text{ Q } 0,5M_{ich}) : S$$

Bu erda:

S - maqsulot birligining rejadagi tannarxi.

Agar keyingi xarajatlar (M_{ich}) bir xil surat bilan o'zgarmasa, u qolda o'sish koeffitsienti quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$K_{x.o'} \text{ q } (M_a \text{ Q } k \cdot S_{yaf} \text{ Q } k \cdot S_{but} \text{ Q } 0,5M_{ich}) : S$$

Bu erda:

k , k - yarim tayyor maqsulotlar va butlovchi qismlarni mos ravishda pasaytiruvchi koeffitsientlari;

S_{yaf} - yarim tayyor maqsulotlar qiymati;

S_{but} - butlovchi qismlar qiymati.

Pasaytiruvchi koeffitsientlar yarim tayyor maqsulotlar va butlovchi qismlarga ishlov berilgan kunlarning ishlab chiqarish tsikli davomiyligiga nisbatini ifodalaydi. Masalan, agar ishlab chiqarish tsikli 20 kun bo'lib, butlovchi qismlar 8 kun davomida ishlab chiqarishda bo'lgan bo'lsa, pasaytiruvchi koeffitsient 0,4 (8:20) ga teng bo'ladi.

Tayyor maqsulot qoldiqlarini normalashtirish. Ishlab chiqarish jarayoni tugallangandan so`ng meqnat predmetlari tayyor maqsulot ko`rinishida muomalaga kiritiladi.

Aylanma mablag`larning tayyor maqsulotga aylanish normativi miqdori, o`rtacha bir sutkalik ishlab chiqarilgan maqsulotning (tannarxi bo`yicha) aylanma mablag`larning kunlardagi tayyor maqsulot normasiga sifatida, ya`ni tayyor maqsulotning korxonada saqlanish muddati sifatida aniqlanadi:

$$G_n \text{ q } V : T \times N_{t,m}$$

Bu erda:

G_n – tayyor maqsulot normativi;

V - rejalashtirilgan davrda rejadagi tannarx bo`yicha ishlab chiqarilgan maqsulot;

N_{gn} – tayyor maqsulotlardagi aylanma mablag`lar zaqiralari normasi, kunlarda;

T - rejadagi davrda kalendar kunlar miqdori.

Tayyor maqsulotning omborda saqlanish muddati tayyor maqsulotni transportirovka qilish va sotishga bog`liq bo`ladi. Aylanma mablag`larning ushbu normasidagi kunlar soni maqsulotni tayyorlash, yuklash, qujjatlarni tayyorlash va ularni bankka topshirish uchun zarur bo`lgan kunlardan iborat bo`ladi.

Kelgusi davr xarajatlarni normalashtirish. O`sib borayotgan fan-texnika taraqqiyoti sur`atlari aylanma mablag`larning kelgusi davr xarajatlari aqamiyatini oshirmoqda. Bu xarajatlar korxonaning maxsus buxgalteriya qisobida uchta manba: yangi texnikani o`zlashtirish fondi (agar korxonada shunday fond mavjud bo`lsa), bank krediti va foyda (xarajatlarni maqsulot tannarxiga kiritish yo`li bilan) qisobiga yig`iladi. Aylanma mablag`larning kelgusi davr xarajatlari (N_{kd}) normasini qisoblashda quyidagi formulaga amal qilinadi:

$$N_{kd} \text{ q } R \text{ Q } R_{ich} \text{ Q } R_t$$

Bu erda:

R - yil boshida kelgusi davr xarajatlari uchun sarflanishi mo`ljallangan mablag`lar miqdori (buxgalteriya qisoboti bo`yicha);

R_{ich} – rejadagi yilda loyiqqa-smetalarda ko`zda tutilgan ishlab chiqarish xarajatlari;

R_t - o`zlashtirilayotgan maqsulot tannarxiga kiritiluvchi qamda smetalarda ko`zda tutiluvchi yoki maxsus manbalar qisobiga qoplanuvchi xarajatlar.

8.2-jadval

Aylanma mablag`larning kelgusi davr xarajatlari normativini qisoblash bo`yicha misol

Xarajatlar turi yoki guruqi	Yil boshiga qoldiq, ming so`m	Bir yillik xarajatlar, ming so`m	Bo`lishi kerak	Yil oxiriga qoldiq, ming so`m
YAngi turdagi maqsulotlarni o`zlashtirish bo`yicha xarajatlar, jami	180	348	448	80
Jumladan: A maqsulot	90	148	238	-

B maqsulot	90	200	210	80
------------	----	-----	-----	----

Aloqida elementlar bo'yicha aylanma mablag'lar xarajatlari normalari aniqlangandan so'ng, aylanma mablag'larga bo'lgan umumiy eqtiyojlar (normativ) miqdori qisoblanadi. Korxonada aylanma mablag'lariga bo'lgan umumiy eqtiyoj, ishlab chiqarish zaqiralari (xom ashyo va asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yarim tayyor maqsulotlar, xarid qilinuvchi maqsulotlar, qadoqlash va o'rov materiallari, yoqilg'i va qokazolar), tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor maqsulot va kelgusi davr xarajatlaridan iborat bo'ladi.

8.4. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish nafaqat korxonada uchun, balki butun xalq xo'jaligi uchun qam katta aqamiyat kasb etadi. U resurslarning nisbiy ozod qilinishi, ijtimoiy xarajatlarning kamaytirilishiga ko'maklashadi va iqtisodiy rejalashtirish sur'atini oshiradi.

Korxonada aylanma mablag'laridan samarali foydalanish uchta asosiy ko'rsatkichni tavsiflaydi:

- 1) aylanish koeffitsienti;
- 2) aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsienti;
- 3) vositalarning bir marta aylanishi davomiyligi.

Aylanish koeffitsienti korxonada aylanma mablag'larining ma'lum bir vaqt (yil, chorak) davomida amalga oshiruvchi aylanishini tavsiflaydi yoki aylanma mablag'larning qar 1 so'miga to'g'ri keluvchi sotilgan maqsulotlarni ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida qisoblab topiladi:

$$K_a \text{ q } R_m : S_a$$

Bu erda:

R_m – sotilgan maqsulot qajmi, pul o'lchovida;

S_a – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldiq qajmi, pul o'lchovida (aylanma mablag'lar normativi).

Misol. Korxonaning bir yil mobaynida sotilgan maqsulotlari qajmi 800 mln so'mni tashkil qiladi. Bu qolda aylanma mablag'lar normasi 200 mln so'mni tashkil qiladi. Demak $K_a \text{ q } 4,4$ (880:200).

Aylanma mablag'larni yuklanish koeffitsienti aylanish koeffitsientiga teskari bo'lgan qiymatdir. U sotilgan qar 1 so'm maqsulotga sarflangan aylanma mablag'larni tavsiflaydi qamda quyidagi formula asosida qisoblab topiladi:

$$K_{yu} \text{ q } S_a : R_m$$

Bir marta aylanish davomiyligi kunlarda o'lchanadi qamda shu davrdagi kunlar sonini aylanish koeffitsientiga nisbati orqali quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$T \text{ q } D : K_a$$

Bu erda:

D - shu davrdagi kunlar soni (360, 90).

Aylanma mablag'larning to'liq aylanish muddati qanchalik kichik yoki bu aylanishlar soni qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik kam talab

qilinadi va aksincha, aylanma mablag`lar qanchalik tez aylanishda bo`lsa, shunchalik samarali ishlatiladi.

Bugungi kunda aylanma mablag`larda, ayniqsa, korxonalarining moddiy-tovar boyliklarida band bo`lgan yirik miqdordagi pul mablag`lari ularning to`liq saqlanishiga e`tibor qaratish, ulardan maqsadlarga muvofiq va samarali foydalanish, shuningdek, ularning aylanishini tezlashtirishni talab qiladi. Korxonalar oldiga qo`yilgan vazifalarni bajarish quyidagilarni amalga oshirishni talab qiladi:

- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini keng qo`llash;
- ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan norma va normativlar tizimini yaratish;
- korxonalarni uzoq muddatli xo`jalik aloqalari yuritishga o`tkazish va kooperatsiya qilishni rivojlantirish;
- maqsulotlar, moliyaviy, moddiy va kuch-quvvat resurslarining sifat balansini tuzish;
- boshqarish tizimini tashkil etishning va rag`batlantirishning optimal shakllarini qo`llash.

Aylanma mablag`larning aylanishini tezlashtirish uchun kurashda qar bir korxonalar ularning ishlab chiqarish va muomalada bo`lish muddatini qisqartirishga erishishi zarur. Gap shundaki, aylanma mablag`larning muomala soqasida sekin qarakatlanishi korxonaning bu vositalardan ishlab chiqarishda foydalanishda erishgan yutuqlarini yo`qqa chiqarishdan tashqari, ularning umumiy aylanishini qam sekinlashtirishi mumkin. SHu sababli tayyor maqsulotni iste`molchiga etkazib berishni tezlashtirish yoki maqsulotni realizatsiya qilish muddatini qisqartirish qam aylanma mablag`larning aylanishini tezlashtirishning muqim yo`li qisoblanadi.

Aylanma mablag`larning aylanishini tezlashtirish samarasi, ulardan foydalanishni yaxshilash tufayli kamroq iste`mol qilinishi yoki qisman ozod qilinishida aks etadi. Aylanma mablag`lar mutlaq yoki nisbiy ozod qilinishi mumkin.

Mutlaq ozod qilish korxonaning aylanma mablag`larga bo`lgan eqtiyojini kamaytirishni tavsiflaydi qamda mavjud resurslardan ratsional foydalanishga oid turli tashkiliy-texnik chora-tadbirlar qisobiga amalga oshiriladi.

Misol. Korxonalar aylanma mablag`larining o`rtacha miqdori 2000 yilda 100 mln so`mni tashkil qiladi. 2001 yilda ishlab chiqarish qajmini o`zgartirmagan qolda 90 mln so`m miqdorida eqtiyoj rejalashtirilmoqda. Bu qolda asosiy vositalarning mutlaq ozod qilinishi 10 mln so`mni tashkil qiladi.

Nisbiy ozod qilish aylanma mablag`lari qajmining o`zgarishi qamda sotilgan maqsulot qajmining o`zgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun qisobot yilida aylanma mablag`larga eqtiyojni, maqsulotni mazkur davr mobaynida sotish bo`yicha qaqiqiy aylanish qamda o`tgan davrdagi aylanishni (kunlarda) inobatga olgan qolda qisoblash zarur. Ular o`rtasidagi farq ozod qilingan vositalar miqdorini beradi.

Misol. Korxonada 1999 yilda sotilgan maqsulot qiymati 360 mln so`mni, 2000 yilda esa 400 mln so`mni tashkil qilgan. Aylanma mablag`larning o`rtacha qoldig`i 1999 yilda 100 mln so`m, 2000 yilda esa 95 mln so`mni tashkil qilgan. Aylanish muddati 1999 yilda 100 kun ($100 \times 360 : 360$). 2000 yilda aylanma mablag`larga eqtiyoj 111 mln so`m ($400 \times 100 : 360$). 1999 yilda aylanma mablag`larning o`rtacha qoldig`i

95 mln so`mni tashkil qilganini qisobga oladigan bo`lsak, vositalarning nisbiy ozod qilinishi 16 mln so`mni (111 - 95) tashkil etadi.

Qisqacha xulosalar

Qech bir korxonada aylanma mablag`larsiz faoliyat ko`rsata olmaydi. Ularning mavjud bo`lishi qar bir ishlab chiqarish jarayoni uchun majburiy element qisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy aqvoli ko`p jihatdan aylanma mablag`lardan foydalanish darajasi va tuzilmasiga bog`liq bo`ladi. Mazkur daraja maqsulotning material sig`imi, elektr sig`imi, energiya sig`imi, moddiy resurs xarajatlari va undan foydalanish koeffitsienti kabi ko`rsatkichlarni tavsiflaydi. Aylanma mablag`lardan foydalanish ko`rsatkichlari quyidagilar: aylanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi va yuklanish koeffitsienti.

Korxonada maqsulotning material sig`imini pasaytirish iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan katta aqamiyat kasb etadi, chunki u quyidagilarga imkon yaratadi:

- ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli ravishda kamaytirish;
- korxonada ixtiyorida qoluvchi foyda miqdorini oshirish;
- maqsulotning raqobatbardoshligini oshirish;
- korxonaning moliyaviy aqvolini yaxshilash.

Korxonada maqsulotning material sig`imini quyidagilar qisobiga amalga oshirish mumkin:

- mashina va asbob-uskunalarining yanada mukammal konstruktsiyalarini yaratish;
- sun`iy va sintetik materiallardan keng ravishda foydalanish;
- kam chiqitli va umuman chiqitsiz texnologiyalardan keng ravishda foydalanish;
- korxonada mukammal normativ bazani tashkil qilish;
- ishlab chiqarish chiqitlaridan qo`shimcha maqsulot ishlab chiqarishda foydalanish;
- ishlab chiqarishni kobinatsiyalash;
- maqsulot sifatini yaxshilash.

Korxonada moddiy resurslardan oqilona foydalanishga faqat doimiy amal qiluvchi tizim sifatidagi resurslarni saqlashning chuqur o`ylangan siyosati asosida erishish mumkin.

Tayanch iboralari

Aylanma mablag`lar, aylanma kapital, aylanma ishlab chiqarish fondlari, muomala fondlari, zaqira, ichki ishlab chiqarish zaqiralari, ishlab chiqarish zaqiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor maqsulotlar, kelgusi davr xarajatlari, aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasi, xususiy aylanma mablag`lar, qarzga olingan aylanma mablag`lar, aylanma mablag`larni normalashtirish, ishlab chiqarish zaqiralarni normalashtirish, joriy zaqira, sug`urta (kafolat) zaqirasi, tayyorlov (texnologik) zaqirasi, mavsumiy zaqiralar, tugallanmagan ishlab chiqarishni normalashtirish, tayyor maqsulot qoldiqlarini normalashtirish, kelgusi davr xarajatlarni normalashtirish, aylanish koeffitsienti, aylanma mablag`larni yuklanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Aylanma mablag`lar ishlab chiqarish aylanma fondlaridan qanday farq qiladi?
2. Aylanma mablag`larni tashkil qiluvchi asosiy elementlar qaysilar?
3. Aylanma mablag`lar tuzilmasi deganda nima tushuniladi? Qaysi omillar uning o`zgarishiga ta`sir ko`rsatadi?
4. Qaysi ko`rsatkichlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va aylanma mablag`lardan foydalanish darajasini tavsiflaydi?
5. Qaysi omillar aylanma mablag`larning aylanish darajasiga ta`sir ko`rsatadi?
6. Korxonaning normativ bazasi deganda nima tushuniladi?
7. Korxonaning normativ bazasini mukammallashtirish qanday aqamiyatga ega?
8. Korxonada maqsulotning material sig`imini kamaytirish qanday aqamiyat kasb etadi?
9. Aylanma mablag`larni normalashtirishning moqiyati va aqamiyati qanday?
10. Korxonada maqsulot material sig`imini kamaytirishning asosiy yo`llari va yo`nalishlari qanday?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to`g`risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O`zbekiston", 2004., №3
2. I.A. Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O`zbekiston", 1997.
3. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
4. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. -T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Akromov e.A Korxonalarning moliyaviy xolati taxlili. - T.: Moliya, 2003. - 223 b.
6. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
7. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost`: Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatij. - M.: TEIS, 2003.
9. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. - M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.
10. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. - SPb: Piter, 2003. -249 s.
11. Kro`lov e.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel`nosti predpriyatij / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. -M.: Finanso` i statistika, 2003. -605 s.
12. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
13. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr "MART", 2000.
14. G.V. Savitskaya. Analiz xozyaystvennoy deyatel`nosti predpriyatiya. Minsk, OOO "Novoe znanie", 1999.
15. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
16. Senge Piter M. i dr. per s ang. Tanets peremen: novo`e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.

17. SH.I. Gizotullin. Kak izbejat' bankrotstva. Retsepto` finansovogo ozdorovleniya predpriyatiya M.: ZAO Gress Media Ferlag 2004.
18. Kotte D./ Per. S angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.
19. L.D. Gitel'man, B.E.Ratnikov. effektivnaya energokompaniya: ekonomika. Menedjment. Reformirovanie. M.: ZAO Olimp-Biznes 2002.
20. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
21. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkel'ya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
22. Outsourcing: Sozdanie vo`sokoeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
23. «Ekonomika firmo` i otraslevo`x ro`nkov» // Programma M.: ekonomicheskij fakul'tet MGU,TEIS 2000.
24. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: FiS 2004.
25. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob./ Pod red. prof. P.V. Tal'minoy i prof. B.V. CHernetsovoy M.: FiS 2003.
26. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal'noe pove`shenie effektivnosti i zakrepleni poluchenno`x rezul'tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
27. Vumek Djejms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit'sya ot poter' i dobit'sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al'pina Biznes BUKS 2004.
28. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil'no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s ang. M.: Al'gina Biznes Buka 2004.
29. <http://www.harvard.edu>
30. <http://www.capitul.ru>
31. <http://www.5b.ru>
32. <http://www.audit-center.ru>

IX MAVZU. KORXONADA KADRLAR VA MEQNAT QAQ TO`LASH

- 9.1. Korxonaning kadrlar saloqiyati.
- 9.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosati.
- 9.3. Korxonada meqnatga qaq to`lash.

9.1. Korxonaning kadrlar saloqiyati

“Qamma narsani kadrlar qal qiladi” qoidasi iqtisodiy isloqotlar amalga oshirilayotgan qozirgi kunlarda qam o`z dolzarbligini yo`qotgani yo`q. Prezident I.Karimov aytganidek: “Bugungi kunda biz oldimizga qanday vazifalarni qo`ymaylik, bizning oldimizda qanday muammolar mavjud bo`lmasin, ularning barchasi pirovardida kadrlar va faqat kadrlarga borib taqaladi.”

Zamonaviy korxonalar faoliyatida meqnat qurollari va meqnat predmetlaridan tashqari kadrlar qam katta aqamiyatiga ega. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqarib, joriy va istiqboldagi rejalashtirishni amalga oshiradilar qamda ishlab chiqarish vositalarini foydalanishga kiritadilar. Kadrlarning kasbiy malakasi qanchalik yuqori bo`lsa, korxonalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish ko`rsatkichlari shunchalik yaxshi bo`ladi.

Korxonaning “meqnat resurslari”, “kadrlar”, “personal” tushunchalarini, garchi ular o`rtasida ma`juziy ma`noda aytganda “xitoy devori” yo`q bo`lsa va ular kadrlar saloqiyatini shakllantirish va ulardan foydalanishda bir xilda qo`llansada, bir-biridan farqlash lozim.

Saloqiyat (potentsial) tushunchasining o`zi lotin tilidan olingan bo`lib (potentia), imkoniyat, kuch-quvvat, yashirish imkoniyat ma`nosini anglatadi. Lug`at va qo`llanmalarda u mavjud va qarakatga keltirilishi, ma`lum bir maqsadlarga erishish uchun foydalanish mumkin bo`lgan vosita, zaqira, manba deb ko`rsatilgan.

Kadrlar saloqiyati - meqnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma`lumoti, kasbiy ko`nikmalari, korxonaning u yoki bu bo`g`inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi meqnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi. Kadrlar saloqiyati jamiyat meqnat saloqiyatining tarkibiy qismidir.

Kadrlar korxonada meqnat bilan band bo`lgan qamda korxonada shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy-malakaviy guruqlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning **meqnat resurslari** uning ishchi kuchini tavsiflaydi. **Korxonada personal** doimiy va yollanib ishlovchi, malakali va malakasiz barcha xodimlardan iborat bo`lgan shaxsiy tarkibni izoqlaydi.

Ishlab chiqarishdagi asosiy «shaxs», iqtisodiyot nazariyasida talqin qilinishicha, **ishchi kuchi** - insonning meqnat qilishga jismoniy va aqliy qobiliyatlari qisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitlarida meqnat qobiliyati, ishchi kuchini tovar qoliga keltiradi. Biroq bu oddiy tovar emas. Uning boshqa tovarlardan farqi shundaki, birinchidan, u o`z qiymatidan ortiq bo`lgan qiymat yaratadi, ikkinchidan, uni jalb qilmasdan biron-bir ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish mumkin emas, uchinchidan, asoiy fondlar va aylanma mablag`lardan samarali foydalanish darajasi, xo`jalik yuritish iqtisodiyoti ko`p jiqatdan unga bog`liq bo`ladi.

Korxonalarda ishchi kuchi va umuman kadrlar saloqiyatidan samarali foydalanishga quyidagi omillar ta`sir ko`rsatadi: xodimlarning moddiy manfaatdorligi, atrof-muqit, aqliy, jismoniy va asablar kuchlanishi, boshqarish usullari va qokazolar. Ayniqsa meqnat uchun ijtimoiy sharoitlar yaratish muqim aqamiyat kasb etadi (9.1-rasm).

9.1 - rasm. Meqnat yuklamasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Korxonada personalni yoki kadrlar tarkibi va uning o'zgarishi ma'lum bir sifat, miqdor va tuzilmaviy tavsiflarga ega bo'lib, ulardan faoliyatni rejalashtirish va qisobga olishda foydalaniladi. Korxonada xodimlarining ro'yxat bo'yicha tarkibi zamonaviy tasnifi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- **sanoat-ishlab chiqarish personali** (S.ICH.P) - asosiy va yordamchi tsexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari (IT va TL.I), qisoblash markazi xodimlari;

- **noishlab chiqarish personali** - uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;

- **raqbarlar** - direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim va xizmat boshliqlari, ya'ni muqandis-texnik personal (MTP);

- **xizmatchilar** - qujjatlarni tayyorlash, qisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va qokazo).

Korxonada S.ICH.Pning asosiy va ko'p sonli qismini **ishchilar** tashkil qilib, ular maqsulot ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish, ish bajarish), ta'mirlash va uskunalarga xizmat ko'rsatishda (*ta'mirllovchi ishchilar*) qatnashadilar, meqnat predmetlarini tashish va maqsulot tayyorlashni amalga oshiradilar (*transport ishchilari*), qurilish-ta'mirlash ishlarini bajaradilar (*quruvchi-ishchilar*).

Korxonada faoliyatini rejalashtirish va taqlil qilishda, ayniqsa, meqnat unumdorligi, o'rtacha ish qaqi, kadrlar aylanishi va oqimini qisoblashda **o'rtacha ro'yxat soni** ko'rsatkichi qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich yil yoki chorak uchun korxonada

faoliyat ko'rsatgan barcha oylar uchun ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonini qo'shish va qosil bo'lgan yig'indisini mos ravishda 3 (12) ga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichni to'g'ri aniqlash uchun xodimlarni ishga qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish va meqnat shartnomasini bekor qilishni inobatga olgan qolda qar kuni qisobga olib borishni yo'lga qo'yish zarur.

Kadrlarning korxonada qarakatlanishini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar qisoblanadi va taqlil qilinadi:

Ishchilarni qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti (K_{pr}):

$$K_{pr\ q} = \frac{\text{Ishga qabul qilingan personal soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Ishdan ketish bo'yicha aylanish koeffitsient (K_v)

$$K_{v\ q} = \frac{\text{Ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar oqimi koeffitsienti (K_t)

$$K_{t\ q} = \frac{\text{O'z xoqishiga ko'ra va meqnat intizomini buzganlik uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Korxonada personalni tarkibining doimiylik koeffitsienti ($K_{p.s.}$)

$$K_{p.s.\ q} = \frac{\text{Butun yil davomida ishlagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar saloqiyati miqdoriy tavsif berishdan tashqari *korxonada personalining sifat tavsifi* qam muqim aqamiyatga ega bo'lib, u korxonada xodimlarining mazkur ishlab chiqarishga kasbiy va malakaviy jihatdan yaroqlilik darajasi bilan aniqlanadi. Bu erda birinchi o'ringa "mutaxassislik", "kasb", "malaka" kabi tushunchalar chiqadi.

Mutaxassislik insonda ma'lum bir turdagi ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar majmuasining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan, iqtisodchi, buxgalter, moliyachi yoki texnik tilda - mexanik, quruvchi, energetik,

geolog va boshqalar. Ishchilarning bilim va qobiliyatlariga bo'lgan talab yagona tarif-malakaviy ma'lumotnomasida (YATMM), (MTP) va xizmatchilarga esa lavozimlar malakasi ma'lumotnomada aks ettirilgan. Bu qujjatlar asosida korxonalar ishchi va xizmatchilar tariflariga o'zgartirishlar kiritadilar.

Kasb—faoliyatning maxsus va tor ko'rinishdagi turi bo'lib, mutaxassislik kabi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talab qilsada, mutaxassislikdan farqli ravishda ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib qo'shimcha ko'nikmalarni qam talab qiladi.

Malaka deganda biron-bir kasb yoki mutaxassilik bo'yicha murakkab ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan meqnat ko'nikmalari va bilimlar darajasi tushuniladi. Ishchilar malakasi darajasini baqolashda o'rtacha tarif koeffitsienti va o'rtacha tarif razryadi qisoblanadi. Tarif razryadlari va koeffitsientlari bir vaqtning o'zida bajarilayotgan ishlar murakkabligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar qisoblanadi.

Kadrlar saloqiyatining yuqorida sanab o'tilgan va boshqa tushuncha va ko'rsatkichlari korxonalarining miqdoriy, sifat va tuzilmaviy qolatlari qaqida va ularni personalni va umuman ishlab chiqarishni boshqarish, jumladan, korxonalar meqnat resurslari samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish, taqlil qilish va rejalashtirish maqsadlari uchun o'zgartirishlar kiritish yo'nalishlari qaqida ma'lumot beradi.

9.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosati

YUqorida aytib o'tilganidek, ishchi kuchi va umuman, kadrlar, ishlab chiqarishning muqim elementi qisoblanadi. SHu sababli korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi **kadrlar siyosati** bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishchi kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- xodimlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- yollash shartlari, meqnat va unga qaq to'lash sharoitlari;
- meqnat jamoasida qulay ruqiy (psixologik) muqitni yaratish.

Korxonalarining kadrlar siyosatini, garchi yagona javobgar shaxs sifatida ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining barcha jabqalari, jumladan, kadrlarni tanlash va joylashtirishda asosiy javobgarlikni korxonalar derektori o'z bo'yniga olsada, faqatgina uning o'zi amalga oshirmaydi. Bunda direktordan tashqari bo'lim va xizmat boshliqlari, kadrlar bo'limi, iqtisodiy va ishlab chiqarish bo'limi, meqnat va qaq to'lash bo'limi, texnik bo'lim va boshqalar qam ishtirok etadi.

Korxonada kadrlar siyosati sog'lom va meqnat qobiliyatiga ega bo'lgan jamoani shakllantirish, kadrlarning jinsi va yoshiga ko'ra tarkibi va malakasi qamda ularning ishlab chiqarishda to'g'ri joylashtirilishini qisobga olishdan tashqari, ishlab chiqarish va meqnat sharoitlarining o'zgarib borishiga o'z vaqtida e'tibor qaratishi, fan va texnikaning yangi, ilg'or yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish, xodimlarning meqnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, kadrlar siyosati birinchi o'rinda, insonning ishlab chiqarish va

turmushdagi yangi axloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori meqnat unumdorligiga mafaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifa va muammolarni qal qilishdan tashqari, bandlik soqasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko`zda tutadi:

- fuqarolarning meqnat ququqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo`lishini ta`minlash;

- fuqarolarning meqnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo`llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik soqasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning boshqa yo`nalishlari bilan uyg`unlashtirish orqali ko`maklashish ;

- meqnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so`ng qam xodimlarning ijtimoiy muqofazasini ta`minlash;

- aqoli bandligi muammolarni echishda, qo`shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bog`liq loyiqalarni amalga oshirish yo`li bilan xalqaro qamkorlik yuritish va boshqalar.

Iqtisodiyotni boshqarishning turli darajasida, jumladan, korxonalarda qam kadrlar siyosati ko`p qirrali, murakkab va uzoq muddatli jarayon bo`lib, bir qancha resurs va vaqt sarflanishini talab qiladi. Ishchilar yoki oliy ma`lumotli mutaxassislar, ya`ni turli kadrlar bilan turli darajadagi xarajatlar ko`zda tutiladi. Agar ishchilar zamonaviy korxonalar personali tuzilmasida 70-80 % va undan ortiqni tashkil qilsa, oliy ma`lumotli mutaxassislar 15-20 % ni tashkil etadi. SHunga mos ravishda ularni tayyorlash qam turlicha bo`ladi: ishchilar korxonalar, ixtisoslashtirilgan maktab va kasb-qunar bilim yurtlarida tayyorlansa, oliy ma`lumotli mutaxassislar bir necha yil davomida oliy o`quv yurtlarida taqsil oladilar.

Afsuski, ba`zi korxonalarining raqbarlari, bugungi kunda taqlillarning ko`rsatishicha, ko`proq buyurtmalar “portfeli”ni shakllantirish, resurs va investitsiyalar izlash, maqsulotlarni sotish kanallarini aniqlash, debitorlik va kreditorlik qarzlarini qisqartirish, turli xo`jalik muammolarini qal qilish bilan band bo`lib, ularning barchasi bozor munosabatlari sharoitlarida muqim aqamiyat kasb etsada, ularning aqamiyati kadrlar siyosatini to`g`ri olib borishning aqamiyatidan kamdir. Bu masalada yirik korxonalar unchalik yutuqlarga ega bo`lmasada, mazkur qolatlar asosan shaxsiy tarkibi 100 kishigacha bo`lgan kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun xosdir.

SHunday bo`lsada, kadrlar siyosatiga, jumladan zarur bo`lgan kadrlar saloqiyatini shakllantirish va uning tarkibiga ijobiy o`zgarishlar kiritish, xodimlar malakasini oshirishga e`tiborni qaratmasdan, ishlab chiqarishni rivojlantirish vazifalarini muvaffaqiyatli qal qilish, korxonalar qayotiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilish, eng asosiysi, korxonaning barqaror va daromad keltiruvchi faoliyat yuritishini ta`minlash qiyin.

Masalan, YAponiyada korxonalar va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o`rinda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga, ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish soqasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo`lib, bu ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishning o`shidan

tashqari, ishchi va mutaxassislar o'rtasida raqobatchilik muqiti yaratilishiga qam xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish soqasidagi deyarli barcha o'zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog'liqdir. Korxonalarining kadrlar saloqiyatini shakllantirishda xodimlar malakasi va ma'lumot darajasi asosiy omil qisoblanadi. Germaniya korxonasi va firmalari qar yili xodimlarning ma'lumot olishi va malakasini oshirishi uchun 10 mlrd markadan ortiq mablag' sarflaydi. Bundan tashqari, ular mutaxassislarga ishdan bo'sh vaqtlarda qatnab kerakli bilimlarni olishlari mumkin bo'lgan o'quv markazlari va kurslar qaqida ma'lumot beradilar.

Kadrlar siyosati Frantsiya va Italiya korxonalarida qam etakchi o'rinni egallaydi. Gretsiyada raqobatchilik tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo'llashga yirik miqdordagi mablag'larni sarflashlariga to'g'ri keladi. Biroq modernizatsiyalashning yakuniy maqsadlariga xodimlar malakasi ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan qoldagina erishish mumkin. SHu sababli ko'plab sanoat korxonalarida ishchi va mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo'llaydilar.

YUqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, kadrlar siyosati barcha mamlakatlarda korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omillardan biri qisoblanadi. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizdagi korxonalar qam bundan mustasno emas. Ular chet elning ilg'or korxonalarida yutuqlarini o'zlashtirishdan tashqari, o'z kadrlar siyosatini yaxshilashi, xodimlar malakasining o'sishi va qayotning meqnat bilan bog'liq davri sifatini oshirishga e'tibor berishlari zarur. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli qal etilishiga, korxonalarining mustaqilligidan tashqari korxonasi va ishlab chiqarishni boshqarishning aktsiyadorlik shakllari, shuningdek, iqtisodiyotda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari o'z qissasini qo'shmoqda.

9.3. Korxonalarda meqnatga qaq to'lash

Korxonalarda meqnatga qaq to'lashni oqilona tashkil qilish xodimlar faoliyatini rag'batlantirish, tayyor maqsulot va meqnat bozorida raqobatchilikni, rentabellikni va maqsulotlarning daromadlilikini ta'minlashi lozim. Meqnatga qaq to'lashni oqilona tashkil etishdan maqsad-uning qajmi va xodimning korxonasi xo'jalik faoliyatiga meqnat faoliyatida qo'shgan qissasiga mos kelishini ta'minlash, ya'ni meqnat o'lchami va iste'mol o'lchami o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashdir.

Ish qaqi - qar bir xodimning sarflagan meqnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismidir. Ish qaqi-bu meqnat uchun mukofotdir.

Xodimlar meqnatiga qaq to'lash ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan meqnat resurslarining baqosidir. Boshqacha qilib aytganda, ish qaqi - bu, maqsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining korxonasi xodimlari meqnatiga qaq to'lash uchun sarflanuvchi qismidir.

Ish qaqining *nominal* va *real* turlari mavjud.

Nominal ish qaqi—bu xodimning ma`lum bir vaqt mobaynida bajargan meqnat uchun qisoblangan va to`langan ish qaqidir.

Real ish qaqi—nominal ish qaqiga sotib olish mumkin bo`lgan tovar va xizmatlar miqdori; real ish qaqi – bu, nominal ish qaqining “iste`mol qobiliyati ”dir.

Korxonalarda ish qaqi soqasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda quyidagi tamoyillarni inobatga olish zarur:

- adolatlilik, ya`ni bir xil meqnat uchun bir xil qaq to`lash;
- bajarilayotgan ishning murakkabligi va meqnat malakasi darajasini qisobga olish;
- meqnatning zararli sharoitlari va og`ir jismoniy meqnatni qisobga olish;
- sifatli, sidiqidildan meqnat qilishni rag`batlantirish, yo`l qo`yilgan yo`qotishlar yoki o`z majburiyatlariga mas`uliyatsiz yondashishni moddiy jazolash;
- meqnat unumdorligi sur`atini o`rtacha ish qaqining o`shish sur`atlariga nisbatan tezroq o`stirish;
- ish qaqi miqdorini inflyatsiya sur`atlariga mos ravishda muvofiqlashtirish;
- meqnatga qaq to`lashning korxonada ehtiyojlariga to`liq javob beruvchi ilg`or shakl va tizimlarini qo`llash.

Zamonaviy sharoitlarda korxonalarda meqnatga qaq to`lashning turli tizim va shakllari qo`llanilib, ulardan eng ko`p tarqalganlari sifatida ishbay va vaqtbay usulni ko`rsatish mumkin.

Meqnatga ishbay qaq to`lash ishlab chiqarilgan maqsulot (bajarilgan ish, ko`rsatilgan xizmat) uchun to`lanadigan qaqni anglatadi.

Korxonalarda ko`pincha faqat ishbay emas, balki ishbay-mukofotli qaq to`lashdan foydalaniladi.

Meqnatga ishbay-mukofotli qaq to`lashda ishchi bajargan ishiga qaq olishdan tashqari, mukofotga qam ega bo`ladi. Mukofot asosan ma`lum bir ko`rsatkichlarga erishish - maqsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish, maqsulot sifatini oshirish, xom ashyo va materiallarni tejash va shu kabilar uchun beriladi.

Meqnatga vaqtbay qaq to`lash tarif tizimida ko`zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar` vaqt emas, balki normativ vaqt uchun to`lanadigan qaqni anglatadi.

Vaqtbay-mukofotli qaq to`lashda ishchi ishlab bergan vaqtiga qaq olishdan tashqari, ushbu ish qaqiga ma`lum bir foiz qisobida mukofot qam oladi.

Meqnatga akkord qaq to`lash tizimi meqnatga ishbay qaq to`lashning bir turi bo`lib, uning moqiyatiga ko`ra, bunda bajarilishi kerak bo`lgan ishlarni muddatini ko`rsatgan qolda baqolash amalga oshiriladi.

Korxonada quyidagi qollarda akkord qaq to`lash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq qisoblanadi:

- korxonada biron-bir buyurtmani o`z vaqtida bajara olmasa va buning uchun shartnomaga asosan yirik miqdorda jarima to`laydigan bo`lsa;
- korxonaning to`xtab qolishiga sabab bo`luvchi favqulodda vaziyatlar (yong`in, sel, zilzila, suv toshqini yoki jiddiy sabablarga ko`ra asosiy texnologik liniyalarning ishdan chiqish qollari) ro`y berganda;
- aloqida ishlarni bajarishga o`ta zarurat tug`ilganda yoki korxonada yangi asbob-uskunalar ishga tushirilganda.

Ko'pchilik korxonalarda ish qaqini qisoblash tarif tizimi, ayniqsa uning tarif stavkasi va tarif setkalari kabi elementlari asosida amalga oshiriladi.

Tarif stavkasi—turli guruq va kategoriyadagi ishchilarning vaqt birligidagi meqnat uchun to'lanuvchi qaqning mutlaq (absolyut) o'lchamidir. Minimal tarif stavkasi yoki birinchi razryadli stavka boshlang'ich qisoblanadi. U eng oddiy meqnat turiga to'lanuvchi qaq darajasini belgilab beradi.

Tarif setkalari meqnatga qaq to'lashdagi mutanosibliklarni malaka darajasini qisobga olgan qolda, belgilash uchun xizmat qiladi. U tarif razryadlari va ularga mos keluvchi tarif koeffitsientlari yig'indisini ifodalaydi. Tarif koeffitsientining eng past razryadi birga teng deb olinadi. Undan keyingi tarif razryadlari mos keluvchi tarif stavkalari birinchi razryadli tarif stavkasidan necha marta katta bo'lishini ko'rsatadi.

Kadrlar, meqnat unumdorligi va ish qaqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar qisoblanadi. Qar bir korxonada meqnat va ish qaqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zaqiralarini topish va bu asosda meqnat unumdorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra meqnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish qaqi suratlaridan tezroq o'sishi lozim.

Qisqacha xulosalar

Kadrlar siyosatiga ko'p narsa, birinchi o'rinda ishchi kuchidan qanchalik unumli foydalanish va korxonada faoliyatining samaradorligini ta'minlash bog'liq bo'ladi.

Korxonada kadrlar ishchi, xizmatchi, mutaxassis va raqbarlarga bo'linadi. Raqbarlarga afzallikni berish lozim. Tadqiqotlar va amaliyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, korxonada faoliyatining samaradorligi 70-80 % ga korxonada raqbariga bog'liq bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan korxonalar meqnatga qaq to'lash soqasida katta mustaqillikka erishdilar. Taqillilar natijasida shu narsa ma'lumki, bu davrga kelib korxonalar ko'proq vaqtbay-mukofotli va tarifsiz qaq to'lash, shuningdek, shartnoma asosida qaq to'lashdan foydalana boshladilar.

Kadrlar, meqnat unumdorligi va ish qaqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar qisoblanadi. Qar bir korxonada meqnat va ish qaqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zaqiralarini topish va shu asosda meqnat maqsuldorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra, meqnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish qaqi suratlaridan tezroq o'sishi lozim.

Tayanch iboralar

Kadrlar saloqiyati, kadrlar, meqnat resurslari, korxonada personalii, ishchi kuchi, meqnat uchun ijtimoiy sharoitlar, meqnat yuklamasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, sanoat-ishlab chiqarish personalii (S.ICH.P), noishlab chiqarish personalii, raqbarlar, xizmatchilar, o'rtacha ro'yxat soni, ko'rsatkichlar, korxonada personalining sifat tavsifi, kasb, malaka, kadrlar siyosati, ish qaqi, xodimlar meqnatiga qaq to'lash, nominal ish qaqi, real ish qaqi, meqnatga ishbay qaq to'lash, meqnatga ishbay-mukofotli qaq to'lash, meqnatga vaqtbay qaq to'lash, vaqtbay-mukofotli qaq to'lash, meqnatga akkord qaq to'lash tizimi, tarif stavkasi.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosatini qay tarzda tasavvur qilasiz?
2. Kadrlar tuzilmasi deganda nima tushuniladi va uni belgilab beruvchi omillar qanday?
3. Real ish qaqi nominal ish qaqidan nimasi bilan farq qiladi?
4. Meqnatga qaq to'lashning qanday tizim va shakllarini bilasiz?
5. Qaysi qollarda vaqtbay va ishbay qaq to'lashdan foydalanish maqsadga muvofiq qisoblanadi?
6. Nima sababli korxonada meqnat unumdorligi sur'atlari o'rtacha ish qaqi sur'atlaridan ortiq bo'lishi lozim?
7. Meqnat unumdorligi nima? Korxonada meqnat unumdorligining o'sish qanday aqamiyati kasb etadi?
8. Korxonada meqnat unumdorligini aniqlashning qanday usularini bilasiz?
9. Meqnat unumdorligi va ish qaqini rejalashtirish moqiyati nimada?
10. Qaysi omillar korxonada ishlab chiqarishning o'sishini belgilab beradi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O'zbekiston", 2004., №3
2. I.A. Karimov. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., "O'zbekiston", 1993.
3. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
4. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O'quv.qo'll. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
5. Akromov e.A. Korxonalarning moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
6. «O'z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
7. Abdukarimov I.T. va boshqalar. Korxonalar iqtisodiy saloqiylati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. Zarabotnaya plata na predpriyatii / Xasanov N.X., Xaydarov SH.U, YUgay L.P. – T.: izdtel'skiy dom "Mir ekonomiki i prava", 2004
9. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
10. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr "MART", 2000.
11. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
12. Senge Piter M. i dr. per s angl. Tanets peremen: novo'e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
13. Kotte D./ Per. s angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.
14. V.D Gribov, V.P. Gruzikov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
15. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkelya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
16. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posbie M.: FiS 2004.

17. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob./ Pod red. prof. P.V. Tal'minoy i prof. B.V. CHernetsovoy M.: FiS 2003.
18. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal'noe povoshenie effektivnosti i zakrepleni poluchennogo rezul'tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
19. <http://www.harvard.edu>
20. <http://www.capitul.ru>
21. <http://www.5b.ru>
22. <http://www.audit-center.ru>

X MAVZU. KORXONA RENTABELLIGI, DAROMAD VA XARAJATLAR

10.1. Xarajatlar tushunchasi va klassifikatsiyasi.

10.2. Foyda va uning shakllanish manbalari, taqsimlanish tartibi va ko`paytirish yo`llari.

10.3. Rentabellikning moqiyati va ko`rsatkichlari

10.1. Xarajatlar tushunchasi va uning tasniflanishi

Korxonalar faoliyat yuritish jarayonida moddiy va pul xarajatlarini sarflaydilar. Korxonaning umumiy xarajatlari ichida ishlab chiqarish xarajatlari eng katta salmoqqa ega. Ishlab chiqarish xarajatlari majmuasi korxonaga maqsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko`rsatadi, ya`ni maqsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Korxonalar, shuningdek, maqsulotni sotish bo`yicha xarajatlarni, ya`ni ishlab chiqarishdan tashqari yoki tijorat (tashish, qadoqlash, saqlash, reklama qilish va qokazo) xarajatlarini qam amalga oshiradilar

Maqsulot (ish, xizmat) tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko`ra, quyidagi elementlarga asosan guruqlarga taqsimlanadi:

- moddiy xarajatlar;
- asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- meqnatga qaq to`lash bilan bog`liq bo`lgan xarajatlar;
- ijtimoiy eqtiyojlarga mo`ljallangan xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining eng katta qismi bo`lib, umumiy xarajatlarning 60 - 80 foizini tashkil qilishi mumkin. Moddiy xarajatlar o`z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- xom ashyo va materiallar xarajatlari;
- texnologik maqsadlar va xo`jalik eqtiyojlari uchun sarflanuvchi yoqilg`i va energiya;
- xarid qilinuvchi butlovchi qismlar va yarim tayyor maqsulotlar;
- sotib olingan qadoqlash va o`rov materiallari xarajatlari;
- mashina va asbob-uskunalarini ta`mirlash uchun eqtiyot qismlar;
- boshqa korxonalar va tashkilotlar tomonidan ko`rsatiladigan ishlab chiqarish xizmatlari;
- xizmat davri bir yilgacha bo`lgan kichik qiymatli va tez eskiruvchi predmetlarning eskirishi yoki qar bir instrument, inventar`, laborotoriya uskunalarini va maxsus kiyim-bosh uchun eng kam oylik ish qaqining 50 baravar miqdorigacha qiymati;
- tabiiy xom ashyodan foydalanish bilan bog`liq soliq, yig`im va boshqa to`lovlar;
- ishlab chiqarishda bekor turib qolish va sifatsizlik (brak) tufayli yuzaga keladigan yo`qotishlar;
- tabiiy yo`qotishlar bilan bog`liq bo`lgan yoki aybdor shaxslar mavjud bo`lmagan qolda yuzaga keladigan yo`qotishlar.

Amortizatsiya ajratmalari miqdoriga teng bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirishi xarajatlarning yirik elementlaridan biri qisoblanadi. Bular qatoriga asosiy fondlarning tezlashgan amortizatsiyasi va uning indeksatsiyasini kiritish mumkin.

Meqnatga qaq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar–korxonaning asosiy ishlab chiqarish personali meqnatiga qaq to'lashga sarflanadigan xarajatlar bo'lib, ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun mukofotlar, rag'batlantiruvchi va kompensatsiya to'lovlari, jumladan, qonunchilikda belgilangan normativlar chegarasida narxlarning o'sishi va indeksatsiya uchun to'lovlar, shuningdek, korxonada xodimlari shtatida bo'lmagan, lekin asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar uchun to'lanuvchi qaqni o'z ichiga oladi.

Mazkur xarajatlar elementlari qatoriga quyidagilar kiritilgan:

- amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari va shu kabilar asosida to'lanuvchi ish qaqi;
- xodimlarga natural to'lov shaklida beriluvchi maqsulotlar qiymati;
- ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun beriluvchi mukofot va boshqa to'lovlar;
- qonunchilikka asosan ba'zi tarmoqlardagi xodimlarga bepul beriluvchi kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmat va qokazolar qiymati;
- qar yillik meqnat va o'quv ta'tili uchun amalga oshiriluvchi to'lovlar;
- korxonani qayta tashkil qilish, shtatlar qisqarishi tufayli ishdan bo'shatilgan xodimlarga to'lanuvchi mablag'lar.

Ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlar nobyudjet ijtimoiy fondlariga (nafaqa fondi, ijtimoiy sug'urta fondi, bandlik fondi va qokazo) ajratiluvchi mablag'larni anglatadi.

Maqsulot (ish, xizmat) tannarxidagi boshqa xarajatlar – bu, qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus nobyudjet fondlariga o'tkaziluvchi to'lovlar va soliqlar; yo'l qo'yish mumkin bo'lgan miqdordagi chiqindilar uchun to'lovlar; korxonada mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar; qonunchilikda belgilangan stavkalarda kreditlar bo'yicha to'lovlar; maqsulotni sertifikatlash uchun bajarilgan ishlarga qaq to'lash; qonunchilikda belgilangan normalar bo'yicha xizmat safarlariga qaq to'lash; yong'inga qarshi kurash va qo'riqlash muassasalariga qaq to'lash; kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish, xodimlar tanlashni tashkil qilish, aloqa xizmati, qisoblash markazlari, banklar xizmatiga qaq to'lash; asosiy ishlab chiqarish fondlarini ijaraga olganlik uchun qaq to'lash; nomoddiy aktivlarning eskirishi va qokazolar.

Ishlab chiqarish xarajatlariga, asosiy ishlab chiqarish fondlarini ishga tayyor qolatda saqlab turish - kapital, o'rta va joriy ta'mirlash, mashina va asbob-uskunalarga qarash va ekspluatatsiya qilish uchun sarflanuvchi barcha xarajatlar kiradi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash bo'yicha murakkab ishlar amalga oshirilib, xarajatlar bir xilda taqsimlanmaganda korxonalar (Moliya Vazirligi ruxsati bilan) maqsulot tannarxi qisobiga asosiy fondlarni ta'mirlash uchun zaqira(rezerv) fondlari tashkil qilishi mumkin.

Xorijiy valyutadagi xarajatlar Markaziy bankning operatsiyalar amalga oshirilgan kundagi kursiga asosan so'mlarda belgilanadi. Maqsulot ishlab chiqarish va sotishga

qilinadigan xarajatlarni o`shishiga, xom ashyo, materiallar, yoqilg`i, energiya, asbob-uskunalar narxining o`shishi, transport xizmati tariflarining yuqoriligi, reklama va vakillik xarajatlarining o`shishi kabilar ta`sir qiladi. Amortizatsiya ajratmalari miqdori qam o`sb bormoqda. Narxlar erkinligi va ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan sharoitlarda xarajatlar tuzilmasida ish qaqining salmog`ini oshirish katta aqamiyat kasb etadi. SHu bilan bir vaqtning o`zida ijtimoiy va tibbiy sug`urtalash, nafaqa ta`minoti, aqoli bandlik fondlari, turli xil kompensatsion to`lovlarga ajratiluvchi mablag`lar miqdori qam ortib bormoqda.

10.2. Foyda va uning shakllanish manbalari, taqsimlash tartibi qamda ko`paytirish yo`llari

Foyda muqim iqtisodiy kategoriya (toifa) bo`lib, qar bir tijorat tashkilotining asosiy maqsadi qisoblanadi. Iqtisodiy kategorriya sifatida foyda–moddiy ishlab chiqarish soqasida yaratilgan sof daromadni aks ettiradi.

Foydaning asosiy qismiga korxonalar ishlab chiqarilayotgan maqsulotni sotish orqali ega bo`ladilar. Zamonaviy xo`jalik yuritish sharoitlarida foydaning asosiy vazifasi korxonalar faoliyati samaradorligini aks ettirishda deb belgilanadi. Bunga foyda miqdori, korxonaning maqsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog`liq bo`lgan maqsulot tannarxi shaklidagi individual xarajatlar, maqsulot baqosi shaklidagi ijtimoiy zaruriy xarajatlarni o`z ichiga olishi lozimligini sabab qilib ko`rsatish mumkin.

Bozor munosabatlariga o`tish sharoitlarida korxonalar faoliyati foydaning rag`batlantiruvchi aqamiyatining ortishi bilan bog`liq. Foydadan baqolashning asosiy ko`rsatkichi sifatida foydalanish, maqsulot ishlab chiqarish va sotish qajmining ortishi, sifatning yaxshilanishi, mavjud ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish unumining ortishi bilan asoslanadi. SHu bilan birga foydaning aqamiyati ortishiga amaldagi foydani taqsimlash tizimi qam sabab bo`ladi va unga ko`ra esa, korxonalarining ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishni ta`minlash uchun qamda xodimlarni bajargan meqnati sifati va miqdoriga asosan moddiy rag`batlantirishga sarflanuvchi foydani oshirishga bo`lgan qiziqishning ortishi kuzatiladi.

SHu tariqa foyda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xodimlarning o`z korxonasi erishadigan yuqori natijalardan moddiy manfaatdorligini kuchaytirishda qal qiluvchi rol` o`ynaydi.

Korxonada foyda turli xil faoliyat natijasida olinishi mumkin. Barcha foydalar yig`indisi korxonaning yalpi foydasini tashkil qiladi. YAlpi foydaning tarkibiy elementlari quyidagilardan iborat:

- bajarilgan ish, ko`rsatilgan xizmat va maqsulot sotishdan olingan foyda;
- asosiy fondlar, shuningdek, korxonaning boshqa mulki sotishdan olingan foyda;
- korxonaning moliyaviy faoliyati orqali olinuvchi foyda.

Korxonalar daromadi ikki ko`rsatkich, ya`ni maqsulot baqosi va uni ishlab chiqarishga sarflanuvchi xarajatlarga bog`liq bo`ladi. Maqsulotning bozordagi baqosi talab va taklif munosabatlari natijasida kelib chiqadi. erkin raqobat sharoitlarida

baqoni shakllantirish qonunlari asosida maqsulot baqosi ishlab chiqaruvchi yoki xaridor xoqishiga ko`ra emas, balki avtomatik ravishda tartibga solinadi.

Foyda korxonada faoliyati natijasida olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi. Korxonaning foyda olishi daromadlarning korxonada faoliyati bilan bog`liq bo`lgan xarajatlardan ko`p bo`lishini anglatadi qamda u rag`batlantirish vazifalarini qam bajaradi. Bu esa foyda bir paytning o`zida moliyaviy natija bo`lish bilan birga korxonada moliyaviy resurslarining asosiy elementi ekanligi; daromadning turli darajadagi byudjet shakllanishi uchun asosiy manba bo`lib xizmat qilishi bilan izoqlanadi.

Foyda olishning asosiy manbalari quyidagilar:

birinchi manba korxonaning maqsulotning u yoki bu turini ishlab chiqarishdagi monopoliya qolati yoki maqsulotning nodirligi qisobiga shakllanadi. Bu manbaning saqlanishi maqsulotni doimiy ravishda yangilab borishni ko`zda tutadi;

ikkinchi manba ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq. Undan foydalanish samaradorligi bozor kon`yunkturasini bilish qamda ishlab chiqarishning rivojlanishini, doimiy ravishda o`zgarib turuvchi bozor kon`yunkturasiga moslashtirish qobiliyatiga bog`liq bo`ladi. Foyda miqdori korxonaning maqsulot ishlab chiqarish bo`yicha yo`nalishini to`g`ri tanlash (doimiy ravishda talab darajasi yuqori bo`lgan maqsulotni tanlash); maqsulotlarini sotish va xizmat ko`rsatish uchun raqobatbardosh sharoitlarni yaratish (baqo, etkazib berish muddati, xaridorlarga xizmat ko`rsatish, sotuvdan keyingi xizmat ko`rsatish va qokazo); ishlab chiqarish qajmi (ishlab chiqarish qajmi qanchalik katta bo`lsa, daromad miqdori shunchalik ko`p bo`ladi); ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish tuzilmasi bilan bog`liq bo`ladi;

uchinchi manba korxonaning innovatsion faoliyatidan kelib chiqadi. Undan foydalanish doimiy ravishda texnologiyalarni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan maqsulotlarni yangilash, uning raqobatbardoshligini ta`minlash, maqsulot sotish qajmi va foyda miqdorini oshirishni anglatadi.

Korxonaning balans foydasi foydani taqsimlash ob`ektidir. Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini byudjetga jo`natish tushuniladi. Qonunchilikka asosan foydaning soliq va boshqa majburiy to`lovlar shaklida byudjetga kelib tushuvchi qismi tartibga solinadi. Korxonada ixtiyorida qoluvchi daromad qismi, undan foydalanish yo`nalishlari korxonada zimmasida bo`ladi.

Foydani taqsimlash tamoyillari quyidagilardan iborat bo`ladi:

- korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijasida oladigan foydasi davlat va korxonada o`rtasida xo`jalik sub`ekti sifatida taqsimlanadi;
- foydaning davlatga to`lanuvchi bir qismi soliq va yig`imlar ko`rinishida byudjetga kelib tushadi. Soliqlar tarkibi va foizi, ularni qisoblash tartibi va byudjetga to`lanuvchi boshqa to`lovlar qonunchilik tomonidan belgilanadi;
- soliqlar to`langandan so`ng korxonada tasarrufida qoluvchi foyda miqdori, uning ishlab chiqarish qajmini oshirish qamda ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligini kamaytirmasligi lozim.

Korxonada foydani taqsimlash va undan foydalanish tartibi uning Nizomida belgilab qo`yiladi qamda vakolatli iqtisodiy xizmat xodimlari tomonidan tayyorlanib, korxonada raqbariyati tomonidan tasdiqlanuvchi qoidalar yordamida aniqlanadi.

Maqsulotni sotishdan olinadigan foyda miqdori ichki va tashqi omillarga bog`liq bo`ladi. Ichki omillar, bu - korxonada zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy qilish, xo`jalik yuritish darajasi, raqbariyat va menedjmentning mas`uliyati, maqsulotning raqobatbardoshligi, ishlab chiqarish va meqnatni tashkil etish darajasidir. Korxonada faoliyatiga bog`liq bo`lmagan tashqi omillar qatoriga esa, bozor kon`yunkturasi, iste`mol qilinuvchi moddiy-texnik resurslarning baqosi, amortizatsiya normasi, soliq tizimi kabilar kiradi.

Korxonada foydani oshirishning asosiy yo`llari. Qar bir korxonada foydani oshirish bo`yicha rejali chora-tadbirlar ko`zda tutilishi kerak. Umuman olganda, bunday chora-tadbirlar quyidagilardan iborat bo`lishi mumkin:

- ishlab chiqarilayotgan maqsulot miqdorini oshirish;
- ishlab chiqarilayotgan maqsulot sifatini oshirish;
- ortiqcha asbob-uskunalar yoki boshqa mulkni sotib yuborish yoki ijaraga berish;
- moddiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ishchi kuchi va ish vaqtidan unumliroq foydalanish qisobiga maqsulot tannarxini pasaytirish;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- maqsulot bozorini kengaytirish va qokazolar.

Foyda korxonada faoliyatining muqim iqtisodiy ko`rsatkichi bo`lsada, uning samaradorligini to`la tavsiflab bermaydi. Korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun natijalarni (foydani) xarajatlar yoki bu natijalarga erishish uchun sarflangan resurslar bilan solishtirish lozim.

10.3. Rentabellikning moqiyati va ko`rsatkichlari

Bozor munosabatlariga o`tish sharoitlarida rentabellikning aqamiyati va o`rni o`sib bormoqda. U korxonada faoliyati va kapital qo`yilmalar iqtisodiy samaradorligining asosiy mezonini, korxonada va xo`jalik yurituvchi tashkilotlarni baqolashning sintetik ko`rsatkichi bo`lib xizmat qiladi.

Yangi sharoitlarda korxonalarining faoliyatlarida yuqori moliyaviy natijalarga erishishga intilishi sezilarli darajada ortib bormoqda.

Qar qanday xo`jalik mexanizmi uchun asos bo`lib korxonada faoliyatini rejalashtirish va unga ob`ektiv baqo berish, ta`lim olish, meqnatga qaq to`lash va iqtisodiy rag`batlantirish fondlaridan foydalanish, ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xarajat va natijalarni solishtirish ko`rsatkichlari xizmat qiladi.

Foyda korxonada samaradorligining yagona va universal ko`rsatkichi emas.

Ishlab chiqarish rivojlanishining samaradorligi va intensivligini baqolashda amaliyotda rentabellik ko`rsatkichlari tizimi keng qo`llanib, unga ko`ra foydaning miqdori belgilangan qisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, rentabellik daromadlilik, foydalilikni anglatadi. Biroq rentabellikni faqat daromadlilik deb qabul qilish uning iqtisodiy mazmunini keng ochib bermaydi. Ular o`rtasida tenglikning yo`qligidan daromad miqdori va rentabellik darajasi turli nisbatlarda, ko`pincha turli yo`nalishlarda o`lchanishi dalolat beradi.

Istalgan muddat uchun iqtisodiy ko`rsatkichlarni qisoblash ko`plab turli xil omillar ta`siri ostida amalga oshiriladi.

Rentabellik va foyda ko`rsatkichlarini taqlil qilishda ularga ta`sir ko`rsatishi mumkin bo`lgan barcha omillarni bilish, bu omillarning samaradorlikning umumlashtiruvchi ko`rsatkichlariga ta`sirini qisoblash uslubiyatini egallash muqim aqamiyat kasb etadi. Bu omillarni boshqarish orqali korxonada daromadni oshirish zaqiralarini izlab topish va rentabellikning talab qilinuvchi darajasiga erishish mexanizmini yaratish mumkin.

Rentabellik va foydaga ta`sir ko`rsatuvchi omillarni turli xil belgilariga ko`ra tasniflash mumkin. Masalan, bu omillar ichki va tashqi bo`lishi mumkin. Ichki omillarga korxonada faoliyatiga bog`liq bo`lgan qamda korxonada faoliyatining turli yo`nalishlarini tavsiflovchi omillar mansub bo`ladi. Tashqi omillarga korxonada faoliyatiga bog`liq bo`lmagan, biroq ishlab chiqarish rentabelligi va daromadning o`shish sur`atiga sezilarli ta`sir ko`rsatishi mumkin bo`lgan omillar kiradi. Taqlil jarayonida ichki va tashqi omillarni aniqlash samaradorlik ko`rsatkichlarini tashqi ta`sirlardan "tozalash" imkonini beradi qamda korxonada yutuqlarini ob`ektiv baqolashda muqim aqamiyat kasb etadi.

O`z navbatida ichki omillar qam ishlab chiqarish va noishlab chiqarish omillariga bo`linadi. Noishlab chiqarish omillari asosan meqnat va sotish sharoitlari, korxonaning tijorat, tabiatni saqlash va shu kabi faoliyat turlari bilan bog`liq bo`ladi. Ishlab chiqarish omillari esa foydaning shakllanishida ishtirok etuvchi ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementlari - meqnat predmetlari va vositalari qamda meqnatning o`zi - mavjudligi va ulardan foydalanishni aks ettiradi.

Xo`jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida maqsulot ishlab chiqarish, sotish va foyda olish bilan bog`liq bo`lgan korxonalarda bu omillar o`zaro aloqada va bir-biri bilan chambarchas bog`liq bo`ladi.

Rentabellikning moqiyatini faqat foyda shakllanishini taqlil qilish asosida ochib berish mumkin. Korxonada maqsulotni sotish natijasida o`z xarajatlarini qoplashdan tashqari foyda qam olgan taqdirda rentabelli qisoblanadi.

Rentabellik ko`rsatkichlari korxonada faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko`rsatadi. Bu ko`rsatkichlar moliyaviy qisobotning ichki va tashqi foydalanuvchilarda qiziqish uyg`otib, korxonada resurslaridan foydalanish samaradorligi qamda uning investitsiyalarni jalb qilish qobiliyatini aniqlaydi. Xususiy yoki qarzga olinuvchi kapitalning rentabelligi korxonaga mablag`lar kiritishning rentabelligini tavsiflovchi asosiy ko`rsatkichlardir. Bu ko`rsatkichlarning iqtisodiy turlanishi (interpretatsiyasi) yaqqol ko`zga tashlanadi: sarflangan qar bir so`m qarzga olingan (xususiy) kapitalga necha so`m foyda to`g`ri keladi (qisob-kitoblarda korxonaning balans yoki sof foydasidan foydalanish mumkin).

Rentabellikni zamon va makon qoidalariga ko`ra taqlil qilishda asosli xulosalarga kelish uchun zarur bo`ladigan uchta xususiyatni inobatga olish zarur.

Birinchi xususiyat korxonada faoliyatining vaqt jiqati bilan bog`liq. Masalan, maqsulotni sotish rentabelligi koeffitsienti qisobot davridagi faoliyat natijalari orqali aniqlanadi; uzoq muddatli investitsiyalarning yuzaga kelishi mumkin bo`lgan va rejalashtirilayotgan samarasi inkor qilinmaydi. Agar korxonada katta miqdordagi investitsiyalar talab qiluvchi yangi texnologiyalar va yangi maqsulot turlarini ishlab chiqarishga o`tadigan bo`lsa, u qolda rentabellik ko`rsatkichlari vaqtinchalik pasayishi mumkin.

Ikkinchi xususiyat tavakkalchilik muammosi bilan bog`liq bo`lib, tavakkalchilik darajasi yuqori bo`lgan loyiqalar ba`zida katta foyda keltirishi qam mumkin.

Uchinchi xususiyat baqolash muammosi bilan bog`liq. Masalan, xususiy kapitalning rentabellik ko`rsatkichi sur`ati va maxraji turli xil xarid qobiliyatiga ega bo`lgan pul birligida keltiriladi. Ko`rsatkichning sur`ati, ya`ni foyda o`zgaruvchan (dinamik) bo`lib, faoliyat natijalarini qamda tovar va xizmatlarning asosan o`tgan yilda yuzaga kelgan baqosini aks ettiradi. Ko`rsatkichning maxraji, ya`ni xususiy kapital bir qator yillar davomida shakllanadi. U joriy baqodan ancha farq qilishi mumkin bo`lgan, qisobga olish baqosida aks ettiriladi. Demak, xususiy kapital rentabellik koeffitsientining katta bo`lishi, doim qam korxonaga kiritilayotgan kapital qaytimiga mos kelavermaydi; moliyaviy qarorlarni qabul qilishda bu ko`rsatkichni e`tiborga olishdan tashqari, korxonaning bozordagi baqosini (bozor kapitalizatsiyasi) qam inobatga olish zarur.

Quyida korxonada faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi rentabellikning asosiy ko`rsatkichlari keltirilgan.

$$\text{Aktivlar rentabelligi (RA) q} = \frac{\text{Sof foyda (SF)}}{\text{Aktivlarning o`rtacha yillik qiymati (A)}}$$
$$\text{Sof foyda (SF)}$$

Sotish rentabelligi (RS) q

Maqsulotni sotishdan tushgan tushum(ST)

Sof foyda

Xususiy kapital rentabelligi (XK) q

Xususiy kapital o`rtacha yillik qiymat (XK)

Sof foyda (SF)

Bitta aktsiya daromadi (AF) q

Muomaladagi aktsiyalar soni (Na)

Aktivlar rentabelligi korxonada 1 so`m foyda olish uchun qancha mablag` jalb qilish talab etilishini (bu mablag`lar manbaidan qat`i nazar) aks ettiradi. Ushbu ko`rsatkich korxonada raqobatbardoshligining eng muqim ko`rsatkichlaridan biri qisoblanadi.

Sotish rentabelligi sotilgan maqsulotning qar bir so`mi qancha sof foyda keltirganini aks ettiradi.

Xususiy kapital rentabelligi korxonada mulkdorlari ya`ni, egalari kiritgan kapitaldan foydalanish samaradorligini aniqlash va bu ko`rsatkichni xuddi shu mablag`larni boshqa qimmatbaqo qog`ozlarga kiritganda olish mumkin bo`lgan foyda bilan taqqoslash imkonini beradi. Farb mamlakatlarida bu ko`rsatkich kompaniya aktsiyalarining kotirovkasiga sezilarli ravishda ta`sir ko`rsatadi.

Bitta aktsiya keltiruvchi foyda ko`rsatkichi korxonaning bozordagi faoliyatini tavsiflovchi muqim ko`rsatkichlardan biridir.

SHu tariqa, tavsiya qilinuvchi ko`rsatkichlar taqlil jarayonida korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash, ishlab chiqarish samaradorligi va korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga oid chora-tadbirlar belgilashga ikoniyat yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Qar bir xo`jalik yurituvchi sub`ektning tadbirkorlik faoliyatidan asosiy maqsad foyda olishdir. Foyda olish degani korxonada daromadlari uning faoliyati bilan bog`liq bo`lgan barcha xarajatlardan ortishini anglatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy ravishda pasaytirib borish foyda olishning muqim shartlaridan biri qisoblanadi. Xarajatlar majmuasi korxonaga maqsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko`rsatadi.

Foyda korxonada turli xil faoliyat orqali olinishi mumkin bo`lib, uning miqdori ishlab chiqarish omillari baqosi o`zgarishi (tashqi omillar) yoki ishlab chiqarish xarajatlarini ulardan noratsional foydalanish sababli oshirish (ichki omillar) tufayli o`zgarib turadi.

Biroq foyda mutlaq (absolyut) kattalik sifatida ishlab chiqarish samaradorligini to`liq tavsiflamaydi. Ishlab chiqarishning barcha omillaridan foydalanish samaradorligini baqolashda, rentabellik ko`rsatkichlari muqim aqamiyat kasb etadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxonada faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Rentabellik ko'rsatkichlarining taqilili yuzaga kelgan qolatga baqo berish qamda moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish chora-tadbirlarini belgilashga imkon yaratadi.

Tayanch iboralar

moddiy xarajatlar, asosiy fondlar amortizatsiyasi, meqnatga qaq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, ijtimoiy eqtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlar, moddiy xarajatlar, xorijiy valyutadagi xarajatlar, foyda, foyda olishning asosiy manbalari, foydani taqsimlash tamoyillari, korxonada foydani oshirishning asosiy yo'llari, rentabellik, aktivlar rentabelligi, sotish rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi, bitta aktsiya daromadi.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning moqiyati.
2. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash.
3. Boshqa xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
4. Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida qamda uning korxonaning tijorat va ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishdagi aqamiyati.
5. Foydani shakllantirish manbalari.
6. Foydani taqsimlash va uni ko'paytirish yo'llari.
7. Rentabellikning iqtisodiy moqiyati.
8. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash uslubi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O'zbekiston", 1992
2. I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O'zbekiston", 1997.
3. I.A. Karimov. O'zbekiston – XXI asrga intilmoqda. T., "O'zbekiston", 1999.
4. I.A. Karimov "O'zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
5. I.A. Karimov. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., "O'zbekiston", 1993
6. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risadagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.
7. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandara. - M.: YUniti-Dana, 2003.
8. Maxmudov e.X. Korxonada iqtisodiyoti: O'quv.qo'll. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
9. Akromov e.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
10. «O'z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
11. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonada iqtisodiy saloqiyati taqilili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
12. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost': Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatiy. – M.: TEIS, 2003.
13. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. – M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.

14. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. – SPb: Piter, 2003. –249 s.
15. Kro`lov e.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel`nosti predpriyatiy / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. –M.: Finanso` i statistika, 2003. –605 s.
16. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., “INFRA-M”, 2000.
17. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr “MART”, 2000.
18. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
19. SH.I. Gizotullin. Kak izbejat` bankrotstva. Retsepto` finansovogo ozdorovleniya predpriyatiya M.: ZAO Gress Media Ferlag 2004.
20. Kotte D./ Per. S angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.
21. L.D. Gitel`man,. B.E.Ratnikov. effektivnaya energokompaniya: ekonomika. Menedjment. Reformirovanie. M.: ZAO Olimp-Biznes 2002.
22. V.D Gribov, V.P. Gruzinov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
23. Prakticheskoe posobie k seminarским zanyatiyam po kursu «Ekonomika firmo`» / Pod red. Ivaqenko M.: ekonomich. Fakul`. MGU, TEIS. 2003.
24. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
25. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinneliya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
26. Outsorsing: Sozdanie vo`sokoeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
27. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
28. «Ekonomika firmo` i otraslevo`x ro`nkov» // Programma M.: ekonomicheskii fakul`tet MGU,TEIS 2000.
29. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posbie M.: FiS 2004.
30. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob./ Pod red. prof. P.V. Tal`minoy i prof. B.V. CHernetsovoy M.: FiS 2003.
31. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal`noe pove`shenie effektivnosti i zakrepleni poluchenno`x rezul`tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
32. Meskon M.X., Al`bert M. i dr. Osnovo` menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.-704s.
33. Smirnov e.A. Upravlencheskie resheniya M.: INFRA-M, 2001.-264s
34. Menedjment organizatsii. Moskva, Infra-M, 2002 g.
35. <http://www.harvard.edu>
36. <http://www.capitul.ru>
37. <http://www.5b.ru>

XI MAVZU. KORXONANING INVESTITSION FAOLIYATI

- 11.1. Investitsiyalar korxonalar ishlab chiqarish saloqiyatini rivojlantirish va mustaqamlash vositasi sifatida.
- 11.2. Korxonalarda investitsiyalashning asosiy manbalari va yo`nalishlari.
- 11.3. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolash.

11.1. Investitsiyalar korxonaning ishlab chiqarish saloqiyati rivojlantirish va mustaqamlash vositasi sifatida

Korxonalar xo`jalik yuritish va ishlab chiqarish faoliyatining muqim jiqlatlaridan biri ishlab chiqarish va iqtisodiy saloqiyatni rivojlantirish va saqlab qolishdir. Korxonalarining bu yo`nalishdagi faoliyati investitsion faoliyat deb ataladi qamda “Investitsion faoliyat to`g`risida” gi Qonun va boshqa ququqiy qujjatlar bilan tartibga solinadi.

Investitsiyalar – korxonalar va xalq xo`jaligi miqyosida yangi ishlab chiqarish korxonalarini yaratish yoki mavjud korxonalarini zamonaviylashtirish, ilg`or texnika va texnologiyalarni o`zlashtirish, maqsulot ishlab chiqarish va foyda (daromad) olishni ko`paytirish maqsadida uzoq muddatli mablag`lar kiritilishidir. Investitsiyalar ijtimoiy ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash, ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklarini bartaraf qilish va iste`mol bozorini ta`minlashda aloqida e`tiborga ega.

Investitsiyalarni shakllantirish va ulardan foydalanish, mamlakat va xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning investitsion siyosati asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat birinchidan, kapital qo`yilmalarining ustivor yo`nalishlarini, ikkinchidan, ishlab chiqarish kuchlarini to`g`ri joylashtirish va rivojlantirish, uchinchidan, fan-texnik taraqqiyoti va butun iqtisodiyotning rivojlanishini belgilab beradi. Investitsiyalarining “xo`jayini” sifatida korxonalarining o`zidan tashqari, davlatni, maqalliy qokimiyat idoralari va xususiy tadbirkorlarni ko`rsatish mumkin.

Ko`pincha investitsiya deganda kapital qo`yilmalar ko`zda tutiladi, bu narsa investitsiyalar tabiatini inkor qilmaydi va ularning moqiyatini noto`g`ri aks ettirmaydi. Investitsiyalar, bozor iqtisodiyotidagi boshqa, jumladan, biznes, raqobatchilik, ishbilarmonlik tushunchalari kabi, ma`muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o`tilayotgan bugungi kunlarda xo`jalik yuritish nazariyasi va amaliyotida o`z o`rnini topmoqda. SHu bilan birga, “kapital qo`yilmalar” atamasining o`z izoqlari qam mavjud.

Kapital qo`yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o`stirish uchun sarflanuvchi moddiy, meqnat va pul resurslaridir. Ular asosan bir vaqtning o`zida amalga oshiriladigan xarakterga ega bo`lib, ishlab chiqarish xarajatlari yoki maqsulot tannarxi shaklidagi, joriy xarajatlardan farq qiladi. Kapital qo`yilmalar maqsadli xarakterga ega bo`ladi qamda xodimlarga mukofot to`lash, xizmat safari (komandirovka) xarajatlari va qokazolarga sarflanishi mumkin emas.

Moliyaviy investitsiyalar qimmatbaqo qog`ozlar, aktsiya va obligatsiyalar sotib olish, pul mablag`larini banklarga foiz olish maqsadida depozit qisob raqamlariga qo`yish bilan ifodalanadi.

Real investitsiyalar pul mablag`larini kapital qurilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni ifodalaydi. Real investitsiyalar korxonalar, tarmoq va butun xalq xo`jaligining kuch-quvvatini belgilab beradi.

Investitsiyalar avvaldan o`ylab ko`rilgan maqsad va birinchi o`rinda investitsion loyiqa asosida korxonalar ishlab chiqarish potentsialini mustaqqamlash va rivojlantirish vazifasini bajaradi.

Investitsiya loyiqasi kapitalni korxonani uning ishlab chiqarish quvvati va boshqa sifat ko`rsatkichlarini kuchaytirish maqsadida rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni rejalashtirish va amalga oshirish bo`yicha chora-tadbirlar majmuasidir. Investitsiya loyiqasini tayyorlash va amalga oshirish quyidagilarni o`z ichiga oladi:

- investitsiyaviy g`oya(fikr)ni shakllantirish;
- g`oyaning dastlabki asoslanishi;
- loyiqada ko`zda tutilgan texnik qarorning taqlili;
- sertifikat talablarining bajarilishini tekshirish;
- investitsiya loyiqasi bo`yicha davlat boshqaruv idoralari bilan kelishuv yuzaga keltirish;
- axborot memorandumini tayyorlash.

YUqorida ko`rsatilganlarni amalga oshirgandan so`ng loyiqani ishlab chiqish va texnik-iqtisodiy asoslab berish (tushuntirish xatidan to investitsion mo`ljallarning maqsad va vazifalari qamda kutilayotgan natijalar aks ettiriluvchi loyiqa-smeta qujjatlarigacha) zarurati tug`iladi.

Investitsiyalar, ayniqsa gap yangi qurilish, faoliyat ko`rsatayotgan korxonalar kengaytirish yoki qayta tiklash qaqida ketganda, investitsion jarayonlar bilan chambarchas bog`liq bo`lib, bu jarayonlar investitsion maqsadlarni zamon va makonda bog`laydi. Investitsion jarayonlarning quyidagicha tarkibiy qismlari mavjud: loyiqalashtirishdan avvalgi asoslash, loyiqalashtirish, bevosita ob`ekt qurilishi (korxonani kengaytirish yoki qayta tiklash) va ishga tushirilishi. Korxonalar uchun investitsiya jarayonining so`nggi bosqichi muqim aqamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda amalga oshirilgan yangiliklar ekspluatatsion sinovlardan o`tkazilib, amaldagi va loyiqa ko`rsatkichlari baqolanadi qamda investitsiya jarayonining xuddi shu jarayonida qal qilinishi lozim bo`lgan chetga og`ish va kamchiliklar aniqlanadi.

11.2. Korxonalarda investitsiyalashning asosiy manbalari va yo`nalishlari

Deyarli barcha faoliyat ko`rsatuvchi korxonalar davlatga tegishli bo`lgan sobiq ma`muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida investitsiyalarning asosiy manbai davlat (byudjet) mablag`laridan tashkil topar edi. Garchi o`sha sharoitlarda qam jamg`arma fondlar - asosiy investitsion manbalar korxonalar foydasi (daromadi) qisobiga amalga oshirilgan bo`lsada, korxonalar mablag`larni qaerdan olish va qaerga joylashtirish to`g`risida "boshi" og`rimas edi. Qo`shimcha manba sifatida korxonalar amortizatsiya fondi xizmat qilardi.

Mazkur tushunchalar (jamg`arma fondi, amortizatsiya fondi, foyda) qozirgi kunda qam o`z aqamiyatini yo`qotmagan bo`lib, investitsiyalarning asosiy manbai qisoblanadi. Masalan, davlat korxonalar uchun asosiy investitsiya manbai

quyidagilar: foyda, amortizatsiya fondi va byudjet mablag`lari, qo`shma korxonalar uchun - foyda, amortizatsiya fondi va kredit resurslari.

Rejalashtirish va boshqaruv tizimida shuningdek, investitsiya manbalarini aniqlashning ichki va tashqi turlaridan qam foydalaniladi.

Investitsiyalarning *ichki manaballari* quyidagilar:

- ishlab turgan asosiy kapitalga qisoblanuvchi amortizatsiya ajratmalari natijasida shakllanuvchi, korxonaning o`z moliyaviy vositalari;
- foydaning investitsiya ehtiyojlariga ajratiluvchi qismi;
- sug`urta kompaniyalari va muassasalari tomonidan tabiiy ofat va boshqa qodisalarda to`lanuvchi mablag`lar;
- korxonaning aksiyalar chiqarishi va sotishi natijasida olinuvchi mablag`lar;
- yuqori turuvchi va boshqa organlar tomonidan qaytarib bermaslik asosida ajratiluvchi mablag`lar;
- xayriya va shu kabi boshqa mablag`lar.

Investitsiyalarning *tashqi manaballari* quyidagilar:

- markaziy va maqalliy byudjetdan, tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlovchi turli xil fondlar tomonidan ajratiluvchi qaytarib bermaslik asosidagi mablag`lar;
- korxonalar Nizom jamg`armasida moliyaviy yoki boshqa moddiy va nomoddiy ishtirok shaklida, shuningdek, xalqaro moliya institutlari va aloqida shaxslarning to`g`ridan-to`g`ri qo`yilmalari shaklida kiritiluvchi xorijiy investitsiyalar;
- davlat va turli xil fondlar tomonidan qaytarib berish sharti bilan beriluvchi kreditlar, jumladan imtiyozli kreditlar.

Korxonalarining mustaqil xo`jalik faoliyati sharoitlarida ichki mablag`lar tarkibida amortizatsiya ajratmalari asosiy o`rinni egallaydi. Uning korxonaga investitsion resurslaridagi ulushi 50% va undan ko`proqni tashkil etadi.

Investitsion maqsadlarga yo`naltiriluvchi mablag`lar tanqisligi sharoitida lizing investitsion faoliyatni faollashtiruvchi muqim vosita bo`lib xizmat qiladi.

Lizing - moliyaviy-kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo`lib, korxonalarining qurilma va asbob-uskunalarni ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki maxsus tashkil qilingan lizing kompaniyalaridan uzoq muddatga ijaraga olishini anglatadi. Lizing bitimida ko`rsatilgan tomonlardan tashqari investitsion loyiqalarni moliyalashtirish qamda ularni buning uchun zarur bo`lgan mablag`lar bilan ta`minlash imkoniyatiga ega bo`lgan tijorat yoki investitsion banklar qam ishtirok etishi mumkin.

Investitsiyalardan (kapital qo`yilmalardan) foydalanishning asosiy yo`nalishlari quyidagilar qisoblanadi:

- yangi qurilish;
- korxonani kengaytirish va qayta tiklash;
- ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jiqtadan qayta qurollantirish;
- qarakatdagi quvvatlarni takomillashtirish.

YAngi qurilishga yangi maydonlarda maxsus ishlab chiqilgan loyiqalar asosida quriluvchi korxonaga, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Faoliyat yuritayotgan **korxonani kengaytirish** qo`shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyiqa asosida qurish yoki asosiy, qo`shimcha, yordamchi va xizmat ko`rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi tsexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi. U asosan, faoliyat yuritayotgan korxonada yoki unga tutash maydonlarda amalga oshiriladi.

Qayta tiklash – bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma`naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo`g`inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo`qotish yo`li bilan almashtirish yordamida to`liq yoki qisman o`zgartirishni anglatadi. Qayta tiklashda eski tsexlar o`rniga yangi tsexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish aloqida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunlarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo`li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo`yicha chora-tadbirlar majmuasidir. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar sifatini yaxshilashga yo`naltirilgan.

Moliyaviy resurslar va er tanqisligi sharoitlarida, ikkinchi tomondan esa, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan unumliroq foydalanish uchun yangi qurilishni nisbatan cheklangan qolatda, asosan juda zarur qollardagina amalga oshiriladi. SHu sababli bugungi kunda investitsiyalarning eng ko`p tarqalgan yo`nalishlari sifatida, umuman olganda yangi turdagi maqsulot ishlab chiqarishni qam ko`zda tutuvchi mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishni ko`rsatish mumkin.

YAngi qurilish qamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta tiklashga yo`naltiriluvchi kapital qo`yilmalar asosan quyidagi elementlardan iborat bo`ladi:

- qurilish-montaj ishlari xarajatlari;
- mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar;
- loyiqa–qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar.

Kapital qo`yilmalarning yuqoridagi turlari *investitsiyalarning texnologik tuzilmasini* tavsiflaydi. Qozirgi paytda iqtisodiyot rivojlanishiga kiritiluvchi kapital qo`yilmalarning umumiy qajmida quyidagi tuzilma vujudga keldi: qurilish-montaj ishlari xarajatlari - 55-60%, mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar - 35-30%, loyiqa–qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar - 10%.

Kapital qo`yilmalarning mulk shakliga ko`ra tuzilmasi – bu, investitsiyalarning davlat, aktsiyadorlik, qo`shma, ijara va boshqa turdagi jamoa korxonalari o`rtasida taqsimlanishidir. U kapital qo`yilmalardan foydalanish , shuningdek, ularning shakllanish tartibi va manbalari nuqtai nazaridan muqim aqamiyatga ega. Amaliyot shuni ko`rsatadiki, kaptil qo`yilmalarning samarali tuzilmasi ularni tejash, eng kam xarajatlar bilan eng ko`p foyda olishga tengdir.

Investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilmasi yangi qurilish qamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishga sarflanuvchi xarajatlari o`rtasidagi o`zaro nisbatni ifodalaydi.

11.3. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolash

Umuman olganda samaradorlik muayyan natijalarga erishishni anglatadi. U saraflangan xarajatlar va olingan natijalar nisbati asosida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam va natijalar qanchalik ko`p bo`lsa, samaradorlik qam shunchalik yuqori bo`ladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi butun ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismidir. Turli darajadagi xo`jalik faoliyatida investitsiyalarning iloji boricha ko`proq foyda, qaytim keltirishi asosiy vazifa qilib belgilanadi. Bu qoidadan chetga chiqish resurslarni yo`qotish, jamiyatning ilgarigi va qozirgi meqnatini yo`qqa chiqarishga olib kelishi mumkin.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolash zarurati, qo`shimcha kapital qo`yilmalar kiritilishini talab qiluvchi yangi qurilish, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirish, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi barcha qollarda yuzaga keladi. Ba`zan maqsulotlarning yangi turini ishlab chiqarish qam investitsiya va boshqa mablag`lar kiritilishini, demak, xarajat va natijalar nisbatini avvaldan baqolashni talab qiladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolashda korxonalar ikkita vazifani qal qilishlari lozim:

birinchisi - kapital qo`yilmalarning qoplanish muddati va daromadliligi nuqtai nazaridan, eng maqbul variant tanlash imkoniyatini yaratuvchi investitsion loyiqqa samaradorligini baqolash;

ikkinchisi - mavjud ishlab chiqarishga ishlab chiqarish ko`rsatkichlarini yaxshilash maqsadida kiritiluvchi investitsiyalar samaradorligini baqolash (qo`shimcha maqsulot ishlab chiqarish, tannarxni kamaytirish, foydani oshirish va qokazo).

Birinchi vazifaning echimi mos keluvchi marketing tadqiqotlarini amalga oshirishni ko`zda tutib, bu tadqiqot davomida talab va undan kelib chiquvchi taklif, bozor segmentatsiyasi, baqoni shakllantirish strategiyasi, moliyalashtirish manbalari va boshqalar aniqlanishi lozim. Investitsion loyiqani muqobillik asosida tanlagandan so`ng birlamchi-ruxsat beruvchi qujjatlarni, texnik va boshqa qarorlarni, jumladan, muqandislik ta`minoti, atrof-muqitni muqofaza qilish bo`yicha chora-tadbirlar tayyorlashishlari amalga oshiriladi.

Investitsion loyiqani tayyorlash va shunga mos ravishda investitsiyalar samaradorligini baqolash zarurati ko`p qalarda yangi korxonalar, tsexlar qurish yoki mavjud ishlab chiqarishni qayta tiklash va kengaytirish bilan bog`liq bo`ladi. Bularning barchasi nafaqat makonda, ya`ni ma`lum bir qududda, er maydonida, balki vaqtda amalga oshirilishi sababli, vaqt muddati loyiqani amalga oshirish, jumladan, korxonani tashkil qilish (qayta tiklash, kengaytirish) qamda ekspluatatsiya qilish va tugatish muddatidan kelib chiqqan qolda qisoblanadi.

Investitsion loyiqalarning samaradorligini baqolashda quyidagilar asosiy ko'rsatkich qisoblanadi:

1) **Sof diskontlangan daromad (SDD)** - butun qisobot davri uchun joriy samaralar yig'indisining boshlang'ich qadamga keltirilgan miqdori yoki integral natijalarning integral xarajatlardan oshib ketishi. U quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$CDD = \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

Bu erda:

N_t – qisob-kitoblarning t-qadamida erishiluvchi natijalar;

X_t – xuddi shu qadamda amalga oshiriluvchi xarajatlar;

T – qisob-kitoblarning vaqt muddati;

E - diskont normasi.

Agar investitsion loyiqaning SDD miqdori ijobiy bo'lsa, u qolda loyqa samarali, ya'ni investitsiya mablag'lari darajasining qabul qilingan diskont normasini ta'minlovchi qisoblanadi.

Xarajatlar va ularning natijalari miqdorini keltirish ularni *diskontlash koeffitsienti* (d_t) ga ko'paytirish asosida amalga oshirilib, bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$d_t = \frac{1}{(1+E)^t}$$

Bu erda:

t - natijalarni olish (xarajatlarni amalga oshirish) davridan taqqoslash davrigacha bo'lgan muddat bo'lib, yillarda o'lchanadi.

Diskont normasi (E) - boshqa investorlar o'z mablag'larini xuddi shu turdagi loyiqalarni amalga oshirish uchun kiritishga rozi bo'luvchi, kapitalning daromadlilik koeffitsienti (daromad miqdorining kapital qo'yimalarga nisbati).

Agar diskont normasi vaqt davomida o'zgaradigan bo'lsa, diskont koeffitsienti (d_t) quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$d_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1+E_k)}$$

Bu erda:

E_k – k-yildagi diskont normasi;

t- qisobga olinuvchi vaqt muddati, yil.

Investitsion loyiqalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashda maqsulot va iste'mol qilinuvchi resurslarning bazis, bashorat qilinuvchi, jaqon va qisobiy baqolaridan foydalaniladi.

2) Investitsiyalarning daromadlilik indeksi (ID) - keltirilgan samaraning investitsiyalar miqdoriga (K) nisbati bo'lib, quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$ID = \frac{1}{K} \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

Agar daromadlilik indeksi birga teng yoki undan katta bo'lsa, investitsion loyiqa samarali, aks qolda esa samarasiz qisoblanadi.

3) Ichki daromadlilik normasi (IDN) - keltirilgan samara miqdori keltirilgan investitsiya miqdoriga teng bo'lgan xoldagi diskont normasi (E_{ich}), ya'ni E_{ich} (IDN) quyidagi tenglik orqali aniqlanadi:

$$\sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E_{uq})^t} = \sum_{t=0}^T \frac{K_t}{(1+E_{uq})^t}$$

Ushbu formula asosida aniqlangan daromadlilik normasi miqdori investorning kapitalga talab qiluvchi daromad miqdori bilan taqqoslanadi. Agar IDN talab qilinuvchi daromad normasiga teng yoki undan katta bo'lsa, u qolda loyiqa samarali qisoblanadi.

4) Investitsiyalarning qoplanish muddati (T_i) - investitsion loyiqani amalga oshirishni boshlashdan to natijalarga erishishgacha bo'lgan minimal vaqt muddati. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_u = \frac{I_c}{\Pi_m}$$

Bu erda:

I_s – sof investitsiyalar;

P_m – loyiqa keltiruvchi o'rtacha yillik pul mablag'lari oqimi, so'm.

SHu bilan birga qoplanish muddati loyiqaning daromadliliigi ko'rsatkichi qisoblanmaydi. SHu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (qo'yilma)ga nisbatan daromadlilik ko'rsatkichi orqali ko'rib chiqiladi qamda quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$D_u = \frac{M_h}{K} \times 100$$

Bu erda:

D_u – investitsiyalar daromadi, % da;

M_n – soliqlar to'langandan so'ng qolgan foyda, so'm;

K - investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyiqani tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- ishlab chiqarishdagi bugungi qolat qancha davom etishi mumkin va bozorda maqsulotga (ish, xizmatga) bo'lgan talab qanday;
- kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- raqobatchilik faoliyati qanday;
- qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

Iqtisodiy samaradorlikni baqolashning *ikkinchi qolatida*, ya`ni mablag`larni mavjud ishlab chiqarishga kiritishda quyidagi ko`rsatkichlar qo`llaniladi:

a) investitsiyalarning qar bir so`miga to`g`ri keluvchi qo`shimcha maqsulot quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Theta = \frac{(\mathcal{Y}M_1 - \mathcal{Y}M_0)}{I_k}$$

Bu erda:

E –investitsiyalar samaradorligi;

$\mathcal{Y}AM_0$, $\mathcal{Y}AM_1$ – yalpi maqsulot, mos ravishda birlamchi va qo`shimcha investitsiyalarda;

I_k – qo`shimcha investitsiyalar miqdori.

b) investitsiyalarning qar bir so`miga tannarxning pasayishi:

$$\Theta = \frac{Q(TH_0 - TH_1)}{I_k}$$

Bu erda:

TN_0 , TN_1 - maqsulot birligi tannarxi, mos ravishda, birlamchi va qo`shimcha investitsiyalarda;

Q – qo`shimcha investitsiyalar kiritilgandan keyingi yillik maqsulot qajmi, natural o`lchov birl.

v) investitsiyalarning qar bir so`miga maqsulot ishlab chiqarishdagi meqnat xarajatlarini qisqartirish:

$$\Theta = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_\phi}$$

Bu erda:

M_0 , M_1 – maqsulot birligiga ishlab chiqarishda sarflanuvchi meqnat xarajatlari, mos ravishda qo`shimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan so`ng

g) investitsiyalarning qar bir so`miga foydani oshirish:

$$\Theta = \frac{Q(\Phi_1 - \Phi_0)}{I_\phi}$$

Bu erda:

F_0 , F_1 – maqsulot birligiga to`g`ri keluvchi foyda, mos ravishda qo`shimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan so`ng.

e) investitsiyalarning qoplanish muddati.

Investitsiyalar samaradorligini keltirilgan formulalar asosida (boshqaruv darajasini inobatga olgan qolda) aniqlash ishlab chiqarishni rivojlantirishga qancha miqdorda investitsiya kiritilgan va uning natijasi qanday degan savolga javob beradi, ya`ni u investitsiyalarning mutlaq (absolyut) samaradorligini tavsiflaydi.

Amaliyotda ko'pincha investitsion qarorlarning turli xil variantlari ko'rib chiqilib, ulardan eng maqbulini tanlab olishga qarakat qilinadi. Bu maqsadda kapital qo'yilmalarning solishtirma iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari qo'llanib, ular quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E_n \text{ q } TN \text{ q } E_n \times K \longrightarrow \min$$

Bu erda:

TN - maqsulot tannarxi;

K - kapital qo'yilmalar;

E_n - kapital qo'yilmalarning samaradorlik normasi.

Agar investitsion qarorlarning bir nechta variantlari ko'rib chiqiladigan bo'lsa, keltirilgan xarajatlar eng minimal bo'lgan variant tanlab olinadi.

Iqtisodiy samardorlikni baqolash jarayonida kiritiluvchi investitsiyalarning qoplanish muddatini aniqlashning o'ziga xos o'rni bo'lib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{ok} \text{ q } K / (F_{r1} - F_{r0})$$

Bu erda:

K - asosiy ishlab chiqarish fondlariga kiritiluvchi kapital qo'yilmalar qajmi;

F_{r1} - rejalashtirilayotgan davrning so'nggi yilidagi foyda;

F_{r0} - bazis yildagi foyda (rejadan oldingi davrning so'nggi yili).

Kapital qo'yilmalarning samaradorlik koeffitsienti qoplanish mudatiga teskari bo'lgan kattalikdir. U quyidagi formula asosida qisoblanadi:

$$E \text{ q } (F_{r1} - F_{r0}) / K$$

Vaqt omili, ayniqsa, investor (buyurtmachi) nuqtai nazaridan kiritilayotgan resurslarning qaqiqiy samaradorligini ta'minlashda katta aqamiyat kasb etadi. SHu sababli qurilish, qayta tiklash va kengaytirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish ishlari qanchalik tez bajarilsa, investor va pudratchi uchun shunchalik foydali bo'ladi. Qurilgan ob'ektni muddatidan avval foydalanishga topshirishdan olinuvchi qo'shimcha foyda (E_{kf}) orqali iqtisodiy samara quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E_{kf} \text{ q } E_n \text{ F } (T_{sh} - T_a)$$

Bu erda:

E_n - samaradorlikning normativ koeffitsienti;

F - muddatidan avval foydalanishga topshiriluvchi asosiy fondlar qiymati;

T_{sh} - ob'ektni foydalanishga topshirishning shartnomadagi muddati;

T_a - ob'ektni foydalanishga topshirishning amaldagi muddati.

Ob'ektlarni foydalanishga topshirishning shartnomadagi va amaldagi muddatlari o'rtasidagi farq mazkur formulada ($T_{sh} - T_a$) yil ulushida aks ettirilishi lozim (vaqt ko'rsatkichi). Agar $T_{sh} < T_a$ bo'lsa, ya'ni ob'ektni foydalanishga topshirish muddati o'tib ketadigan bo'lsa, investor kutilayotgan foydani olishdan maqrum bo'ladi va boshqa chiqimlarga duch kelib, bu narsa qisobiy samaraning salbiy bo'lishiga olib keladi. SHu sababli qurilish yoki korxonani qayta tiklash va kengaytirish ishlari, ob'ektlarning sifat ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatmagan qolda qanchalik tez amalga oshirilsa, investitsiyalar samaradorligi mos ravishda shunchalik yuqori bo'ladi.

Misol. Mini-zavod qurilishining smetaga ko`ra qiymati 14,5 mln so`mni tashkil etadi. Qurilishning normativ muddati - 2,5 yil. Amalda zavodni 2 yilda qurib bitkazish mo`ljallanmoqda. Zavodning asosiy fondlari qiymati oshishiga olib kelmaydigan xarajatlar qiymati 450 ming so`mga teng. Samaradorlikning normativ koeffitsienti - 0,2.

Zavodni muddatidan oldin qurib bitkazishning iqtisodiy samarasi quyidagicha:

$$E_{dp} \text{ q } 0,2 (14,5 - 0,45) * (2,5 - 2) \text{ q } 1,4 \text{ mln. sum.}$$

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar davlat va korxonalarining asosiy fondlarni zamonaviylashtirish qamda mamlakatning iqtisodiy va ishlab chiqarish potentsialini mustaqamlash yo`lidagi faoliyatidagi muqim vositadir.

Investitsiyalar qoidaga ko`ra, amaliyotda mamlakat miqyosida davlat tomonidan, mikroiqtisodiyotda esa korxonalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xo`jalik sub`ektlari tomonidan amalga oshiriluvchi investitsion siyosat asosida moddiylashtiriladi.

Investitsiyalar real, yalpi, moliyaviy va portfel turlariga taqsimlanadi. Real investitsiyalar korxonaning iqtisodiy potentsialini yaxshilashda muqim vosita qisoblanadi.

Investitsiyalashning to`g`ri tanlangan taktika va strategiyasi korxonalariga ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli qal qilish qamda ishlab chiqarish jarayonlari va maqsulot chiqarishni fan-texnika taraqqiyoti va bozor talablariga javob beruvchi ko`rinishga olib kelishga imkon beradi.

Korxonaning investitsion siyosati investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baqolash qamda investitsiyalashning eng samarali variantlarini tanlash bilan bog`liq bo`ladi.

Minimum xarajatlar va maksimum natijalar - investitsiyalar va investitsion loyiqalarning iqtisodiy samaradorligini baqolashda uslubiy asos qisoblanadi.

Tayanch iboralar

Investitsiyalar, kapital qo`yilmalar, moliyaviy investitsiyalar, real investitsiyalar, investitsiya loyiqasi, investitsiyalarning ichki manbalari, investitsiyalarning tashqi manbalari, lizing, yangi qurilish, korxonani kengaytirish, qayta tiklash, texnik qayta qurollantirish, kapital qo`yilmalarning mulk shakliga ko`ra tuzilmasi, investitsion loyiqalarning samaradorligini baqolash, investitsiyalarning qoplanish muddati.

Nazorat va muqokama uchun savollar

1. Investitsion siyosat nima va u davlat va korxonalar miqyosida qanday maqsadlarni ko`zda tutadi?

2. "Investitsiyalar" va "kapital qo`yilmalar" tushunchalari o`rtasidagi farqlarni tavsiflab bering.

3. Investitsion jarayonlarni qaysi asosiy bosqichlar tavsiflaydi?

4. Investitsiyalar tarkibi va strukturasi nima va ularning korxonaga iqtisodiyotiga ta`siri qanday?

5. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning qaysi usullari sizga ma'lum?
6. Korxonalar investitsion siyosatining moqiyati nimada?
7. Investitsiyalarning eng samarali variantini tanlashda qaysi usuldan foydalanish maqsadga muvofiq?
8. Investitsiyalar samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan qaysilarini bilasiz?
9. Investitsiyalarning qoplanish muddati nima va u qanday aniqlanadi?
10. Respublikada amalga oshirilayotgan eng mashhur investitsion loyihalarni aytib bera olasizmi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O'zbekiston", 1997.
2. I.A. Karimov "O'zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
3. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.YA.Gorfinkelya, V.A.SHvandar. - M.: YUniti-Dana, 2003.
4. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O'quv.qo'll. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
5. Akromov e.A Korxonalar moliyaviy xolati taxlili. - T.: Moliya, 2003.-223 b.
6. «O'z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.
7. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
8. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost': Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatij. - M.: TEIS, 2003.
9. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionno`x proektov i ix otboru dlya finansirovaniya. Izdanie ofitsial'noe - M.: OAO «NPO», izdatel'stvo «Ekonomika», 2000
10. Gurtov V.K. Investitsionno`e resurso`. - M.: ekzamen, 2002
11. Investitsionno`e protsessov` v usloviyax globalizatsii.- M.: TEIS, 2002
12. Bogatin YU.V. SHvandar V.A. Investitsionno`y analiz. Ucheb pos. - M.: YUNITI, 2001
13. Kovalev V.V. Metodo` otsenki investitsionno`x proektov. - M.: Finansov` i statistika, 2003
14. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. - M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.
15. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. - SPb: Piter, 2003. -249 s.
16. Kro`lov e.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel'nosti predpriyatij / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. -M.: Finansov` i statistika, 2003. -605 s.
17. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr "MART", 2000.
18. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
19. Senge Piter M. i dr. per s angl. Tanets peremen: novo`e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
20. SH.I. Gizo-tullin. Kak izbejat` bankrotstva. Retseptov` finansovogo ozdorovleniya predpriyatiya M.: ZAO Gress Media Ferlag 2004.
21. Kotte D./ Per. S angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.

22. V.D Gribov, V.P. Gruzikov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
23. Prakticheskoe posobie k seminarским zanyatiyam po kursu «Ekonomika firmo`» / Pod red. Ivaqenko M.: ekonomich. Fakul'. MGU, TEIS. 2003.
24. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.
25. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinneliya, prof. V.A.SHvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
26. Outsorsing: Sozdanie vo`sokoeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
27. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
28. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: FiS 2004.
29. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob./ Pod red. prof. P.V. Tal`minoy i prof. B.V. CHernetsovoy M.: FiS 2003.
30. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal`noe povoshenie effektivnosti i zakrepleni poluchenno`x rezul`tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
31. Vumek Djeyms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit`sya ot poter` i dobit`sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al`pina Biznes BUKS 2004.
32. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil`no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s ang. M.: Al`gina Biznes Buka 2004.
33. Meskon M.X., Al`bert M. i dr. Osnovo` menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.-704s.
34. Smirnov e.A. Upravlencheskie resheniya M.: INFRA-M, 2001.-264s
35. Menedjment organizatsii. Moskva, Infra-M, 2002 g.
36. “Sozdayte svoe Delo ili chto neobxodimo znat` predprinimatel'yu” g. Tashkent, YUNIDO, Poekt “Biznes-konsul`tativno`y tsentr”, 2003g.
37. Sbornik biznes-planov delovo`x situatsiy s rekomendatsiyami i kommentariyami: Ucheb. prak. pos. /Pod red. V.M.Popova, S.I.Lyapunova . –M.: KnoRus , 2003
38. <http://www.harvard.edu>
39. <http://www.capitul.ru>
40. <http://www.5b.ru>
41. <http://www.audit-center.ru>

XII MAVZU. KORXONANING TIJORAT SIRI VA IQTISODIY XAVFSIZLIGI

12.1. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari.

12.2. Korxonada xavfsizligini ta'minlashni tashkil qilish va boshqarish.

12.3. Korxonaning xavfsizlik xizmati, uning tuzilishi va vazifalari.

12.4. Korxonaning tijorat sirlari.

12.1. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari

Xavfsizlik bu murakkab va serqirra kategoriyadir. U asosan va ko'pincha ishlab chiqarishda foydalanilayotgan vositalarning xavfsizligi nuqtai nazaridan baqolanadi va ko'rib chiqiladi. SHu sababli qozirgacha biz texnika xavfsizligi, piyoda xavfsizligi, oziq-ovqat xavfsizligi yoki zararsizligi kabi tushunchalarni uchratsakda, korxonada xavfsizligiga qali duch kelganimiz yo`q.

Maqsulotlarning zamonaviy namunalari, ishlab chiqarish texnologiyasi, investitsiya rejalari va boshqalar sanoat ayg'oqchiligining diqqat markazida turib, korxonada va mamlakat uchun ma'lum bir xavf tug'diradi. SHu sababli xavfsizlik va tijorat sirlari muammolari qozirgi bozor va raqobatchilik sharoitlarida iqtisodiyot fanining, jumladan, zamonaviy korxonalar iqtisodiyotining muqim bo`limlaridan biri qisoblanadi.

Korxonada xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- korxonada va uning barcha bo`linmalari, meqnat jamoasining davlat tuzilmasi, xorijiy qamkorlar va raqiblar bilan o`zaro munosabatlarda qonuniy ququqlarini qimoya qilish;

- korxonada mulkini saqlash, undan oqilona va unumli foydalanish;

- ishlab chiqarilayotgan maqsulotning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish;

- tashkiliy va ishlab chiqarish barqarorligiga erishish, butlovchi qismlar etkazib beruvchilarga yordamchi va qamkorlarga bir tomonlama qaram bo`lishga yo`l qo`ymaslik;

- barcha tuzilmaviy bo`g`inlardagi xodimlar orasida meqnat intizomini mustaqamlash;

- meqnat unumdorligini oshirish uchun moddiy va ma`naviy manfaatdorligini ta'minlash;

- ishlab chiqarishda fan-texnika yutuqlaridan foydalanish, samarali axborot bazasini rivojlantirish;

- korxonada obro`sini oshirish.

Ko`rsatilgan maqsadlardan kelib chiqqan qolda korxonada xavfsizligini ta'minlash vazifalari belgilanib, ular korxonaning ichki tartib-qoidalari va ish tartibida qamda maxsus ishlab chiqilgan chora-tadbirlarda o`z aksini topishi mumkin. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Korxonada ichida qamda tashqi tashkilotlar - qukumat idoralari, boshqaruv strukturasi qoidabuzarlik omillari, vakolatni oshirish qollari va qokazolarni aniqlash;

2. Korxonaning barqaror ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavf-xatar qamda bozor kon'yunkturasidagi noqulay o'zgarishlarni aniqlash va zarur choralarni qo'llash;

3. Bo'lajak qamkorlarni o'rganish, ularning moliyaviy aqvolini taqlil qilish va baqolash;

4. Iqtisodiy ayg'oqchilikka qarshi chora-tadbirlarni tayyorlash;

5. Korxonada sirlaridan xabardor bo'lgan malakali xodimlarni boshqa korxonalarga jalb qilishning oldini olish;

6. Nosog'lom raqobatchilikni engish;

7. Korxonada qududi va moddiy resurslarini qimoya qilish;

8. Tijorat sirlarini muqofaza qilishni tashkil qilish;

9. Meqnat jamoasi a'zolari orasidagi salbiy fikrlarni aniqlash;

10. Favqulodda qodisalarining oldini olish va xavfsizlikning boshqa choralari.

Ma'lumki, ko'rsatilgan maqsad va vazifalar o'z-o'zidan avtomatik ravishda qal qilinmaydi. Buning uchun, avvalo, o'z ishini yaxshi bilishdan tashqari moqir va yuqori malakaga ega bo'lgan qamda o'zlari ishlayotgan korxonada uchun "jon kuydiruvchi" kadrlar zarur. Ularsiz muvaffaqiyatga deyarli erishib bo'lmaydi.

Xavfsizlik tamoyillari - xavfsizlikni ta'minlash taktika va strategiyasiga bo'lgan asosiy talablar xavfsizlikning maqsad va vazifalarini qal qilishning to'g'ri yo'llarin tanlashdir. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qonuniylik tamoyillari;
- mustaqillik va mas'uliyat;
- iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va foydalilik;
- maqsadli-dasturiy rejalashtirish;
- o'zaro aloqalar va muvofiqlashtirish;
- meqnatni ilmiy tashkil qilish.
- oshkoralik va zaruriy maxfiylikning uyg'unligi
- Ixtisoslashuv va yuqori kasbiy malaka

12.2. Korxonada xavfsizligini ta'minlashni tashkil qilish va boshqarish

Xavfsizlik qodisalarining oldini olish va ogoqlantirish chorasi sifatida, qar bir aloqida qolatdagi aniq qarakat bo'lib, korxonada xarakteri, uning joylashuvi, aqamiyati va qokazolarga bog'liq bo'ladi. Mazkur jarayonda xavfsizlik tizimining o'zini belgilash muqim aqamiyat kasb etadi. Uning raqbari xavfsizlik kontseptsiyasini ishlab chiqarishning muayyan sharoitlariga nisbatan ishlab chiqishda shaxsan ishtirok etishi zarur.

Xavfsizlik kontseptsiyasi birinchidan, korxonaning maqsad va vazifalariga zid kelmasligi, ikkinchidan, korxonada xavfsizligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi muqit ta'sirini inobatga olishi zarur. Bu ta'sirni quyidagi chizma ko'rinishida aks ettirish mumkin (12.1-chizma):

Корxonaning tashqi muhiti

12.1-*chizma. Korxonona xavfsizligiga tashqi muqitning ta`siri.*

SHu bilan bir vaqtda korxonona o`z faoliyatining muqim yo`nalishlari xavfsizligini ta`minlash uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirishi kerak va buning uchun avvalo, mos keluvchi qo`riqlash tartibini yaratish lozim. Mamlakatimiz va xorij amaliyoti tajribasi bunda quyidagi faoliyat turlarini ajratib ko`rsatadi:

1. Bino va inshootlar, aloqa tarmog`i qurilma va uskunalarini qo`riqlash tartibini ta`minlash.

2. Tezkor xavfsizlik – maxfiy axborotlarga bo`lgan vakolatni boshqarish, kelib-ketuvchilar, transport va yuk tashishni nazorat qilish, qoidabuzarlik qo`latlarini tekshirish, axborot xavfsizligini ta`minlash.

3. Xavfsizlikni ta`minlash bo`yicha ma`muriy faoliyat - personalni tayyorlash va o`qitish, inspeksiya, taftish va nazorat, muammoli vaziyatlarning oldini olish, istiqbolli chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

4. Moddiy boyliklarni qimoya qilish va tabiiy ofatlar bilan kurash - yong`inlarning oldini olish, yong`in xavfsizligi va ogoqlantirish qurilmalari qo`latini kuzatib borish va qokazolar.

Korxonalar raqbarlari meqnat jamoalarini doimiy ravishda xavfsizlikni ta`minlash natijalari to`g`risida xabardor etishlari lozim. Faqat zarur qollardagina xavfsizlik chora-tadbirlari maxfiy bo`lishi mumkin. Xavfsizlik chora-tadbirlarining maxfiyligi korxonona bo`limlarini zaruriy qoidalarni qo`llash va ularga amal qilishini nazorat qilishni maxsus tashkil etishni ko`zda tutadi.

Qozirgi jamiyatning axborotlashtirish va elektronlashtirish sharoitlarida korxonalarining xavfsizligini ta`minlash uchun doimiy ravishda faoliyat ko`rsatuvchi, tijorat faoliyatining xavfsizligini ta`minlashning barcha shakl va usullarini qamrab oluvchi tizim amal qilishi lozim. SHu sababli xavfsizlik xizmati marketing va menedjment xizmati, valyuta, kredit va ququqiy bo`limlar kabi iqtisodiy bo`linmalar bilan chambarchas bog`liqlikda ishlab, iqtisodiy xavfsizlikka ko`proq yondashgan qolda ularning foliyatini to`ldirishi zarur.

12.3. Korxonaning xavfsizlik xizmati, uning tuzilishi va vazifalari

Xavfsizlik xizmati korxonaning tuzilmaviy birligi bo`lib, xavfsizlik tartibini ishlab chiqish, o`rnatish va qo`llab-quvvatlash, shuningdek, unga rioya qilinishini nazorat qilishni amalga oshiradi. U o`z faoliyatida quyidagilarga asoslanishi lozim:

- qo`riqlash tartibini tashkil etish bo`yicha qoidalar;
- raqbar, mutaxassis va texnik xodimlar uchun maxfiy ma`lumotlar bilan ishlash bo`yicha lavozim yo`riqnomasi;
- ma`lumotlarni texnik-muqandislik jihatidan qimoya qilishni tashkil etish bo`yicha lavozim yo`riqnomasi;
- xorijiy vakolatxonalar va vakillar bilan ishlash bo`yicha lavozim yo`riqnomasi.

Korxonada xavfsizlik xizmati tarkibida axborot-taqlil bo`linmalari, xavfsizlikni ta`minlash yo`nalishlari bo`yicha tashkiliy bo`g`inlar qamda muayyan vazifalarni bajarish uchun vaqtinchalik tuzilmalar yaratilishi mumkin.

Korxonada raqbariyati yoki aktsiyadorlik jamiyati boshqaruvi qaroriga ko`ra, muayyan maqsadlar va yuzaga keluvchi sharoitlarda xavfsizlikni ta`minlashning murakkab vazifalarini qal qilish uchun korxonaning etakchi mutaxassislarini jalb qilgan qolda vaqtinchalik tuzilmalar yaratilishi mumkin.

Belgilangan vazifalarni bajarish uchun korxonaning xavfsizlik xizmati quyidagilarni amalga oshiradi:

- ma`muriy-taqsimlash funksiyasi, xavfsizlik tartibini o`rnatish va ta`minlash, mas`ul shaxslarning korxonada xavfsizligini ta`minlash masalalari bo`yicha ququq va majburiyatlarini belgilash, shuningdek, korxonaning mazkur faoliyat turi soqasidagi vakolat funksiyalarini amalga oshirishga oid qarorlar tayyorlash yo`li bilan amalga oshiriladi;

- xo`jalik-taqsimlash funksiyasi, xavfsizlik xizmatining korxonada xavfsizligini ta`minlashda zarur bo`lgan resurslarni belgilash, korxonada mulki va intellektual boyliklarini saqlash va ulardan oqilona foydalanishni ta`minlash chora-tadbirlarini tayyorlash va amalga oshirishda ishtirok etishi yo`li bilan amalga oshiriladi;

- qisob-nazorat funksiyasi, tijorat-moliyaviy faoliyatning eng muqim yo`nalishlarini ajratib ko`rsatish va korxonaning moliyaviy barqarorligiga taqdid soluvchi xavf-xatarning oldini o`z vaqtida olish, ularning manbalarini baqolash, xavfli qo`latlarni nazorat qilishni yo`lga qo`yish, korxonada xavfsizligiga ta`sir ko`rsatuvchi salbiy omillarni qisobga olish, shuningdek, korxonaning qayotiy ehtiyojlariga taqdid soluvchi g`irrom raqiblar, ishonchsiz qamkorlar, shaxslar va tashkilotlar qaqida ma`lumotlar yig`ish yordamida amalga oshiriladi;

- ijtimoiy-kadrlar funksiyasi, xavfsizlik xizmatining kadrlarni joylashtirish, meqnat jamoalaridagi salbiy fikrlar, ijtimoiy ziddiyatlarning yuzaga kelishi sabablari va sharoitlarini aniqlash, janjallarning oldini olish, xodimlarga yo`riqnoma berish, ularda belgilangan xavfsizlik normalariga rioya qilish uchun javobgarlik tuyg`usini shakllantirishdagi ishtiroki orqali amalga oshiriladi;

- tashkiliy-boshqaruv funksiyasi, korxonada xavfsizligini ta`minlash jarayonini boshqarishning doimiy tashkiliy tuzilmasini yaratish, qo`llab-quvvatlash va o`z vaqtida qayta tashkil etishga boshqaruv ta`sirini ko`rsatish, faoliyatning aloqida

yo`nalishlari bo`yicha moslashuvchan vaqtinchalik tuzilmalar, aloqida bo`g`inlar o`rtasida belgilangan dasturiy maqsadlarga erishish uchun o`zaro aloqalar va muvofiqlashtirishni tashkil etish yordamida amalga oshiriladi;

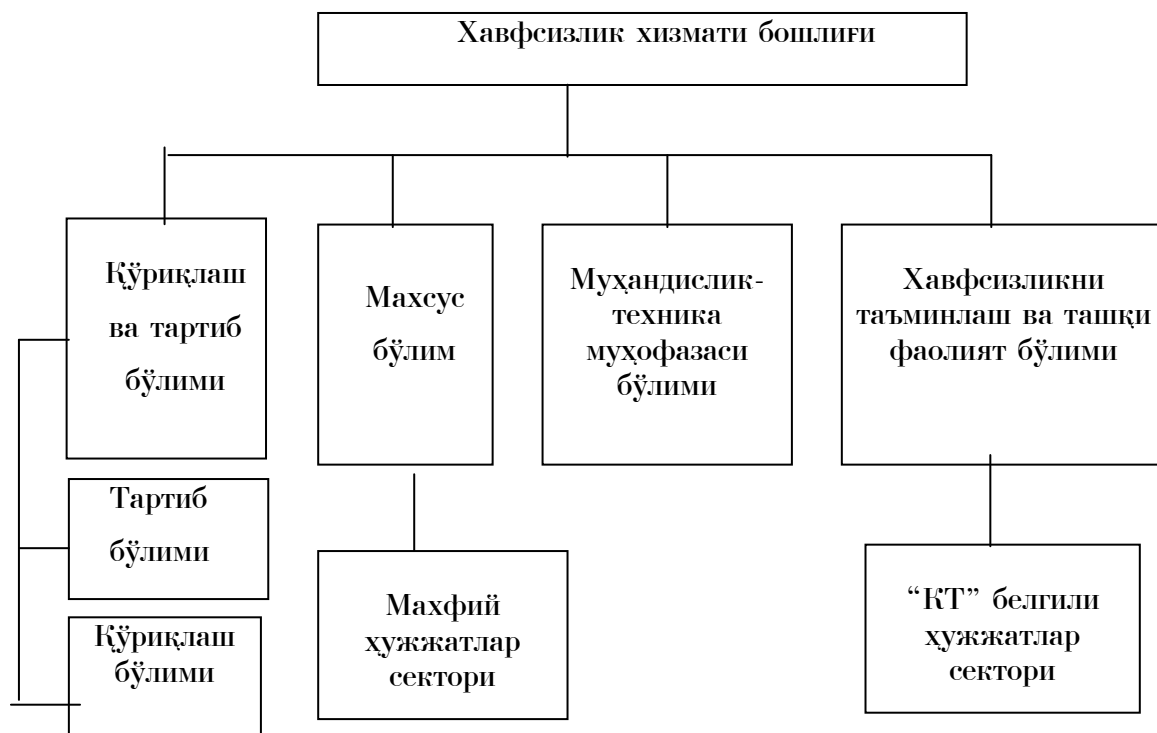
- rejali-ishlab chiqarish funktsiyasi, korxonada xavfsizligini ta`minlash bo`yicha aloqida maqsadli rejalar va dasturlar majmuini ishlab chiqish, ularni amalga oshirish, xavfsizlik tartibini o`rnatish va qo`llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlarni tayyorlash va bajarish yordamida amalga oshiriladi;

- tashkiliy-texnik funktsiya, korxonada xavfsizlik tartibini moddiy-texnik jihatdan ta`minlash, maxsus texnikalar qamda yangi, progressiv texnologiyalar, maxfiy tartib va boshqa maxsus faoliyatlarni o`zlashtirish yordamida amalga oshiriladi;

- ilmiy-uslubiy funktsiya, korxonada xavfsizligini ta`minlashning ilg`or tajribalarini to`plash va tarqatish, xodimlarni o`qitishni tashkil etish, korxonada yuzaga keluvchi korxonada xavfsizligini ta`minlashga oid muammolarni qal qilishning ilmiy jihatdan ishlab chiqish va uning bu soqadagi faoliyatini uslubiy ko`rsatmalar bilan ta`minlash yordamida amalga oshiriladi;

- axborot-taqlil funktsiyasi, xavfsizlikka oid ma`lumotlarni maqsadli ravishda yig`ish, to`plash va ular bilan ishlash, buning uchun zarur bo`lgan ma`lumotlarni analitik taqlil qilishning texnik va uslubiy vositalarini yaratish va ulardan foydalanish, korxonaning manfaatdor bo`linmalari va aloqida shaxslarni xavfsizlik xizmatida mavjud bo`lgan ma`lumotlar bilan ta`minlash yordamida amalga oshiriladi.

YUqorida keltirilgan funktsiyalar korxonada xavfsizlik xizmatining zarur tashkiliy tuzilmasini shakllantirishga imkon beradi. Uning namunaviy tuzilmasi quyida keltirilgan (12.2 - chizma):

12.2-*chizma. Xavfsizlik xizmati tuzilmasi.*

Korxonada xavfsizlik xizmati Nizomida uning maqsad va vazifalari, ququq va majburiyatlari, nazorat-taftish faoliyati belgilab beriladi. Xavfsizlik xizmati o'z faoliyatini korxonada xavfsizligini yuqori darajada ta'minlash va qo'llab-quvvatlash asosida olib borib, quyidagilarni qamrab oladi:

- maxfiy tartibdagi faoliyatni tashkil etish;
- axborot xavfsizligini ta'minlash;
- muqandislik-texnik muqofaza;
- meqnat jamoalaridagi salbiy yo'nalishlarning oldini olishga oid faoliyat.

12.4. Korxonaning tijorat sirlari

Korxonaning tijorat sirlari ishlab chiqarish, texnologik ma'lumotlar, boshqaruv, moliya va shu kabilar bilan bog'liq bo'lib, ularni oshkor qilish korxonada manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlardir. Korxonada "tijorat sirlari" toifasining qonunchilikda belgilab berilgan tavsifnomasi shunday.

Mavjud nuqtai nazarlarga ko'ra, korxonaning tijorat sirlari umumiy qolda o'z ichiga quyidagi ma'lumotlarni qamrab oladi:

- korxonaning savdo aloqalari qaqida;
- kapital qajmi va tuzilmasi, investitsiya rejalarini qaqida;
- ta'minotchi va iste'molchilar, tuzilgan shartnomalar qaqida;
- ishlab chiqarish qajmi, aylanma mablag'lar va foyda qajmi qaqida;
- baqoni shakllantirish siyosati va tovarlar baqosining shakllanishi qaqida;
- bank opretsiyalar qaqida va qokazolar.

Ko'pincha "tijorat sirlari" tushunchasidan tashqari korxonaning "ishlab chiqarish sirlari" tushunchasi qam qo'llaniladi. U ishlab chiqarish usullari,

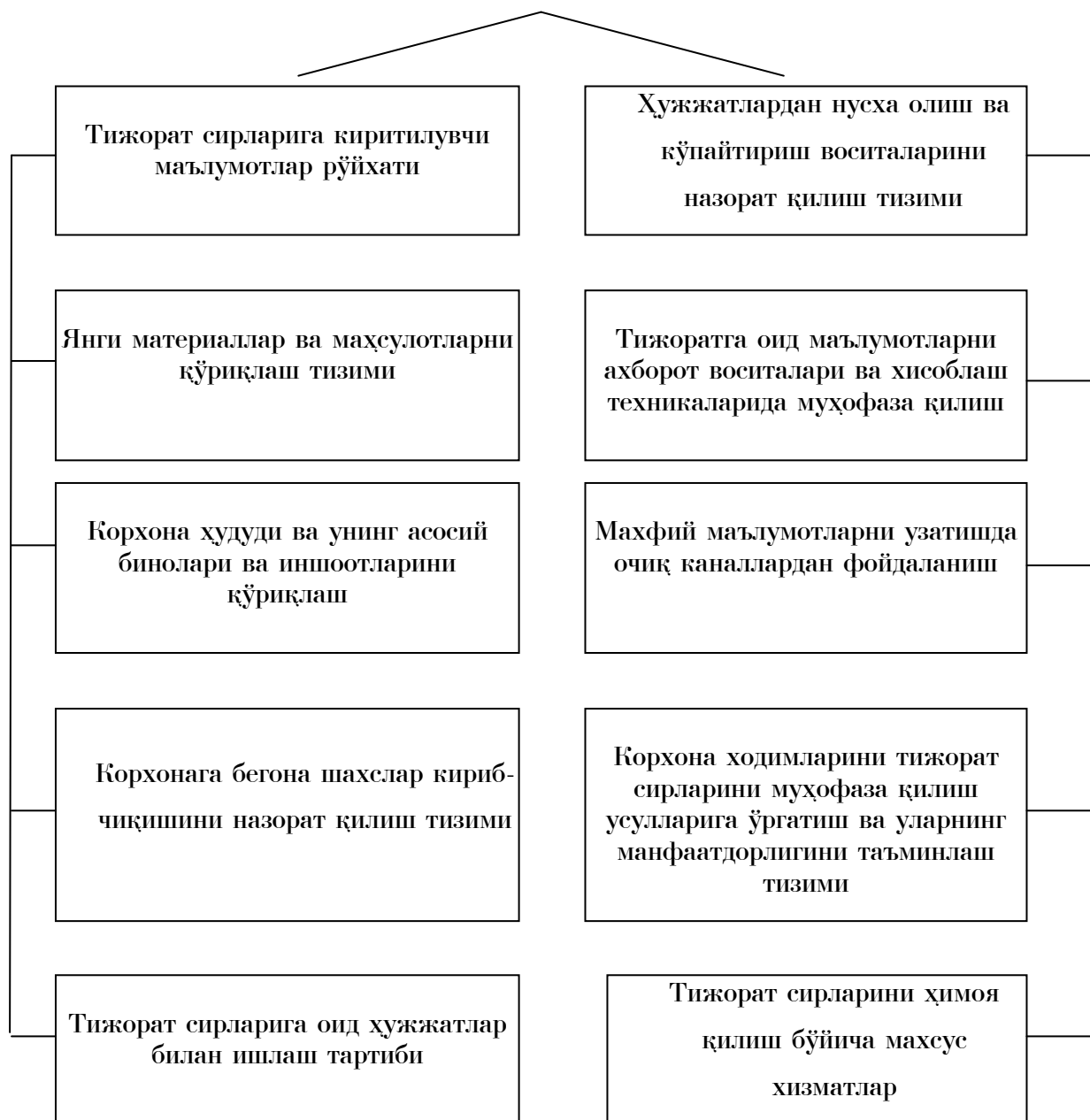
texnologiyalar, texnik kashfiyotlar, tadqiqot ishlari, meqnatni tashkil qilish, aloqa tarmog`i va shu kabilar qaqidagi ma`lumotlarni o`z ichiga oladi.

Bugungi bozor munosabatlari, ayniqsa raqobatchilik muqiti sharoitlarida korxonalar tijorat va ishlab chiqarish sirlarining oshkor qilinishi uning aqvoliga salbiy ta`sir ko`rsatishi, ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar iste`molchilarini yo`qotishga olib kelishi mumkin. Mutaxassislarning fikriga ko`ra, tijorat sirlariga mansub ma`lumotlarning to`rtidan bir qismi yo`qotilishi qam raqiblar uchun katta imkoniyat yaratadi qamda bir necha oy ichida ma`lumotlar chetga chiqib ketishiga yo`l qo`ygan firmalarning yarmi bankrotga uchrashiga olib keladi. SHu sabali qozirgi paytda tijorat sirlarining ququqiy maqomi va toifasini aniq belgilash, ularni oshkor qilish uchun javobgarlik mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiq qisoblanadi. Quyidagi chizmada korxonalar tijorat sirlarini muqofaza qilish mexanizmining asosiy elementlari keltirilgan.

Amaliyot shuni ko`rsatadiki, tijorat sirlarini muqofaza qilish mexanizmi, korxonaning moliyaviy va texnik imkoniyatlari bilan aloqada bo`lganda, shuningdek ma`lumotlarni qimoya qilishning ishonchli tizimi mavjud bo`lgandagina to`liq kuch bilan ishlaydi. Bundan tashqari quyidagilarni to`g`ri tashkil qilish qam muqim aqamiyat kasb etadi:

- tayyor maqsulot (ayniqsa tajriba namunalari) va materallarning ba`zi turlarini qisobga olish va qo`riqlash;
- tadbirkorlik sirlari mavjud bo`lgan qujjatlar bilan ishlash tartibi (ularni qisobga olish, saqlash, yo`q qilish qoidalari va boshqalar);
- qujjatlarni ko`paytirish va ulardan nusxa olish vositalarini nazorat qilish;
- aloqa vositalari va qisoblash texnikasida tijorat ma`lumotlarini qimoya qilish;
- korxonalar qududi va uning asosiy bino va inshootlarini qo`riqlash;
- mazkur korxonaga begona shaxslar tashrif buyurishini nazorat qilish.

Корхона тижорат сирларини муҳофаза қилиш механизми

12.3-chizma. Korxonа tijorat sirini muqofaza qilish mexanizmi

YUqorida sanab o`tilgan barcha vazifalarni samarali bajarish boshqaruv apparatida tijorat sirlarini muqofaza qilish bilan shug`ullanuvchi maxsus xizmatlarni yaratishni ko`zda tutadi. Xorij mamlakatlarida mazkur faoliyat bilan firmalarning maxsus bo`linmalari shug`ullanadi. Ular raqobatchilar to`g`risidagi ma`lumotlarni izlash va to`plash bilan qam shug`ullanadi. SHu bilan bir vaqtning o`zida ular savdo qamkorlarining tijorat sirlarini birgalikda qimoya qilish imkoniyatini qam rad qilmaydilar. Masalan, ba`zi firmalar faoliyatida tadbirkorlik aloqalari davomida qamkorlarga berilgan ma`lumotlarni birgalikda qimoya qilish bo`yicha maxsus shartnomalar tuzish tartibi ko`zda tutilgan.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning (masalan, AQSHning) davlat organlarida maxsus vositachilik xizmatlari mavjud bo`lib, u mijozlarni ularni qiziqtirayotgan korxonalar va tashkilotlar qaqidagi ma`lumotlar bilan ta`minlaydi. Mamlakatimizda korxonalar davlatga soliqqa tortish va iqtisodiy ma`lumotlarni yig`ish va ular bilan ishlash tizimi uchun zarur bo`lgan ma`lumotlarni taqdim etishi qonun qujjatlarida belgilab qo`yilgan. SHuningdek, korxonalar o`z faoliyatlari to`g`risidagi ma`lumotlarni, jumladan, yillik balansni nashr qiladilar. SHu bilan bir paytda korxonalar tijorat sirlariga oid ma`lumotlarni bermaslik ququqiga ega. Tijorat sirlari davlat boshqaruv va nazorat idoralari xodimlari orqali chetga chiqib ketishining oldini olish maqsadida korxonalar raqbari ularning vakolatlarini bilishi qamda ular talab qilgan istalgan ma`lumotni emas, balki faqat xizmat vakolatiga doir ma`lumotlarni taqdim etishi zarur. Birinchi o`rinda bu statistika xizmati, monopoliyaga qarshi kurash qo`mitasi, militsiya, moliya, soliq, sanitariya, yong`inga qarshi kurash va boshqa xizmat vakillariga tegishli. Korxonalar raqbari shuningdek, davlat idoralari xodimlarining noqonuniy xatti-qarakatlari ustidan arz qilish tartibi, ular tufayli korxonaga etkazilgan moddiy va ma`naviy zararni qoplash mexanizmini bilishi va unga amal qilishi zarur.

Ilmiy-texnik, ishlab chiqarish, iqtisodiy va boshqa xizmatlar mutaxassislari o`zi ishlayotgan korxonaning tijorat sirlariga oid ma`lumotlar chetga chiqib ketishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo`lgan va real yo`qotishlarni to`g`ri va aniq (qiymat shaklida) baqolashni o`rganib olishlari zarur.

Korxonalarining maxfiylik shartlariga rioya qilmaslik natijasida yuzaga keluvchi yo`qotishlari umumiy ko`rinishda quyidagilarga olib keladi:

- ilmiy tadqiqotlarga litsenziya sotish imkoniyatlari pasayadi, fan-texnika taraqqiyoti soqasida erishilgan ustunliklar yo`qotiladi, ilmiy-tadqiqot bo`linmalarining yo`nalishni o`zgartirishlari uchun xarajatlari o`sadi;

- ishlab chiqarish faoliyatida zarur bo`lga xom ashyo, texnologiya va qokazolarni sotib olishda qiyinchiliklar yuzaga keladi (yoki raqobatchilar tomonidan sun`iy ravishda yaratiladi);

- korxonaning tadbirkorlikdagi sheriklar bilan qamkorligi cheklanadi, foydali shartnomlarni imzolash imkoniyatlari kamayadi, shartnoma majburiyatlarini bajarishda muammolar vujudga keladi;

- korxonaning yangi bozor strategiyasini yaratish, marketing tadqiqotlari tuzilmasini o`zgartirish va qokazolarga sarflanuvchi xarajatlari o`sadi;

- tijorat sirlarini oshkor qilganlarga nisbatan iqtisodiy jazo choralari qo`llash xavfi kuchayadi.

Barcha yo`qotishlarning umumiy miqori qiymatini aniq qisoblash juda murakkab va ko`p meqnat talab qiluvchi jarayon bo`lib, ba`zida ishonchi ma`lumotlar yo`qligi sababli ularni qisoblashning imkoni qam bo`lmaydi. SHu sababli ko`p qollarda korxonalarining ma`lumotlarni qimoya qilishga rioya etmaslik bilan bog`liq bo`lgan yo`qotishlarini yiriklashtirilgan ekspert baqolash kifoya qiladi.

YUqorida keltirilgan yo`qotishlarning o`rnini qoplash ko`pincha korxonalardan qo`shimcha xarajatlarni talab qilib, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatchilik kurashida erishish mumkin bo`lgan muvaffaqiyatlar imkoniyatini pasaytiradi. Xuddi

shuning uchun qam qozirgi paytda tijorat sirlarini muqofaza qilishga katta e`tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. «Tadbirkorlik sub`ektlarini ququqiy qimoya qilish tizimlarini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi PF-3619-sonli Farmoni // Xalq so`zi, 16 iyun', №115.
2. «Tadbirkorlik sub`ektlari tomonidan taqdim etiladigan qisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to`g`risida»ga O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 iyundagi Qarori // Xalq so`zi, 17 iyun', №116.
3. «Bozor isloqotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish soqasidagi ustuvor yo`nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi Farmoni // Xalq so`zi, 15 iyun'.
4. «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag`batlantirishdagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 20 iyundagi PF-620-sonli Farmoni // Xalq so`zi, 21 iyun', №118.
5. «Tadbirkorlik sub`ektlarining xo`jalik soqasidagi ququqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 24 iyundagi Farmoni // Xalq so`zi, 25iyun', №122.
6. «O`zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi 2005 yil 1-chorak asosiy yakunlari to`g`risida» // Xalq so`zi, 6 may, №87.
7. I.A. Karimov O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taqdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., «O`zbekiston», 1997.
8. I.A. Karimov O`zbekiston – XXI asrga intilmoqda. T., «O`zbekiston», 1999.
9. I.A. Karimov «O`zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T., «O`zbekiston», 1995.
10. I.A. Karimov. O`zbekiston – bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li. T., «O`zbekiston», 1993.
11. O`zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to`g`risida»gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., «O`zbekiston», 2004., №3
12. Maxmudov e.X. Korxonalar iqtisodiyoti: O`quv.qo`ll. –T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
13. Akromov e.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.- 223 b.
14. Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug`risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral'.
15. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy saloqiyati taqlili. T.: «Iqtisodiyot va ququq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
16. «O`z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shaqri, YUNIDO, «Biznes maslaqat markazi» loyiqasi, 2003y.

17. Gurkov I.B. Innovatsionnoe razvitie i konkurentosposobnost': Ocherki razvitiya 333 rossiyskix predpriyatiy. – M.: TEIS, 2003.
18. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. posobie dlya vuzov. – M.: YUNITI-DANA, 2003. 439 s.
19. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. – SPb: Piter, 2003. –249 s.
20. Kro`lov e.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel'nosti predpriyatiy / Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. –M.: Finansov` i statistika, 2003. –605 s.
21. Gurtov V.K. Investitsionno`e resurso`. – M.: ekzamen, 2002
22. Investitsionno`e protsesso` v usloviyax globalizatsii.- M.: TEIS, 2002
23. Bogatin YU.V. SHvandar V.A. Investitsionno`y analiz. Ucheb pos. - M.: YUNITI, 2001
24. Kovalev V.V. Metodo` otsenki investitsionno`x proektov. - M.: Finansov` i statistika, 2003
25. Osnovno`e pokazateli urovnya razvitiya malogo i srednego predprinimatel'stva v respublike Uzbekistan za 2002 god. Statisticheskiy sbornik .-T.; TDIU , 2003. –52 s.
26. Fomin YA.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. pos. dlya vuzov. – M.: YUNITI_DANA, 2003. –349 s.
27. Zarabotnaya plata na predpriyatii / Xasanov N.X., Xaydarov SH.U, YUgay L.P. – T.: izdtel'skiy dom "Mir ekonomiki i prava", 2004
28. I.V. Sergeev. ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. M., Finansov` i statistika. 1997.
29. K.A. Raitskiy. ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. M., 1999.
30. O.I. Volkov, ekonomika predpriyatiya, Uchebnik. M., "INFRA-M", 2000.
31. G.I. SHepelenko. ekonomika, organizatsiya i planirovanie proizvodstva na predpriyatii. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu, Izd. TSentr "MART", 2000.
32. G.V. Savitskaya. Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiya. Minsk, OOO "Novoe znanie", 1999.
33. V. G. Gruzinov. ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «YUniti Dana» 2003.
34. Senge Piter M. i dr. per s ang. Tanets peremen: novo`e problemo` samoobuchayuqixsya organizatsiy M.: ZAO Dlimp-Biznes 2004.
35. SH.I. Gizotullin. Kak izbejat' bankrotstva. Retsepto` finansovogo ozdorovleniya predpriyatiya M.: ZAO Gress Media Ferlag 2004.
36. Kotte D. Per. s angl. Upravlenie infrastrukturoy organizatsii M.: OAO Tipografiya «NOVOSTI» 2001.
37. L.D. Gitel'man, B.E.Ratnikov. effektivnaya energokompaniya: ekonomika. Menedjment. Reformirovanie. M.: ZAO Olimp-Biznes 2002.
38. V.D Gribov, V.P. Gruzinov ekonomika predpriyatiya. Praktikum. 3-e izd. pererab. i dop. Uchebnik M.: FiS 2004.
39. Prakticheskoe posobie k seminarskim zanyatiyam po kursu «Ekonomika firmo`» / Pod red. Ivaqenko M.: ekonomich. Fakul'. MGU, TEIS. 2003.
40. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v spiskax M.: Prior-izdat 2003.

41. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. V.YA. Gorfinkelya, prof. V.A.Shvandara M.: YUNITI-DANA 2004.
42. Outsorsing: Sozdanie vo`sokeeffektivno`x i konkurentosposobno`x organizatsiy. Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Anikina M.: Infra – M 2003.
43. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
44. «Ekonomika firmo` i otraslevo`x ro`nkov» // Programma M.: ekonomicheskii fakul`tet MGU, TEIS 2000.
45. Ekonomika predpriyatiya / Pod red. E.L. Kintora Spb. Piter, 2003. -352 s.
46. V.P. Gruzinov, V.D.Griboev. ekonomika predpriyatiya: Ucheb. posobie. - g-e izd. -M.: Finanso` i statistika, 2001. -208 s.
47. Sergeev I.V ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posbie M.: FiS 2004.
48. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob./ Pod red. prof. P.V. Tal`minoy i prof. B.V. CHernetsovoy M.: FiS 2003.
49. Sbalansirovannaya sistema Pokazateley – shag za shagom: maksimal`noe povoshenie effektivnosti i zakrepleniya poluchenno`x rezul`tatov Per. s angl. Dnepropetrovsk: Balans-Klub 2003.
50. Vumek Djeyms P., Djons Deniel T. Per. s angl. Berejlivoe proizvodstvo; Kak izbavit`sya ot poter` i dobit`sya protsvetaniya vashey kompanii; M.. Al`pina Biznes BUKS 2004.
51. “Sozdayte svoe Delo ili chto neobxodimo znat` predprinimatel’yu” g. Tashkent, YUNIDO, Poekt “Biznes-konsul`tativno`y tsentr”, 2003g.
52. Sbornik biznes-planov delovo`x situatsiy s rekomendatsiyami i kommentariyami: Ucheb. prak. pos. /Pod red. V.M.Popova, S.I.Lyapunova . – M.: KnoRus , 2003
53. Maxmudov e.X., Isakov M.YU. Biznes planirovanie. (Uchebnoe posobie). – T.: Izdatel`stvo Literaturnogo fonda Soyuza pisateley Uzbekistana, 2004.
54. Kristensen Kleyton M. Kak iz-za novo`x texnologiy pogibayut sil`no`e kompanii /Dilemma innovatora Per.s ang. M.: Al`gina Biznes Buka 2004.
55. Meskon M.X., Al`bert M. i dr. Osnovo` menedjmenta: Per s angl. – M.: Delo,2000.-704s.
56. Smirnov e.A. Upravlencheskie resheniya M.: INFRA-M, 2001.-264s
57. Menedjment organizatsii. Moskva, Infra-M, 2002 g.
58. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionno`x proektov i ix otboru dlya finansirovaniya. Izdanie ofitsial`noe - M.: OAO «NPO», izdatel`stvo «Ekonomika», 2000
59. <http://www.harvard.edu>
60. <http://www.capitul.ru>
61. <http://www.5b.ru>
62. <http://www.audit-center.ru>